

ON

3

9089

ΧΑΝΔΑΞ - ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΥΠΟ

ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ι. Δ. ΜΟΥΡΕΛΛΟΣ

ΕΝ ΗΡΑΚΛΕΙΩ, ΚΡΗΤΗΣ

1927

9.219.58

Λογ. Δείγν.

4378

Χρονολ. Πρωτ.

31.3.1958

Ειδικότης

466/161/Καίμ

Αριθ.

94959/ΣΑΝ

TA ιστορικά αὐτὰ σημειώματα τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Στεφάνου Ξανθοῦδίδου, πού δημοσιεύθηκαν πρὸ δύο ἐτῶν στὴν ἐφημερίδα μου, θεωρήσα καθῆκον μου νὰ τὰ ἐκδώσω συμπληρωθέντα εἰς μικρὸν τεῦχος κατόπιν τῆς εὐγενικῆς ἀδείας τοῦ συγγραφέως, διότι οὕτω μόνον συγκεντρωμένα εἶναι δυνατόν νὰ μελετηθοῦν καὶ ἀπὸ ἐκείνους πού δὲν κατώρθωσαν νὰ τὰ παρακολουθήσουν ἐν συνεχείᾳ καὶ ἀπὸ ἐκείνους πού ἐπανειλημμένως μοῦ τὰ ἐζήτησαν μὴ κατορθώσαντες νὰ τὸ μελετήσουν ὅτε ἐδημοσιεύοντο.

Τὰ ιστορικά ταῦτα σημειώματα, ὀφειλόμενα εἰς τὸν κάλαμον τοῦ μόνου πραγματικοῦ γνώστου τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας μας κ. Στεφ. Ξανθοῦδίδου, ἀποτελοῦν τὴν πλήρη ἱστορίαν τοῦ Ἡρακλείου καὶ μίαν μεγάλην συμβολὴν εἰς τὴν γενικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης, ἰδίως ἐπὶ τῆς Ἑνετικῆς καὶ Τουρκικῆς κυριαρχίας, καὶ ὡς τοιαῦτα δέον νὰ μελετηθοῦν.

Ἐν Ἡρακλείῳ τῆ 2 Μαΐου 1927.

Ι. Δ. ΜΟΥΡΕΛΛΟΣ

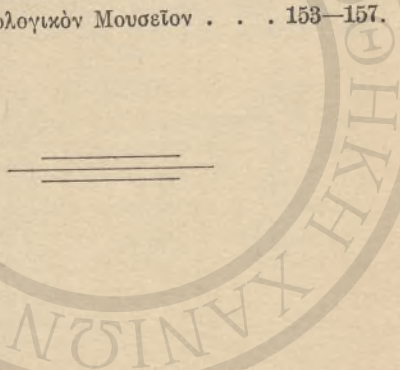
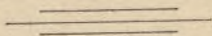

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
I. Ἡ Ἀραβικὴ κατάκτησις. Κτίσις τῆς πό- λεως	1—4.
II. Ἀνάκτησις τῆς Κρήτης ὑπὸ Νικηφόρου Φωκά	4—8.
III. Πολιορκία τοῦ Χάνδακος	8—12.
IV. Ἡ ἄλωσις τοῦ Χάνδακος	12—16.
V. Ὁ Ἀραβικὸς Χάνδαξ καὶ τὰ λείψανά του	16—19.
VI. Ἀμπαδιὰ καὶ Ἀμπαδιῶτες	19—23.
VII. Ὁ Βυζ. Χάνδαξ πρωτεύουσα καὶ μη- τροπόλις	23—26.
VIII. Ὁ Βυζ. Χάνδαξ. Οἱ 12 Ἀρχοντόπουλλοι	26—29.
IX. Τὸ Κάστρο, τὰ χωριά	29—32.
X. Γενοῶται καὶ Ἑνετοὶ εἰς Κρήτην	32—36.
XI. Ὁ Ἑνετ. Χάνδαξ. Ἀποικοὶ Ἑνετοί. Αἱ τέσσαρες πόλεις	36—39.
XII. Αἱ Ἑνετικαὶ ἀρχαὶ	39—49.
XIII. Αἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἐπαναστάσεις	43—47.

XIV. Ὁ Ἐνετ. Χάνδαξ, παλαιὰ πόλις, προ- άστεια, νέα πόλις, κάτοικοι	Σελ. 47—51.
XV. Τὸ παλαιὸν καὶ τὸ θαλάσσιον τεῖχος	51—54.
XVI. Ὁ λιμὴν, τὸ Καστέλλι καὶ τὰ νεώρια	55—58.
XVII. Τὰ νέα τεῖχη τοῦ Χάνδακος	58—62.
XVIII. Αἱ Πύλαι τῆς πόλεως	62—66.
XIX. Τὰ δημόσια οἰκοδομήματα	66—70.
XX. Ἡ Δέσχη	70—75.
XXI. Οἱ ναοὶ τοῦ Χάνδακος, Οἱ ὀρθόδοξοι	75—79.
XXII. Οἱ Λατινικοὶ ναοὶ	79—83.
XXIII. Ἡ ὕδρευσις τῆς πόλεως	84—87.
XXIV. Ὑδραγωγεῖον καὶ Κρήνη Μοροζίνη	88—92.
XXV. Ἡ πόλις καὶ οἱ Ἑβραῖοι	92—96.
XXVI. Ἡ πολιορκία τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἡ ἔξοδος τῶν Γάλλων	96—100.
XXVII. Ἡ παράδοσις τῆς πόλεως εἰς τοὺς Τούρκους	101—105.
XXVIII. Ὁ Χάνδαξ Τουρκικὸς	105—108.
XXIX. Τὸ Κάστρον ἐπὶ τουρκοκρατίας, Ἑπτὰ Μπαλτάδες, λεπροὶ	109—113.
XXX. Τὸ Κάστρον καὶ ὁ Δασκαλογιάννης	113—117.
XXXI. Ἐκκλησίαι μετὰ τὴν ἄλωσιν	117—121.
XXXII. Ἡ πόλις περὶ τὸ 1800	121—125.
XXXIII. Λιμὴν, Κοῦλες, πληθυσμὸς, ὁδοί, ἀγοραί, βιομηχανία, ναυτιλία κτλ.	125—129.

XXXIV. Νοσοκομείον, Σχολεῖα, Ἱατρεῖα,	Σελ.
Λουτρά, Σεισμός κλπ.	130—133.
XXXV. Τὰ Νετροταφεῖα	133—138.
XXXVI. Ἐπανάστασις τοῦ 1821 καὶ αἱ σφαγαὶ τοῦ Ἡρακλείου	138—142.
XXXVII. Ἡράκλειον, Μάτιον	142—146.
XXXVIII. Αἰγυπτιακὴ κατοχὴ	146—149.
XXXIX. Ὁ σεισμός τοῦ 1856	149—153.
XL. Τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον	153—157.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΥΠΟ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ

Η ΑΡΑΒΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΙΣ, Η ΚΤΙΣΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

Εἰς μεγάλην ἀναστάτῳσιν εὐρίσκετο τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, οὗ θέμα ἀπετέλει ἡ Κρήτη, κατὰ τὸ 823 ἔτος μ. Χ. ἐπὶ τῆς Βασιλείας Μιχαὴλ Β' τοῦ Τραυλοῦ, ἔνεκα τῆς κατὰ τοῦ Βασιλέως ἀνταρσίας τοῦ στρατηγοῦ Θωμᾶ. Εἶχεν οὗτος καταλάβει μέγα μέρος τοῦ Βασιλείου, καὶ εἶχε πολιορκήσει καὶ αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Τοῦ ἐμφυλίου τούτου πολέμου ἐπωφεληθέντες οἱ Ἀραβες ἀφῆρσαν διὰ μικρῶν σχετικῶς δυνάμεων τὰς δύο μεγαλυτέρας καὶ ἀξιολογωτέρας νήσους τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Κρήτην.

Δὲν ἦτο ἡ πρώτη φορὰ, καθ' ἣν ἐγγώρισαν τὴν νῆσον τοῦ Μίνωος οἱ Ἀραβες. Ὁ

ἰδρυτῆς τῆς δυναστείας τῶν Οὐμγιαδῶν ἀνδρείος Μουαβιάς ὁ ὕστερον καὶ Χαλίφης ἀνακηρυχθεὶς, ἐδήλωσε τὴν Κρήτην κατὰ τὸ 651, καὶ ὁ στόλος του κατέσχευεν αὐτὴν προσωρινῶς κατὰ τὸ 674, ὅτε καὶ ἐληλάτησαν τὸ Αἰγαῖον.

Ἄραβες Σαρακηνοὶ ὑπὸ τὸν Ἄμποῦ Χαφ Ὁμάρ (τὸν Ἀπόχαψιν τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων) ὁρμηθέντες ἐξ Ἰσπανίας κατέπλευσαν εἰς Κρήτην κατὰ τὸ 823 καὶ ἐληλάτησαν τὴν νῆσον καὶ κατεσκόπευσαν αὐτήν. Κατὰ τὸ ἀκόλουθον ἔτος 824 ἐπελθόντες πάλιν ὑπὸ τὸν ἴδιον Ἐμίρην μὲ 40 πλοῖα καὶ ἀρκετὴν δύναμιν, ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὴν νῆσον κατὰ τὴν παραλίαν τοῦ σημερινοῦ Ἡρακλείου. Ὁ Ἐμίρης, ὡς ἀναφέρουσιν οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι, ἔκαυσε τὰ πλοῖα, ἵνα ἀφαιρέσῃ πᾶσαν ἐλπίδα ἀπεχωρήσεως αὐτῶν ἐκ τῆς νήσου καὶ ἀναγκάσῃ τοὺς στρατιώτας του νὰ νικήσωσι καὶ διαμείνωσιν ὀριστικῶς εἰς τὴν χώραν «τὴν ρέουσιν μέλι καὶ γάλα» κατὰ τὴν ἐκφρασίαν του. Οἱ Ἄραβες ὀρῦξαντες βαθεῖαν τάφρον κατεσκεύασαν χάρακα ἰσχυρὸν εἰς θέσιν πρόσφορον ὑποδειχθεῖσαν αὐτοῖς ὑπὸ μοναστοῦ, ὡς λέγεται, καὶ ἐκείθεν ὀρμώμενοι ἐγένοντο κατὰ μικρὸν κύριοι ὅλης τῆς νήσου.

Ἐκ τῆς τάφρου ταύτης καὶ τοῦ ὀχυρώματος, ὃ κατέστησαν πρωτεύουσάν των, προ-

ἦλθε τὸ Ἀραβικὸν Χαντάκ ὁ Χάνδαξ τῶν Βυζαντινῶν, ἢ Cantia τῶν Φράγκων, ἦτοι τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον, τὸ ἐπὶ 135, ἔτη καθ' ἃ διήρκεσεν ἢ ἐπὶ τῆς νήσου Ἀραβικὴ κυριαρχία, τρομερὸν ὄρητῆριον τῶν ἐξ Ἰσπανίας, Ἀφρικῆς καὶ Αἰγύπτου κειρατῶν. Ἐξ αὐτοῦ κατ' ἔτος ἐξώρμων οἱ ἀπαίσιτοι καταδρομεῖς οἱ τόσῃν φθορὰν καὶ συμφορὰς ἐπάγοντες εἰς τὰς ἑλληνικὰς παραλίαις καὶ νήσους. Εἰς τὴν πειρατικὴν αὐτὴν φωλαὴν συνσωρεύοντο οἱ θησαυροὶ τῶν πειρατῶν, ὁ ἀμύθητος πλοῦτος, οὗ ἀπήχησις καὶ μέχρι σήμερον διατηρεῖται εἰς τὰς περὶ Σαρακηνῶν παραδόσεις τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, καὶ εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ Χάνδακος ἐπωλεῖτο κατ' ἔτος τὸ ἄνθος τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας, χιλιάδες νέων καὶ νεανίδων, δι' ὧν ἐτροφοδοτοῦντο αἱ αὐλαὶ καὶ τὰ χαρέμια Ἐμιρῶν καὶ Μεγιστάνων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου.

Ἀναφέρεται ὅτι δεκαεπτά πόλεις διετηροῦντο ἀκόμη εἰς τὴν νῆσον κατὰ τὴν Ἀραβικὴν ἐπιδρομὴν. Πᾶσαι, ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλην, ἐκυριεύθησαν καὶ καταστράφησαν. Ἡ Γόργυνα ἢ τέως πρωτεύουσα τῆς Κρήτης καὶ Μητρόπολις ἀντίστη κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν ὑπὸ τὸν γενναῖον Μητροπολίτην Κύριλλον, ἐξεπολιορκήθη ὅμως καὶ αὐτῇ, καὶ ὁ Κύριλλος συλληφθεὶς ἐμαρτύρησεν, ὃ δὲ λαμπρὸς μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἀπο-

στολού Τίτου κατεκρημνίσθη και ἡρημώθη, ὅπως και ἡ πόλις. Μία μόνον πόλις λέγεται ὅτι μετὰ τούτης γενναιότητος και πείσματος ἠγωνίσθη και ἀντέσχεν, ὥστε οἱ Ἄραβες ἀπαυδήσαντες κατέλιπον αὐτὴν ἐλευθέραν· τὸ ὄνομα τῆς πόλεως δὲν ἀναφέρεται, και ἕως πρόκειται οὐχὶ πράγματι περὶ πόλεως ἀλλὰ περὶ τοῦ διαμερίσματος τῶν Σφακίων τὸ ὁποῖον και κατὰ τὰς κατόπιν κατακτήσεις ἔμεινεν ἀδούλωτον.

Ἐκ τῶν κατοίκων τῆς νήσου ἄλλοι μὲν ἠναγκάσθησαν νὰ ἐξισλαμισθῶσιν, ἄλλοι ἀονηθέντες νὰ μεταβάλωσι τὸ θρήσκευμα ἐσφάγησαν, ὀλίγοι δὲ διεσώθησαν χριστιανοὶ εἰς τὰ ὄρεινότερα μέρη τῆς νήσου και τὰ πολλὰ κρησφύγετα. Αἱ ὠραιότεραι Κρήσεις ἀπήχθησαν ὑπὸ τῶν κατακτητῶν, καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Ἐμίρου, ὅστις εἰς τοὺς παρὰ πονουμένους διὰ τὴν πυρπόλησιν τοῦ στόλου και τὴν ἀπώλειαν γυναικῶν και τέκνων εἶπεν, ὅτι ἡ Κρήτη ἔχει και πολλὰς και ὠραίας γυναῖκας διὰ νὰ κάμωσι συζύγους και ἀποκτήσωσι τέκνα.

ΑΝΑΚΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΥΠΟ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΦΩΚΑ

Εὐθύς μετὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἀνταρσίας τοῦ Θωμᾶ ἤρχισαν οἱ Βυζαντινοὶ τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς μεγάλης νήσου καὶ ἐκδίωξιν τῶν Σαρακηνῶν. Πέντε μεγάλα ἔκστρατεῖαι ἀναφέρονται καὶ περιγράφονται ἀποτυχοῦσαι πᾶσαι δι' ἀδεξιότητα καὶ ἀπρονοησίαν τῶν στρατηγῶν ἀπὸ τοῦ 825—950. Στόλοι μεγάλοι καὶ πολυάριθμοι στρατοὶ κατεστρέφοντο μάτην, οἱ Βυζαντινοὶ στρατηγοὶ ἢ ἐφρονεύοντο ἢ ἀπῆρχοντο ἡττημένοι. Ὁ 1 ὄραν τοῦ Ἡρακλείου ἀπέχων πεταμὸς Καρτερός διέσωσε καὶ μέχρι σήμερον τὸ ὄνομα τοῦ αὐτόθι συντριβέντος ὁμωνύμου στρατηγοῦ τῆς δευτέρας μεγάλης ἔκστρατείας κατὰ τὸ 826.

Ἄραβες πανταχόθεν τοῦ Μουσελμανικοῦ κόσμου συρρεύσαντες εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν νήσον καὶ ἐνίσχυσιν τὴν Ἀραβικὴν κυριαρχίαν, καὶ ἐπὶ 135 ἔτη ἡ βαρβαροτρόφος καὶ θεόλητος Κρήτη, ὡς τὴν ἀποκαλοῦσι μετὰ πόνου καὶ πικρίας οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι, ἦτο ἡ μᾶστιξ καὶ ἡ κόλασις τῶν Ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῶν παρελθόντων τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου καὶ τῶν νήσων καὶ τὸ ὀδυνηρὸν κάρφος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Τὴν νῆσον τοῦ Μίνωος ἐπέτυχε τέλος ἡ ἀνακτίσθη καὶ ἀποδώσθη εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὸν Χριστιανισμὸν ὁ περιώνυμος ἐκ τοῦ στρατιωτικοῦ οἴκου τῶν Φωκιάδων Δομέστικος τῆς Ἀνατολῆς, ἦτοι ἀρχιστράτηγος, Νικηφόρος, ὁ διὰ τὰς κατὰ τῶν Ἀράβων Κρήτης, Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς λαμπρὰς νίκας του ἐπικληθεὶς Καλλίνικος, ὁ γενόμενος κατόπιν καὶ Αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Ἡ κατὰ τῆς Κρήτης ἐκστρατεία τοῦ Νικηφόρου ἐγένετο κατὰ τὸ 960. Στόλος μέγας ἄριστα ἐξηρητημένους ἐκ πολεμικῶν πλοίων ἐφωδιασμένων διὰ τοῦ φοβεροῦ Ἑλληνικοῦ πυρὸς καὶ ἐκ πολλῶν πλοίων μεταγωγικῶν, καὶ στρατὸς θαυμασίως ἐξοπλισμένος καὶ καὶ ἡσκημένος καὶ ἐμπειροπόλεμος ἀποτελούμενος ἀπὸ τὰ ἄριστα νικηφόρα τάγματα τῶν Ἀσιατικῶν καὶ Εὐρωπαϊκῶν θεμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ γιγαντόσωμοι καὶ ἀτρόμητοι μισθοφόροι Βάραγγοι Σκανδιναβοὶ καὶ Ρῶς, καὶ στρατηγούμενοι ὑπὸ τοῦ ἀρίστου στρατηγοῦ τῆς ἐποχῆς Νικηφόρου ἐφθάσαν εἰς τὴν νῆσον, καὶ ἐν πλήρει παρατάξει ὁ στρατὸς πεζικὸς καὶ ἵππικὸς πάνοπλοι ἀπεβιβάσθησαν παρὰ τὸν Χάνδακα ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν καταπλήκτων Ἀράβων.

Οἱ Ἀραβες νικηθέντες εἰς τὰς πρώτας μάχας ἠναγκάσθησαν νὰ κλεισθῶσιν εἰς τὰς

Χάνδακα· μεγάλα τμήματα στρατοῦ ἀποστα-
λέντα ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου περιέτρονον τὴν
νῆσον καταδιώκοντα καὶ ἀφανίζοντα τοὺς ἐν
τῇ ὑπαίθρῳ χώρα πολεμίους, καὶ ἐξαναγκά-
ζοντα τοὺς διαφεύγοντας νὰ καταφεύγῃσι
πενικεῖ εἰς τὸν στενόχωρον Χάνδακα, ἐ-
παυξάνοντα οὕτως τὸν συνωστισμὸν καὶ τὴν
στενοχωρίαν τῶν ἐν τῇ πόλει, καὶ τὴν σπά-
νιν τῶν τροφίμων.

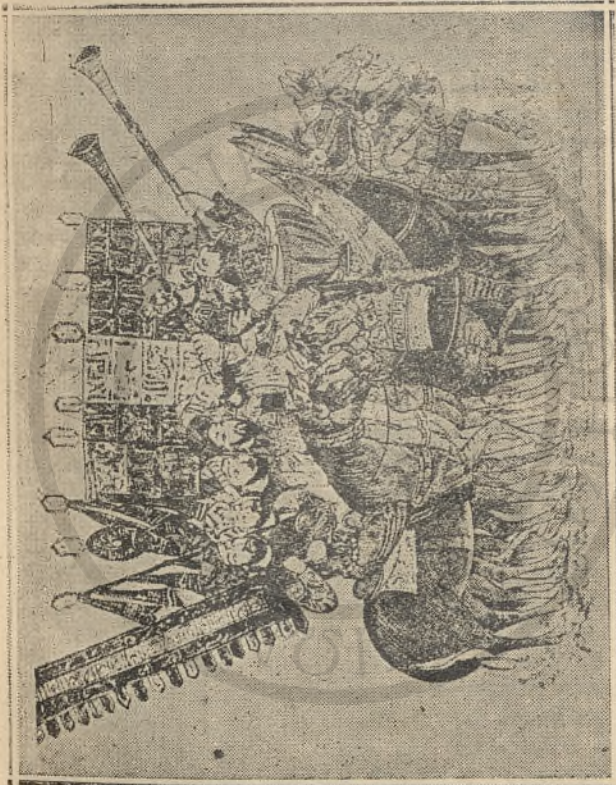
Ἐν μόνον ἀπόσπασμα στρατοῦ ὑπὸ τὸν
γενναῖον ἀλλ' ἀπρόσεκτον στρατηγὸν Πα-
στίλαν σταλὲν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου πρὸς κα-
ταδιώξιν τῶν ἔξω Ἀράβων καὶ πρὸς κατα-
ληψιν θέσεων προχωρήσαν καὶ μὴ εὐθὺς
ἀντίστασιν, ἐτρέπη εἰς λεηλασίας καὶ εἴθε-
θὲν ἐν ἀταξίᾳ ὑπέστη αἰφνιδίαν ἐπίθεσιν ὑπὸ
τῶν Σαρακηνῶν, καὶ ὁ μὲν Πασκίλας ἐφο-
νεύθη, μέγα μέρος τοῦ στρατοῦ κατεκόπη,
οἱ δὲ λοιποὶ μετὰ δυσκολίας κατώρθωσαν
νὰ σωθῶσιν εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Νι-
κηφόρου, ὅστις αὐστηρῶς τοὺς ἐπέπληξε διὰ
τὴν ἀπρονοησίαν καὶ ἀταξίαν των.

Ὁ Νικηφόρος, ἀφ' οὗ κατενίκησε τοὺς
Σαρακηνοὺς εἰς διαφόρους μάχας, καὶ κα-
τέκλεισεν αὐτοὺς ἐντὸς τῆς πόλεως, ἐπεχεί-
ρησαν ἐφόδους πρὸς ἄλωσιν τῆς πόλεως
ἀλλ' οἱ Ἀραβες ὑπὸ τὴν γηραιὸν ἀλλὰ γεν-
ταῖον Ἐμίσην Ἀμπιέλ Ἀζίζ Κοτορμπή (τὸν
Κουρούπην τῶν Βυζαντινῶν) ἔχοντας καλῶς

ὠχυρωμένην τὴν πόλιν καὶ γνωρίζοντας ὅτι ἐμάχοντο περὶ ζωῆς ἢ θανάτου ἀντίταξαν λυσσώδη ἔμυναν καὶ ἀπέκρουσαν τὰς ἐφόδους τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ Νικηφόρος κατιθεὶς τὸ ἀδύνατον ἐπὶ τοῦ παρόντος τῆς ἐξ ἐφόδου ἀλώσεως τῆς πόλεως, περιτάφρωσε τὸ στρατόπεδόν του πέριξ τοῦ Χάνδακος ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν, ἵνα ἀποφύγη κίφνιδιασμοὺς τῶν πολεμίων, καὶ ἀπεφάσισε γὰρ συνεχίσῃ τακτικὴν πολιορκίαν, ἐτοιμάζων ἐν τῷ μεταξυῦσσι ἔκρινεν ἀπαραίτητα διὰ τὸν στενότερον ἀποκλεισμὸν καὶ τὴν μελετωμένην κατόπιν ὀριστικὴν ἐφοδὸν, ἐν ᾗ ὁ στόλος του ταυτοχρόνως περιπολῶν ἀπέκρουε πᾶσαν ἀπὸ θαλάσσης ἐπικουρίαν εἰς τοὺς πολιορκουμένους.

■ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ

Ὁ Χάνδαξ καλῶς ὠχυρωμένος διὰ βιβαλί-
ας τάφρου καὶ ἰσχυροῦ χαρακώματος κατε-
σκευασμένου, ὡς λέγουσιν οἱ χρονογράφοι,
διὰ πλίνθων ἐκ χώματος μετ' ἀναμείκτων
τριχῶν αἰγείων καὶ χοιρείων ἀντέστη, ὡς εἴ-
πομεν εἰς τὰς ἐφοδούς τοῦ Νικηφόρου. "Ἡ-
χισεν ὅθεν τακτικὴ πολιορκία καὶ στενὸς ἀ-
πακλεισμὸς ἀπὸ ξηρῆς καὶ θαλάσσης, ἥτις
διήρκεσε καθ' ὅλον τὸν θριμὸν χειμῶνα τοῦ

Ἄραβικὸς στρατὸς (σελ. 2—3)

960—961. Ὁ προνοητικὸς καὶ ἐμπειροπλό-
λεμος Δομέστικος παρεσκεύαζεν ἐν τῷ με-
ταξὺ τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὴν σχεδιαζομένην
κατὰ τὸ ἔαρ ὀριστικὴν ἔφοδον, καὶ μάλιστα
τὰς πολιορκητικὰς του μηχανὰς, τὰ μάγγανα
ὡς τὰ ἐκάλουν οἱ Βυζαντινοί, κριούς καὶ κα-
ταπέλτας καὶ ἄλλας μηχανὰς λιθοβόλους,
δι' ὧν ἐξηκοντίζοντο μεγάλοι λίθοι καὶ πυρ-
φόρα βλήματα, ἣ διεσείοντο καὶ ἐκρημνί-
ζοντο ἢ ἐκαίοντο τὰ ὀχυρώματα τῶν ἐχθρῶν.
Ἀπὸ ὑψηλῶν πύργων, οὓς εἶχον κατασκευ-
άσει ἐπὶ τοῦ τείχους τῆς πόλεως οἱ Ἄραβες,
καὶ πέραξ τῆς πόλεως οἱ Βυζαντινοί, ἐξηκο-
λούθουν τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ πολέμου πολι-
ορκηταὶ καὶ πολιορκούμενοι.

Οἱ Βυζαντινοὶ στρατιῶται διαμένοντες ἐν
ὑπαίθρῳ καὶ ταλαιπωρούμενοι ὑπὸ τῶν βρο-
χῶν καὶ τοῦ ψύχους ἤρχισαν ν' ἀδημονῶσι
καὶ γογγίζουσι, καὶ σπάνις δὲ τροφίμων καὶ
ἄλλων ἐφοδίων ὑπῆρχεν εἰς τὸ στρατόπεδον·
ἀλλ' ὁ Νικηφόρος συμμεριζόμενος πάσας
τὰς κακουχίας διὰ τοῦ παραδείγματός του
καὶ τῶν ἐνθαρρύνσεων καθησύχαζεν αὐτούς,
καὶ διὰ λόγων ἐνθουσιωδῶν καὶ ἐν ἀνάγκῃ
καὶ διὰ τῆς αὐστηρότητος τῶν τιμωριῶν, τοὺς
συνεκράτει, ἐφόδια δὲ καὶ τὰ ἄλλα ἐπιτήδεια
προθύμως καὶ ἐν καιρῷ τοῦ ἀπέστειλεν ὁ
παντοδύναμος τότε τοῦ βασιλέως Ρουμανοῦ
πρωθυπουργὸς Βρίγγας, ὁ ὑποκινήσας καὶ

παρασκευάσας και ἐφοδιάσας τὴν μεγάλην ταύτην ἐκστρατείαν τοῦ Νικηφόρου.

Ἐν ᾧ ἐξηκολούθει ἡ πολιορκία, σημαντικὴ ἐπικουρία ἐξ ἄλλων Ἀραβικῶν Κρατῶν τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς ἀποσταλῆσα ἀπεβίβασθη εἰς τὰ νότια παράλια τῆς νήσου, ἡ ὁποία συμπαραλαβοῦσα καὶ τοὺς εὐρισκομένους ἐν τῇ ὑπαίθρῳ ἀκόμη Ἀραβας, ἀπετέλεσεν ἰσχυρὰν δύναμιν ἐκ 40 χιλ. ἀνδρῶν, καὶ διηυθύνετο πρὸς τὸν Χάνδακα. Οἱ ἐν τῇ πόλει Ἀραβες εἶχον εἰδοποιηθῆ, καὶ τὸ σχέδιον ἦτο, καθ' ὃν χρόνον θὰ ἐπήρχετο ἡ ἑξώθεν βοήθεια, νὰ ἐνεργήσωσι καὶ οἱ πολιορκούμενοι ταυτοχρόνως ἀποφασιστικὴν ἔξοδον, καὶ θέσωσιν οὕτως τὸν Βυζαντινὸν στρατὸν μεταξὺ δύο πυρῶν καὶ ἀναγκάσωσι τὸν Νικηφόρον νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν. Οὗτος ὅμως πληροφορηθεὶς ἐγκαίρως τὸ ἐχθρικὸν σχέδιον παρὰ τῶν ἐν τῇ πόλει κατασκόπων του, παραλαμβάνει ἀθορύβως τὰ ἄριστα Ἀρμενικά του τάγματα καὶ σπεύδει πρὸς συνάντησιν τῶν ἑξώθεν ἐρχομένων, καὶ ἐπιπεσὼν κατ' αὐτῶν νύκτωρ καὶ ἐξ ἀπροόπτου τοὺς κατακόπτει, καὶ ἀμέσως ἐπανελθὼν εἰς τὸ στρατόπεδον καὶ συναγαγὼν τὰς κεφαλὰς τῶν φονευθέντων Ἀράβων, ἃς ἐκόμιζον οἱ στρατιῶται του λαμβάνοντες ἐν χρυσοῦν νόμισμα δι' ἐκάστην, ἄλλας μὲν ἐνέπηξεν ἐπὶ πασσάλων τοὺς ὁποίους ἐτοποθέτη-

σεν ὑψηλὰ ἐπὶ τῶν χαρακωμάτων πέριξ τῆς πόλεως, ἄλλας δὲ αἰμοσταγεῖς ἀκόμη ἐξηκόντισε διὰ τῶν λιθοβόλων μηχανῶν του ἐντὸς τῆς πόλεως. Οἱ πολιορκούμενοι ἰδόντες τὴν γενομένην φθορὰν τῶν ὀμοφύλων, καὶ ἀναγνωρίζοντες τοὺς οἰκείους καὶ συγγενεῖς ἕκαστος, κατελήφθησαν, ὡς ἦτο φυσικόν, ὑπὸ τρόμου καὶ ἀπελπισίας, μὴ περιμένοντες πλέον οὐδεμίαν ἔξωθεν βοήθειαν.

Οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι οἱ τόσον φειδωλοὶ εἰς τὴν ἱστορίῃσιν τῶν σημαντικῶν γεγονότων τοῦ δεινοῦ αὐτοῦ πολέμου δὲν παρέλιπον νὰ ἀναγράψωσι δύο ἀστεῖα ἐπισόδια τῆς πολιορκίας. Ἡμέραν τινα δηλ. ἐν ᾗ ἐγένοντο οἱ συνήθεις κατὰ τῶν τευχῶν ἀκροβολισμοί, παρουσιάσθη ἐπὶ ὑψηλοῦ πύργου τῆς πόλεως γυνὴ Ἀραβὶς ἀπαισία τὴν ὄψιν καὶ ἤρχισε χειρονομοῦσα καὶ κραυγάζουσα νὰ ὑβρίζῃ καὶ νὰ ἐξεμῆ φειδωλῶς κατὰ τῶν ἀπίστων, καὶ νὰ ἐπικαλῆται τὴν τιμωρίαν τοῦ Ἄλλοχ κατ' αὐτῶν, ἀποθρῖψασα δὲ ταυτοχρόνως τὰ ἐνδύματα ἐπεδείκνυε δι' ἀσέμων σχημάτων τὴν γυμνότητά της· οἱ δεισιδαίμονες Βυζαντινοὶ στρατιῶται ἐκλαβόντες αὐτὴν ὡς μέγισσαν ἐθοροβήθησαν, ἀλλ' εἰς ἕξ αὐτῶν ψυχραμότερος τοξεύσας αὐτὴν ἐπιτυχῶς τὴν ἔστειλεν εἰς τὸν παράδεισον τοῦ Μωάμεθ. Ἄλλην ἡμέραν οἱ Βυζαντινοὶ μηχανικοὶ θέλοντες νὰ

σερκάσωσι τὴ πείναν τῶν πολιορκουμένων
ἐξηκόντισαν διὰ λιθοβόλου μηχανῆς ὄνον
ζῶντα εἰς τὸ τεῖχος τοῦ Χόνδακος· τὸ τα-
λαίπωρον ζῶον ἔπεσεν ὑπτιον καὶ ἐκίνει τοὺς
πόδας πρὸς τὸν οὐρανόν, ὑπὸ τὸν ἀκράτη-
τον γέλωτα τοῦ στρατεύματος καὶ τοῦ περ-
ισταμένου σοβαροῦ Δουεστίκου.

Η ΑΛΩΣΙΣ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ

Οἱ πολιορκούμενοι στενῶς Ἄραβες τοῦ
Χάνδακος καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς
ὑπὸ τῶν ὁμοφύλων σταλείσης ἐπικουρίας οὐ-
δαμῶς ἤθελον ν' ἀκούσωσι περὶ παραδό-
σεως. Ὁ γέρον ἀλλὰ γενναῖος Ἐμίρης Κου-
ρούκης εἶχε λάβει τὴν ἀπόφασιν νὰ ὑπερα-
σπίσῃ μέχρι θανάτου τὴν πόλιν. Ἐπανει-
λημμένα ἐφοδοὶ τῶν Βυζαντινῶν εἶχον ἀ-
ποκρουσθῆ, καὶ ἄλλαι τόσαι ἔξοδοι τῶν πο-
λιορκουμένων ἐπέφερον πολλὴν φθορὰν ἀν-
θρώπων καὶ εἰς τὰ δύο μέρη. Ἐπτὰ τοιαῦται
ἀπέλπιδες ἔξοδοι τῶν Ἀράβων ἀπεκρούσθη-
σαν μὲ πολλὴν αἵματοχυσίαν. Θεοδόσιος ὁ
Διάκονος εἰς ποίημά του περὶ τοῦ πολέμου
αὐτοῦ περιγράφει μίαν τοιαύτην καταστρε-
πτικὴν τῶν Ἀράβων ἔξοδον, τὴν ὁποίαν εἶ-
χε διοργανώσει καὶ διευθύνει ὁ γηραιὸς Ἐ-
μίρης· εἰς τὴν ἔξοδον αὐτὴν κατὰ τὸν σι-

χουργὸν ἔλαβον μέρος 1500 ἵππεῖς καὶ 35 χιλ. πεζοί. Ὁ Νικηφόρος εἶχε προειδοποιηθῆ παρὰ τῶν ἐν τῇ πόλει κατασκόπων του, καὶ εἶχεν ἐτοιμάσει τέσσαρας ἀλλεπαλλήλους ἐνέδρας· ὅτε οἱ Ἀραβες ἤρχισαν τὴν ἐπίθεσιν, αἱ πρῶται γραμμαὶ τῶν Βυζαντινῶν ταγματῶν μετὰ τινα ἀντίστασιν προσεπαιήθησαν φυγῇ, καὶ παρέσυραν τοὺς ἐπιτιθεμένους εἰς τὴν ἀριστα παρεσκευασμένην παγίδα. Ἐξορμήσαντες τότε οἱ Βυζαντινοὶ ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ Δομεστίκου ἐπέπεσαν ἀκάθεκτοι κατὰ τῶν Ἀράβων· γιγαντόσωμος ἔφιππος Σαρακηνὸς ὄρμησε κατὰ τοῦ Νικηφόρου, οὗτος ὅμως προλαβὼν τὸν καταβάλλει· ἡ ἐπακολουθήσασα φθορὰ τῶν Ἀράβων ὑπῆρξε δαινὴ. Ὁ Ἐμίρης βλέπων τὴν φυγῇ τῶν στρατιωτῶν του ἀπὸ τοῦ ὑψηλοῦ πύργου, ὁτόθεν διηύθυνε τὴν ἐπιχείρησιν, διέταξε νὰ κλείσωσι τὰς πύλας, ἵνα τοὺς ἀναγκάσῃ νὰ σταματήσωσι καὶ ἀμυνθῶσιν, ἰδὼν ὅμως ὅτι τοῦτο θὰ ἐπέφερε τὸν παντλητῶν ὀλεθρον, τὰς ἤνοιξε πάλιν, καὶ οὕτως εἰσήλθον οἱ διασωθέντες.

Ἦρχισε τὸ ἔσπρ τοῦ 961, ὅτε ὁ στρατηγικὸς Δομέστικος εἶχεν ἐτοιμάσει τὰ πάντα διὰ τὴν γενικὴν ἔφοδον, ἐν ᾧ οἱ πολιορκούμενοι ἦσαν πλέον καταπεπονημένοι καὶ ἐξηντημένοι ἐκ τῆς ὀκταμήνου πολιορκίας καὶ τῶν στερησέων καὶ ἀποδεκατισμένοι ἀπὸ τὰς

προηγούμενας μάχας. Κατὰ τὴν 7 Μαρτίου, ἀφ' οὗ αἱ πολιορκητικαὶ μηχαναὶ κατέρριψαν ἐντὸς ὀλίγου χρόνου δύο πύργους καὶ τὸ μεταξὺ αὐτῶν τεῖχος, καὶ ἐσάρωσαν τοὺς εἰς τὸ μέρος τοῦτο Ἀράβας, ἐγένετο ἡ ὀριστικὴ ἐφοδός, καὶ μετὰ φοβερὸν καὶ τελευταῖον ἀγῶνα οἱ Βυζαντινοὶ εἰσέωρθησαν εἰς τὴν πόλιν. Ἡ ἀντίστασις τῶν Ἀράβων ἐξηκολούθησε καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως, καὶ τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν τρομερὰν σφαγὴν χιλιάδων πολλῶν ἀνθρώπων ἀδιακρίτως φύλου καὶ ἡλικίας ὑπὸ τῶν ἐξηγησιωμένων ἐκ τῆς ἀπέλπιδος ἀμύνης Βυζαντινῶν καὶ βαρβάρων μισθοφόρων. Ὁ Νικηφόρος μετὰ πολλῆς δυσκολίας κατώρθωσε νὰ σταματήσῃ καὶ προλάβῃ τὸν παιτελῆ ὄλεθρον τῶν Ἀράβων. Ὁ Ἐμίρης μετὰ τῶν οἰκείων του αἰχμαλωτίζεται, ὡς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀπίσημοι Σαρακηνοί. Ἀπειρα εἶναι τὰ πλούτη τὰ εὖρεσθέντα ἐντὸς τοῦ Χάνδακος ἐπισωρευμένα, ὡς εἴπομεν, ἐκεῖ ἐκ τῆς ἐπὶ ἕνα καὶ ἥμισυ σχεδὸν αἰῶνα πειρατείας.

Ὁ Νικηφόρος ἔλαβε τὸν Ἐμίρη μετὰ τῆς οἰκογενείας του καὶ τοὺς ἐπισημοτέρους αἰχμαλώτους καὶ μέρος τῶν πολυτίμων λαφύρων χρυσὸν καὶ ἄργυρον καὶ πολύτιμα ὑφάσματα, τάπητας καὶ δαμασκινὰ ὄπλα, δι' ὧν ἐκόσμησε τὸν ἐν τῷ Ἱπποδρομίῳ τῆς Κων)πόλεως λαμπρὸν θρίαμβόν του.

Τὸν Ἐμίρην καὶ τὴν οἰκογένειάν του φι-
λανθρώπως μετεχειρίσθησαν. οἱ ἐν τῇ αὐτῇ
τοῦ Βυζαντίου χορηγήσαντες εἰς αὐτὸν ἰσό-
βιον σύνταξιν καὶ ἀφήσαντες αὐτὸν ἐλευθέ-
ρως νὰ τελῇ τὰ τῆς θρησκείας του· ο ἰοὶ
ὅμως αὐτοῦ ἐγένοντο Χριστιανοί, καὶ ὑπὸ
τὴν ἐπωνυμίαν Ἀνεμάδες ἐγένοντο ἐπίση-
μοι καὶ προήχθησαν εἰς μεγάλα ἀξιώματα.

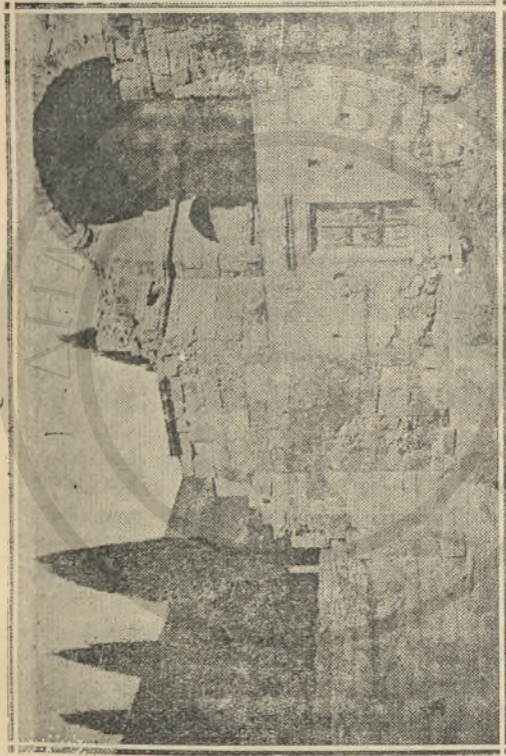
Ἱστορικὸς Ἀραψ ἀναφέρει ὅτι οἱ φονευ-
θέντες καὶ σφαγέντες κατὰ τὸν πόλεμον καὶ
τὴν ἄλλωσιν τοῦ Χάνδακος Ἀραβες ἦσαν
200 χιλιάδες, ἄλλοι δὲ τόσοι οἱ αἰχμαλωτι-
σθέντες. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ εἶναι βεβαίως ὑ-
περβολικοί. Βέβαιον δύναται νὰ θεωρηθῇ
ὅτι πολλαὶ μυριάδες Ἀράβων ἀπόλοντο, καὶ
ὅτι τελείως ἐξερριζώθησαν ἐκ τῆς νήσου.

Ὁ Νικηφόρος μετὰ ταῦτα ἔκτισε τὸ φρού-
ριον Τάμενος (τὴν Ρόκαν ὑπὲρ τὸ σημ. Κανλί
Καστέλλι) καὶ πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ Χριστιανι-
κοῦ στοιχείου κατόκησεν εἰς τὴν νήσον πολ-
λοὺς τῶν ἀπομάχων του στρατιωτῶν, καὶ ἐ-
κάλεσε καὶ πολλοὺς ἄλλους ἀποίκους ἐκ τῶν
ἐπαρχιῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Διὰ δὲ
τοῦ φίλου του Ἀθανασίου τῆς Λαύρας καὶ
τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε» κατή-
χησε καὶ ἐξεχριστιάνισε πολλούς, καὶ ἔκτισεν
Ἐκκλησίας καὶ μονὰς χορηγήσας εἰς αὐτὰς
πολλὰ κτήματα. Ἡ Κρήτη καὶ ἰδιαιτέρως ὁ
Χάνδαξ ὀφείλει νὰ τιμῆσῃ περπόντως τὴν

μετὰ χίλια ἔτη τὸν Καλλίνικον σωτήρα καὶ ἔλευθερωτὴν Νικηφόρον τὸν Φωκᾶν.

Ο ΑΡΑΒΙΚΟΣ ΧΑΝΔΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΤΟΥ

Χίλια περίπου ἔτη ἔχουσι παρέλθει ἀπὸ τοῦ Ἀραβικοῦ Χάνδακος, διὰ τοῦτο ἐλάχιστα λείψανα αὐτοῦ καὶ ἐν γένει τῆς Ἀραβικῆς ἐποχῆς ἐσώθησαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Οὔτε τὰ ὀχυρώματα τὰ Ἀραβικὰ οὔτε ἄλλα κτίσματα καὶ μνημεῖα διατηροῦνται. Ὀλίγα μόνον τοπωνυμῖαι ἐδῶ κ' ἐκεῖ ἀμφίβολοι καὶ αὐταὶ καὶ ὀλίγα λαϊκῶν παραδόσεις. Ὁ **Κατσαμπᾶς** λ. χ. τὸ προάστειον τῆς πόλεως εἶναι λέξις ἀπομείνασα ἐκ τῆς Ἀραβοκρατίας, ἢ **Σουδα**, πιθανῶς καὶ ὁ **Μασταμπᾶς**, ἔπειτα ὁ ποταμὸς **Ἀποσελέμης** (Ἀμποῦ Σελίμ) καὶ τὸ χωρίον Ἀποσελέμι ἐν Μονοφατίῳ, καὶ ἴσως καὶ μερικὰ ἄλλα χωρία μὴ ἐξηγούμενα διὰ τῆς Ἑλληνικῆς ἢ Ἰταλικῆς ὡς π. χ. Σίβα, Χουμέρι, Ρουκάκας, Ἐμπαρρος, Μισίρι, Μουχτάρου κλπ. Ἐπίσης αἱ πολλαχοῦ τῆς Κρήτης ἀκούμεναι τοπωνυμῖαι Σαρακηνός, Σαρακηνοῦ, Σαρακήνα κλπ. σχετιζόμεναι πρὸς τὰς περὶ τῶν μυθικῶν Σαρακηνῶν παραδόσεις τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὅστις θεωρεῖ σήμερον καὶ φαντάζεται τοὺς Σαρακηνοὺς ὡς ὄντα ὑπεράνθρωπα διακρι-

Μητροπολιτικός ναός Ἀγίου Τίτου Γόργυνος (σελ. 24)

νόμενα διὰ τὸ γιγαντόσωμὸν των καὶ τὰ ἔπειρά των πλούτη, τὰ ὁποῖα ἐν καιρῷ νυκτὸς ἢ τὸ σταύρωμα τοῦ θερινοῦ μεσημεριοῦ εἰς τὰ μέρη τὰ φέροντα τὰς ἀνωτέρω ὀνομασίας ἐκθέτουσι (τ' ἀμέτρητα φλουριά), χωρὶς νὰ δύναται ποτὲ κανεὶς νὰ τοῦς τὰ ἀφαιρέσῃ. Εἶνε ἀνάλογοι πρὸς τοὺς ἐν τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι **Μώρους** καὶ **Ἀράπηδες** θησαυροφύλακας καὶ αὐτοὺς, καὶ τοὺς πανελληνίους **Δράκους** τῶν παραμυθιῶν. Καὶ ὡς ὄνομα βαπτιστικὸν ἀκούεται σήμερον τὸ **Σαρακηνὸς** εἰς τ' Ἀνώγεια τοῦ Μυλοποτάμου, ὅπως πολλαχοῦ τὸ **Δράκος**. Καὶ εἰς τὴν Κρητικὴν γλῶσσαν μόλις δεκάς λέξεων παρέμεινεν ἀπὸ τῆς Ἀραβικῆς, ἃς κατέγραψα εἰς τὸ Γλωσσάριον τοῦ Ἐρωτοκρίτου λ. χ. τὸ ἄμιρᾶς, ἀζάπης, ζαγάρι, φαρί κλπ.

Ἡ ἔκτασις τοῦ Ἀραβικοῦ Χάνδακος δὲν ἦτο μεγάλη· ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν παλαιὰν πόλιν τῆς ἐνετοκρατίας, ἣτις ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ λιμένος μέχρι τοῦ ἐσωτερικοῦ παλαιοῦ τείχους τοῦ ἀρχομένου ἀπὸ Τρεῖς Καμάρες καὶ διήκοντος ὀπισθεν τοῦ Θεάτρου (Ἀγλαΐας) καὶ τῆς σειρᾶς καφενείων, πανδοχείων καὶ μαγαζίων ἀντικρυ τοῦ Στρατῶνος, ἔπειτα συνεχίζεται εἰς τὸ Ἀμπάρ Ἀλτί, τὸν κεντρικὸν σταθμὸν τῆς χωροφυλακῆς, ἔξακολουθεῖ εἰς τὰ Καρτέρια καὶ καταλήγει εἰς τὸν λιμενίσκον καὶ τὴν Πύλην Δερματᾶ (τὸ

σημερινόν Κούμ-Καπί). Τὸ λιθόκτιστον αὐτὸ τεῖχος καλεῖται μὲν κοινῶς *Ἀραβικὸν τεῖχος*, ἀλλ' ἡ ὀνομασία δὲν εἶναι ἀκριβής, διότι εἶναι μαρτυρημένον ὅτι τὸ Ἀραβικὸν τεῖχος ἦτο γήϊνον χαράκωμα καὶ οὐχὶ πέτρινον καὶ κατηδαφίσθη τελείως ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ λίθινον τεῖχος ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Γενοατῶν ἢ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ τεῖχος αὐτὸ εἶχον ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας οἱ Ἑνετοὶ ὡς τὸ ἀπὸ ξηρᾶς τεῖχος τῆς πόλεως. Πιθανώτατον εἶναι μόνον ὅτι οἱ κτίσαντες τὸ τεῖχος αὐτὸ ἠκολούθησαν τὴν γραμμὴν τοῦ Ἀραβικοῦ χαράκωματος, καὶ ἐκ τούτου ἐν μέρει μόνον δύναται νὰ δικαιολογηθῇ ἡ ὀνομασία Ἀραβικὸν τεῖχος. Ὅτε περὶ τὸ 1500 οἱ Ἑνετοὶ ἤρχισαν οἰκοδομοῦντες τὸν μέγαν ἐξωτερικὸν περίβολον τῶν τειχῶν, τὸ παλαιὸν τεῖχος ἐχρησιμοποιήθη δι' ἄλλας χρήσεις, ὡς θὰ ἴδωμεν.

Ἐσφαλμένη ἐπίσης εἶναι ἡ λαϊκὴ δοξασία ὅτι τὸ φρούριον τοῦ λιμένος (ὁ μεγάλος Κούλης) ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Ἀράβων, δι' ὃ καὶ ἀκούεται συχνὰ *Ἀράβιος Κούλης*. Τὸ Καστέλλιον αὐτὸ ἐκτίσαν ἐκ θειερίων οἱ Ἑνετοὶ μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ δαπάνης, σφίζονται δὲ καὶ ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Gerola καὶ τὰ ἐπίσημα σχετικὰ περὶ τῆς οἰκοδομῆς αὐτοῦ ἐγγραφα. Ἡ ὀχυρωματικὴ ἄλλως τε-

λειότης τοῦ φρουρίου καὶ τὰ μέχρι σήμερον
εφζόμενα μεγαλοπρεπῆ ἐνετικά του σύμ-
βολα, ἦτοι οἱ λέοντες τοῦ Ἀγ. Μάρκου, τὰ
Ἐνετικά οἰκόσημα καὶ αἱ ἐπιγραφαί, δὲν θὰ
κατάλειπον περὶ τούτου ἀμφιβολίαν, καὶ ἂν
ἀκόμη δὲν εἶχομεν τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα. Κα-
στέλλιον παλαιότερον καὶ τοῦτο Ἐνετικὸν
ὑπῆρχεν ἐκεῖ καταπεσὸν κατὰ τὸν φοβερὸν
σεισμὸν τοῦ 1303. Τὸ νεώτερον ἐκτίσθη ἀπὸ
τοῦ 1525—1540.

ΑΜΠΑΔΙΑ ΚΑΙ ΑΜΠΑΔΙΩΤΕΣ

Ἀφ' οὗ ὠμιλήσαμεν περὶ τῆς Ἀραβικῆς
ἐποχῆς τῆς Κρήτης καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς ἀπο-
μεινάντων λειψάνων, ἐπίκαιρον θεωρῶ νὰ
εἶπω ὀλίγας λέξεις καὶ περὶ τῶν περιβοιῶτων
Ἀμπαδιωτῶν, τοὺς ὁποίους ἐκ πικρᾶς πείρας
ἐνθυμοῦνται οἱ πρεσβύτεροι τῶν Ἡρακλει-
ωτῶν. Ἐπὶ Τουρκοκρατίας οἱ ἄγριοι αὐτοὶ
Μουσουλάνοι κατώκουν εἰς τὸ ἀνατολικὸν
ἄκρον τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου εἰς διαμέρισμα
ἐκ δέκα χωρίων καλούμενον Ἀμπαδιά με
κέντρον τὸ χωρίον Βαθσιακό· ἐν καιρῷ ἐπα-
ναστάσεων ἢ πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν πρῶτοι
εἰσῆρχοντο πανοικεῖ εἰς τὸ Ἡράκλειον, ἐξε-
δίωκον τοὺς χριστιανοὺς τῆς πόλεως ἐκ τῶν
οἰκιῶν των, καὶ εἰς πολλὰς προέβαινον βίαι-

οπραγίας κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἐντὸς τῆς πό-
λεως καὶ ἐκτός.

Τοὺς Ἀμπαδιώτας αὐτοὺς περιηγηταὶ τινες
ξένοι καὶ ἡμέτεροι ἐθεώρησαν ὡς Ἀραβας
καταγομένους κατ' εὐθείαν ἐκ τῶν Σαρακη-
νῶν κατακτητῶν τῆς νήσου καὶ ὑπολειφθέν-
τας εἰς τὸ διαμέρισμα αὐτὸ ἀπὸ τότε.

Ὁ κατὰ τὸ 1774 περιηγηθεὶς τὴν Κρήτην
Γάλλος Ὀλιβιὲ λέγει «οἱ Ἀμπαδιῶτες εἶναι
Ἀραβες τὴν καταγωγὴν καὶ λείψανα τῶν Σα-
ρακηνῶν τῶν καταλαβόντων τὴν Κρήτην
κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα. Ἡ φυσιογνωμία των
διαφέρει τῆς τῶν ἄλλων Τούρκων τῆς νή-
σου καὶ ἡ Ἀραβικὴ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν ὁμι-
λοῦσι μεταξὺ των δὲν ἀφήνουσιν οὐδεμίαν
ἀμφιβολίαν». Περαιτέρω λέγει ὅτι «εἶναι δύσ-
πιστοι, κακοί, ἐκδικητικοί, βαδίζουσιν ὀπλι-
σμένοι πάντοτε καὶ ἀλληλοφονεῦνται διὰ
τὴν ἐλαχίστην προσβολήν». Κατὰ τὸ 1772
κατέσφαξαν τὸ πλήρωμα Ἀγγλικοῦ πλοίου,
τὸ ὁποῖον προσαρμίσθη εἰς τὴν πλησίον
ἀκτὴν πρὸς ὕδρευσιν.

Τὴν γνώμην ταύτην περὶ τῆς Ἀραβικῆς
καταγωγῆς τῶν Ἀμπαδιωτῶν ἐπανελάβεν ὁ
Πουκεβίλ καὶ ὁ ἡμέτερος Παπαρρηγόπουλος
καὶ ἄλλοι.

Τούναντίον ἄλλοι τὴν ἀπέρριψαν ὡς ἀπί-
θανον καὶ ὡς στηριχθεῖσαν ἐπὶ ψευδῶν πλη-
ροφοριῶν. Ὁ Περρὸ ἀναφέρει ὅτι ὁ ἐπὶ κω-

λὺν καιρὸν μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 διατελέσας πρόξενος τῆς Γαλλίας ἐν Χανίοις Fabreguettes ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἀμπαδιὰν καὶ ἐξετάσας λεπτομερῶς οὐδεμίαν εὔρε διαφοράν οὔτε εἰς τὴν γλῶσσαν, οὔτε εἰς τὴν ἐνδυμασίαν κ.λ.π. ἀπὸ τοῦς ἄλλοις Τούρκους τῆς Μεσσαρᾶς καὶ τῶν πλησιοχώρων ἐπαρχιῶν, καὶ ἐδημοσίευσε καὶ μελέτην κατὰ τὸ 1834 εἰς τὸ Δελτίον τῆς ἐν Παρισίοις Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας. Καὶ ὁ ἀξιολογώτατος τῶν περιηγητῶν τῆς Κρήτης Pashley διελθὼν καὶ αὐτὸς ἐξ Ἀμπαδιᾶς καὶ ἐρευνήσας οὐδὲν εὔρε δικαιοῦγοῦν τὴν ἐξ Ἀράβων καταγωγὴν. Καὶ ὁ Ρωλέν, καὶ ὁ Σταυράκης Κονδυλάκης, καὶ ὁ Ψυλλάκης ἀπορρίπτουσι τὴν γνώμην αὐτήν.

Εἶναι πράγματι τελείως ἀπίθανον καὶ παράλογον νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἀφῆκαν Ἀραβας εἰς τὴν νῆσον κατὰ τοὺς 21)2 αἰῶνας τῆς κατοχῆς τῆς νήσου, καὶ κατόπιν οἱ Ἐνετοὶ 450 ἔτη, χωρὶς οὐδεὶς λόγος νὰ γίνεταί ποτὲ περὶ τούτου. Ἡμεῖς γνωρίζομεν ὅτι ὅσοι Ἀραβες ἔμειναν εἰς τὴν νῆσον ἐπὶ Νικηφόρου Φωκά ἐγιναν Χριστιανοί, οἱ λοιποὶ ἐξωντώθησαν.

Φαίνεται ὅτι ἡ παράδοξος αὐτὴ ἰδέα προήλθε, διότι ἐπιστεύθη ὅτι ἡ λέξις Ἀμπαδιᾶ εἶναι ἡ Ἀραβικὴ Babia (=κεδιάς), καὶ διότι περιεγράφησαν οἱ Ἀμπαδιῶται ὡς περισσό-

τερον μελαχροινοὶ τῶν ἄλλων Κρητῶν, καὶ μικροτέρου ἀναστήματος ἀλλὰ νευρώδεις, τραχιεὶς καὶ ἄγριοι. Ἄλλ' ἢ λέξις Ἀμπαδία δὲν εἶνε ὡς πιστεύω Ἀραβική, ἀλλ' εἶναι ἢ Ἰταλικὴ Abbatia, Abadia, ἣτις δηλοῖ Ἡγουμενσίαν, ἥτοι κτῆσιν μοναστηρίου ἢ ἡγουμένου (Ἀββά). Γνωρίζομεν ὅτι ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ὑπῆρχεν ἐν Κρήτῃ ἡ Abbatia dei Borgognoni ἥτοι τῶν Βουργουνδιῶν, διότι οἱ Δούκες τῆς Βουργουνδίας κατέστησαν ἐδῶ εἰς τὸν Χάνδακα ἐκκλησίαν καὶ ξενῶνα, πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ἐκ τῆς Δύσεως προσκυνητῶν τοῦ Ἁγίου Τάφου καὶ ἐπροίκισαν αὐτὰ μὲ κτήματα. Εἰς τοὺς Ἐνετικούς καταλόγους τῶν χωριῶν τῆς Κρήτης εὐρίσκω χωρίον τῆς Πυργιωίσεως **Ἀμπαδοχωροὶ** μὴ ἀκουόμενον πλέον σήμερον, σώζεται δ' ἐξ ἄλλου σήμερον μεταξὺ τῶν χωριῶν Ἁγ. Τριάδος καὶ Καμηλαροὶ ὁ μῦθος τῆς **Ἀμπαδίας**. Αὐτὰ μὲ πείθουν ὅτι εἰς ὅλα αὐτὰ ὑπάρχει Ἐνετικὴ Ἀμπαδία καὶ οὐχὶ Ἀραβική. Ἴσως τὸ διαμέρισμα αὐτὸ εἶναι κτῆμα ἢ φέουδον τῆς Ἀμπατίας τῶν Βουργουνδιῶν ἢ ἄλλης τινος Λατινικῆς Μονῆς, ἐγκαταλείφθη μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Ἐνετῶν, καὶ παρεχωρήθη τότε καὶ κατωκίσθη ὑπὸ στίφους Τούρκων τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ τῆς ἀλώσεως, ἢ καὶ ὑπὸ ἐντοπίων Τούρκων. Τὸ τραχὺ καὶ ὄρεινόν καὶ ἀπόκεντρον

τοῦ μέρους τούτου ἐξηγοῦσι καὶ τῶν Ἄμπα
διοτιῶν τὸ ἄγριον καὶ αἰμοχαρὲς ἦθος.

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΧΑΝΔΑΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν
Βυζαντινῶν, ὁ Χάνδαξ, τὸ Ἀραβικὸν κῆσμα,
παραμένει ὡς πρωτεύουσα τῆς νήσου καὶ
Μητρόπολις αὐτῆς μολονότι ὁ Νικηφόρος
κατέστρεψε τὰ ὀχυρώματά του καὶ ἐπλήρω-
σε τὴν τάφρον, ὡς λέγεται. Τὸ ὑπότοῦ Νικη-
φόρου κτισθὲν Τέμενος δὲν ἐκρίθη ὡς ἐκ
τῆς θέσεώς του κατάλληλον παρὰ μόνον ὡς
στρατιωτικὸν φρούριον.

Εἰς τὸν Χάνδακα ἐγκατεστάθησαν αἱ ἐκ
Βυζαντίου στελλόμεναι ἀρχαί, ὁ Κατεπάνω
ἢ Δοῦκας Κρήτης, ὡς ἐκαλεῖτο ὁ γενικὸς
στρατιωτικὸς καὶ πολιτικὸς Διοικητὴς τοῦ
Θέματος Κρήτης, ἐλεγόμενος ἐκ τῶν συγγε-
γῶν τοῦ ἐκάστοτε Βασιλέως, καὶ οἱ λοιποὶ
ἀνώτεροι ἄρχοντες πολιτικοὶ καὶ στρατιωτι-
κοί. Φαίνεται ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς κα-
θιδρύθη ἐν τῇ νήσῳ φεουδαλικὸν τι σύστημα
ὑπὸ τῶν εὐγενῶν οἰκῶν τῶν εἰς τὴν νήσον
ἀποικισθέντων καὶ τῶν ἐκ Κρήτης καταγο-
μένων. Τὰ κτήματα τῶν εὐγενῶν τούτων
γαιοκτημόνων ἐκαλλιέργουν οἱ πάροικοι.

ἔκχριστιανισθέντες Ἄραβες ἢ ἀραβογενεῖς καὶ ἄλλοι δουλοπάροικοι αἰχμάλωτοι πολέμου ἢ ἀργυρώνητοι δοῦλοι. Εἶναι αὐτοὶ οὗτοι, οὓς διένειμε κατόπιν ἡ Ἐγνατικὴ Κυβέρνησις ἀνά 25 εἰς ἕκαστον φέουδον, καλούμενοι ἐπίσης πάροικοι ἢ βιλλάνοι.

Τὸ ἐν Κ)πόλει Πατριαρχεῖον, ὡς ἦτο φυσικόν, ἀνεσυνέστησε τὴν Μητροπόλιν καὶ τὰς Ἐπισκοπὰς τῆς νήσου, ὅπως ἦσαν καὶ πρὸ τῆς Ἀραβικῆς κατακτῆσεως, δηλ. μὲ τούτους παλαιούς των τίτλους. Ἄλλ' αἱ ἔδραι Μητροπόλεως καὶ Ἐπισκοπῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μένωσιν, ὅπου ἦσαν πρότερον. Αἱ πόλεις, ἀφ' ὧν ἔλαβον τὴν ὀνομασίαν, δὲν ὑπῆρχον πλέον, οὔτε ἡ Γόρτυνα, οὔτε ἡ Κνωσός, Ἀρκαδία, Ἱεραπέτρα, Χερσονήσος, Κυθωνία, Σύβριτος, Λάππα, Κισάμος. Διὰ τοῦτο ἐδόθησαν μὲν οἱ παλαιοὶ τίτλοι καὶ ἐστάλησαν ὁ Μητροπολίτης καὶ οἱ Ἐπίσκοποι, ἀλλ' αἱ ἔδραι αὐτῶν μετετοπίσθησαν εἰς ἄλλα χωρία ἀντὶ τῶν παλαιῶν. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἢ Μητροπολίτης Γόρτυνης ἐγένετο τώρα Μητροπολίτης Κρήτης μὲ ἔδραν οὐχὶ πλέον τὴν ἐρημωθεῖσαν Γόρτυνα, ἀλλὰ τὴν νέαν τῆς Κρήτης πρωτεύουσαν τὸν Χάνδακα, ὁ Κνωσοῦ ἤδρευεν εἰς Ἀγ. Μύρωνα, οἱ ἄλλοι ἐπίσκοποι ἦτοί οἱ Ἀρκαδίας, Χερσονήσου, Ἱεραπύτνης, Σητείας, Συβρίτου, Κυθωνίας, Κισάμου εἰς ἄλλα χωρία λαβόντα ἐκ

Κρής τοξότης μεσαιωνικής εποχής (σελ. 32)

τουτου τὸ ὄνομα *Ἐπισκοπή*.

Μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ Μητροπολι-
του Κρήτης εἰς Χάνδακα ἦτο ἀπαραίτητον
νὰ κτισθῆ καὶ ὁ καθεδρικός τῆς νήσου ναός.
Καὶ τοιοῦτος πράγματι ᾠκοδομήθη μεγαλο-
πρεπῆς ἐπ' ὀνόματι πάλιν τοῦ πάτρωνος τῆς
νήσου Ἀποστόλου Τίτου εἰς τὸ κεντρικώ-
τερον καὶ ἐπισημότερον μέρος τῆς πόλεως
παρὰ τὴν μεγάλην ὁδὸν τὴν ἐκ τοῦ λιμένος,
καὶ πιθανῶς εἰς τὴν θέσιν ὅπου θὰ ὑπῆρχεν
ἐπὶ τῆς Ἀραβοκρατίας τὸ ἐπίσημον Μου-
σουλμανικὸν Τέμενος. Ἄγνοοῦμεν τὸ ἔτος
τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ πιθανὸν εἶναι
ὅτι εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου θὰ
ἐκτίσθη. Εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ναός ὁ διατη-
ρηθεὶς καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν περίοδον
(961—1204), καὶ κατὰ τὴν μακρὰν διάρκειαν
τῆς ἑνετοκρατίας (1210—1669) ἀνακαινιζό-
μενος καὶ ἐπισκευαζόμενος καὶ χρησιμεύων
ὡς ναός τοῦ Λατίνου Ἀρχιεπισκόπου, καὶ
τελευταῖον ὡς Μουσουλμανικὸν Τέμενος ἐπ'
ὀνόματι τοῦ πορθητοῦ τῆς πόλεως Μεγ. Βε-
ζιρη Φαζήλ Ἀχμέτ Κιουπριλή μέχρι τῆς κατὰ
τὸν μέγαν σεισμόν τοῦ 1856 καταπτώσεως
αὐτοῦ.

Πλησίον τοῦ ναοῦ γνωρίζομεν ἐκ τῶν σφ-
ζομένων πηγῶν, ὅτι ὑπῆρχε καὶ τὸ μέγαρον
τοῦ Μητροπολίτου, τὸ ὁποῖον ἐπίσης κατέ-
λαβεν ὁ Λατίνος Ἀρχιεπίσκοπος μετὰ τοῦ

ναοῦ. Καὶ ὁ περίβολος δὲ τοῦ ναοῦ ἔσται καὶ σήμερον ὑπάρχων ἦτο καὶ τότε χρησιμοποιούμενος πρὸς ταφὴν Ἀρχιεπισκόπων, Δουκῶν, Στρατηγῶν καὶ ἄλλων ἐπισήμων προσώπων ἐπὶ ἐνετοκρατίας καὶ πιθανώτατα καὶ κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν, τελευταῖον δὲ καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐγένετο ἀνάλογος χρῆσις πρὸς ἐνταφιασμὸν Βεζιρῶν, Πασάδων καὶ ἄλλων ἐπισήμων Μουσουλμάνων, ὡς θὰ ἴδωμεν.

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΧΑΝΔΑΞ - ΟΙ 12 ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΙ

Τοῦ Βυζαντινοῦ Χάνδακος ἐλαχίστας ἔχομεν εἰδήσεις ἢ μνημεῖα, μολονότι ἡ περίοδος αὐτὴ διήρκεσε δύο καὶ ἕμισυ αἰῶνας. Ὅτε οἱ Γενοῶται τοῦ Πεσκατόρη κατέλαβον τὸν Χάνδακα κατὰ τὸ 1206, καὶ ὀλίγον κατόπιν οἱ Ἐνετοὶ κατὰ τὸ 1210, θὰ διστηροῦντο βεβαίως καὶ τείχη καὶ ναοὶ καὶ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ οἰκοδομήματα σημαντικά, ἀλλ' ὁ χρόνος καὶ μάλιστα οἱ καταστρεπτικοὶ σεισμοὶ οἱ δονήσαντες πολλάκις τὸ σεισμοπαθὲς ἔδαφος τῆς Κρήτης καὶ μάλιστα τοῦ Χάνδακος κατέρριψαν καὶ ἐξηφάνισαν πᾶν σχεδὸν Βυζαντινὸν ἔχνος τῆς πόλεως. Καὶ εἰδήσεων ἀκόμη περὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐκ Βυζαντινῶν ἢ Ἐνετῶν χρονολογῶν στερούμεθα. Βίβλι-

εν εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐκτίσθη ἢ μεγαλοπρεπῆς καθεδρική ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τίτου, καὶ παρ' αὐτὴν τὸ μέγαρον τοῦ Μητροπολίτου Κρήτης, πιθανώτατον δὲ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι καὶ τὸ μέγαρον τοῦ Βυζαντινοῦ Κατεπάνω ἢ Δουκά Κρήτης θὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχεν ἐπὶ Ἐνετοκρατίας τὸ Δουκικὸν Παλάτι (εἰς τὸ σημειωνὸν τετράγωνον τῶν οἰκιῶν Χατζιδάκη Νίβα, Καστερινάκη κ. λ. π.), καὶ ὅτι πολυάριθμα ἄλλα κτίσματα δημόσια καὶ ἰδιωτικά, ἐκκλησῖαι, μοναὶ κ. λ. π. θὰ ὑπῆρχον ἐν τῇ πόλει, τῶν ὁποίων οὐδὲν ἕχνος φαίνεται σήμερον, πλὴν ἴσως θεμελίων τινῶν ἐδῶ κ' ἐκεῖ. Τὰ κατόπιν Ἐνετικά κτίσματα καὶ αἱ ἐπιχώσεις τὰ ἐκάλυψαν καὶ τὰ ἠφάνισαν.

Καὶ κινητὰ ἀρχαῖα ἐκ τοῦ Βυζαντινοῦ Χάνδακος ἐλάχιστα γνωρίζομεν. Τοιαύτη εἶναι ἡ περίφημος καὶ πολυλάτρευτος θαυματουργὸς εἰκὼν τῆς Παναγίας *Μεσοανθητισσας*, ἣτις εὐρίσκετο εἰς τὴν Μητροπολιτικὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Τίτου, καὶ τὴν ὁποίαν παρέλαβον οἱ Ἐνετοὶ κατὰ τὸ 1669 καὶ ἔστειλαν εἰς Ἐνετίαν, ὅπου εὐρίσκεται σήμερον εὐλαβῶς φυλασσομένη εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τῆς Σωτηρίας. Σώζεται καὶ ἐν μαρμαρίνον περιστόμιον φρέατος μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ Βυζαντινὰ ἐπιπεδόγλυφα ἀνθρώπων, ζώων κ. λ. π. φυλαττόμενον σήμε-

ρον εἰς τὴν αὐτὴν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἔργου
Μουσαίου.

Καθ' ὅλην τὴν μακρὰν περίοδον τῶν 250
ἔτων τῆς Βυζαντινῆς περιόδου δὲν ἔχομεν
σημαντικὴν περί Κρήτης εἶδησιν, εἰ μὴ τὴν
ἐπανάστασιν ἢ μᾶλλον ἀπόπειραν ἐπανα-
στάσεως ἐπὶ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ κατὰ τὸ
1092, ἢ κατ' ἄλλους ἐπὶ Ἀλεξίου Β' κατὰ τὸ
1182. Ἡ ἀπόπειρα κατεστάλη ἀμέσως καὶ
ἀναιμῶτως, ὡς ἀναφέρουσιν οἱ Βυζαντινοὶ
χρονογράφοι.

Τὸ σπουδαιότερον ἐπακολούθημα τοῦ γε-
γονότος αὐτοῦ εἶναι ὅτι τότε πρὸς ἀσφαλῆ
φύλαξιν τῆς νήσου ἀπεστάλησαν εἰς Κρήτην
ὡς λέγεται, οἱ δώδεκα Ἀρχοντόπουλοι μετὰ
τῶν οἰκείων των, καὶ παρεχωρήθησαν εἰς αὐ-
τοὺς ὡς φέουδα μεγάλα ἐκτάσεις γαιῶν. Ἐκ
τῶν ἀρχόντων αὐτῶν τοῦ Βυζαντίου κατά-
γονται οἱ κατόπιν κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν
ἀρχοντικοὶ οἶκοι τῆς Κρήτης, οἱ τόσα παρα-
σχόντες πράγματα εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ὡς ὑπο-
κινηταὶ καὶ ἀρχηγοὶ τῶν κατ' αὐτῶν ἐπανα-
στάσεων.

Οἱ ἀρχοντικοὶ αὐτοὶ οἶκοι εἶναι οἱ Φωκᾶ-
δες (ἐξ ὧν προῆλθον οἱ Καλλέργαι), οἱ Ἀρ-
γυρόπουλοι ἢ Ἀγιοστεφανῖται, οἱ Σκοοδίται,
Μελισσηνοὶ, Βαροῦχαι, Μουσοῦροι, Βλαστοί,
Χορτάτζαι, Ἀρκολεοὶ, Γαβαλαῆδες, Λίκινοι,
Καφᾶτοι. Καὶ τὰ μὲν ἐγγράφα, ἐφ' ὧν στη-

ρίζονται αἱ εἰδήσεις αὐταί, εἶναι πολὺ νεώτερον καὶ προφανῶς παραποιημένα κατὰ τὴν Ἑνετικὴν ἐποχὴν, ἀλλ' ἢ παράδοσις περὶ τῶν οἰκῶν αὐτῶν δὲν φαίνεται τελείως ἀνακριβής. Βέβαιον εἶναι, ὅτι οἱ οἴκοι αὐτοὶ ὑπῆρχον κατὰ τὴν Ἑνετικὴν κατοχὴν, καὶ ὅτι διέπρεπον ἐν τῇ νήσῳ, καὶ σπουδαῖον διεδραμάτισαν πρόσωπον κατὰ τὰς μετὰ ταύτας τύχας τῆς νήσου.

Πολλοὶ τῶν εὐγενῶν αὐτῶν, ἂν μὴ πάντες, κατέκησαν εἰς τὸν Χάνδακα, τὴν μοναδικὴν ἕως τότε ὠχυρωμένην πόλιν τῆς νήσου, εἶχον ὅμως τὰς κτήσεις των, ὡς βλέπομεν εἰς τὰς πηγὰς, εἰς τὰ διάφορα τῆς νήσου διαμερίσματα.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ -- ΜΕΓΑΛΟ ΚΑΣΤΡΟ — ΤΑ ΧΩΡΙΑ

Οἱ Βυζαντινοὶ ἐκέλευον κάστρον πᾶσαν ὠχυρωμένην πόλιν ἢ φρούριον μὲ λέξιν δηλ. τὴν ὁποῖαν εἶχον κληρονομήσει παρὰ τῶν Ῥωμαίων (castrum, castra). Δύναται ὅθεν νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον ὅτι ἀπὸ τῆς ἀνακτίσεως τῆς νήσου ὑπὸ Νικηφόρου Φωκά, ἐκάλεσαν τὸ Ἀραβικὸν φρούριον, τὸ ὅποιον κατέστησαν πρωτεύουσαν τῆς νήσου **Κάστρον**, μολονότι καὶ ἐν τῇ ἐπισήμῳ καὶ γεωγραφικῇ γλώσσῃ ἐπὶ αἰῶνας ἐξηκολούθει νὰ

λέγεται **Χάνδαξ**. Ἐπειδὴ δὲ μὲ τὸν χρόνον ἐκτίσθησαν καὶ ἄλλα κάστρα εἰς διάφορα μέρη τῆς νήσου, πρὸς διάκρισιν ἐκλήθη ἡ πόλις **Μεγάλο Κάστρο**, καὶ αἱ λαϊκαὶ αὐταὶ ὀνομασίαι ἀκούονται καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, μολονότι ἢ πρὸ 100 περίπου ἐτῶν ἀρξαμένη κλήσις Ἡράκλειον τείνει νὰ ἐπικρατήσῃ γενικῶς.

Πρὶν περᾶνωμεν τὸν λόγον περὶ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς τοῦ Χάνδακος καὶ τῆς νήσου, ἃς εἰπωμέν τινα σχετιζόμενα πρὸς τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Εἶδομεν ὅτι ὁ προνοητικὸς Νικηφόρος πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ τῆς νήσου τοῦ μεγάλως ἀραιωθέντος ἐκ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ καὶ τῆς τυραννίας τῶν Σαρακηνῶν, ἐγκατέστησε πολλοὺς τῶν παλαιμάχων καὶ ἀπομάχων στρατιωτῶν του, καὶ ὅτι προσεκάλεσε καὶ κατώκισεν ἐν τῇ νήσῳ ἀποίκους ἐκ τῶν Εὐρωπαϊκῶν καὶ Ἀσιατικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ἐκτενοῦς Βυζαντιακοῦ Κράτους, καὶ διένειμεν εἰς αὐτάς τὰς ἐν τῷ Χάνδακι καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις κτήσεις τῶν ἐξαφανισθέντων Ἀράβων. Οἱ ἀποικοὶ αὐτοὶ ἦσαν μὲν κατὰ τὸ πλεῖστον Ἕλληγες, ἀλλ' ὑπῆρχαν καὶ ἀρκετοὶ ἄλλοσθνεῖς μὲν ἀλλὰ χριστιανοὶ ὑπήκοοι τοῦ Βυζαντινοῦ Βασιλείου ἢ μισθοφόροι αὐτοῦ. Μεταξὺ τῶν τελευταίων ἦσαν πολλοὶ Ἀρμένιοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἀπεκλήθησαν τὰ χωρία

ἐν οἷς συμφυκίσθησαν, **Ἀρμένιοι**, ὅπως καὶ
 σήμερον ἀκούονται τὰ τρία μεγάλα χωρῖα εἰς
 Σητεῖαν, Ρέθυμνον καὶ Ἀποκόρωναν, καὶ τὸ
Ἀρμενοχωριὸν εἰς Κίσσαμον, καὶ **Ἀρμα-
 νώγεια** εἰς Μονοφάτσι· ἔπειτα ἦσαν Σλάβοι
 (Βυζαντ. Σκλάβοι), ἐξ ὧν παρέμειναν τὰ χω-
 ρία **Σκλάβοι** καὶ **Σκλαβεδιάκου** εἰς τὴν Ση-
 τεῖαν, καὶ **Σκλαβεροχώρι** εἰς Πεδιάδα,
 ἔπειτα Βάρβαροι, ἧτοι μισθοφόροι Σκανδι-
 ναυοὶ Βάραγγοι καὶ Ρῶσσοι (τοὺς ὁποίους
 ἐκάλουν οἱ Βυζαντινοὶ βερβάρους), ἐξ ὧν
 ὀνομάσθησαν τὰ δύο χωρῖα τῆς Πεδιάδος
Βαρβάροι καὶ **Βαρβάρω**, καὶ πιθανῶς καὶ
 τὸ **Χαρασσό**. Δὲν ἔλειπον φαίνεται καὶ Βούλ-
 γαροι, δι' ὃ τὸ χωριὸν **Βουλγάρω** εἰς τὴν
 Κίσσαμον, καὶ Τσακῶνες ἐξ οὗ τὸ τῆς Κισά-
 μου **Τσακῶνω**. Ἦσαν καὶ οἱ λεγόμενοι **Ἀ-
 τσιπᾶδες** μισθοφόροι καὶ δορυφόροι τῶν
 Βυζαντινῶν μελάγχροες· ἐκ τούτων ἔχομεν
 τὰ δύο χωρῖα **Ἀτσιπᾶδες** εἰς τὸ Μονοφά-
 τσι, καὶ ἓν εἰς τὸν Ἁγ. Βασίλειον, καὶ τὸ
Ἀτσιπόπουλλο πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως
 Ρεθύμνου. Καὶ ὀνόματα πόλεων καὶ ἔθνικα
 ἐδόθησαν ὑπὸ τῶν ἐξ αὐτῶν ἀποίκων εἰς
 χωρῖα τῆς Κρήτης, ὅπως λ. χ. ἡ **Κασταμο-
 νίτσα** τῆς Πεδιάδος ἐκ τῆς Κασταμονῆς τῆς
 Μ. Ἀσίας, καὶ οἱ **Ἀσσίτες** τὰ δύο χωρῖα τοῦ
 Μαλεβυζίου ἀπὸ τὴν πόλιν Ἄσσον (κατοικ.
 Ἀσσίται) τῆς Μ. Ἀσίας.

Τὰ ὀνόματα τῶν ὑπερχιλίων χωρίων τῆς Κρήτης δὲν ἐδόθησαν οὔτε κατὰ τὴν Ἑνετικὴν, οὔτε κατὰ τὴν Τουρκικὴν ἐποχὴν. Εἶναι πολὺ παλαιότερα, καὶ ἄλλα μὲν εἶναι ἑλληνικῆς ἐποχῆς, τινὰ πιθανῶς καὶ προελληνικῆς· ἄλλα Ρωμαϊκῶν χρόνων, πλεῖστα δὲ φαίνεται, ἐδόθησαν κατὰ τὴν μετὰ τὴν ἄλωσιν ὑπὸ Νικηφόρου Βυζαντιανῆν περίοδον. Πολλὰ ὀνόματα χωρίων εἶναι οἰκογενειακὰ ἐπώνυμα γνωστῶν Βυζαντινῶν οἴκων π. χ. Ἀδραβάστοι, Δρογγάροι, Μορώνη, Βόϊλα, Ἀρώνη, Ζωκαρᾶ, Καμηλάρι, Γερακάρι, Γαβαλοχώρι, Ἀμάρη, Κόξαρη, Μαγκασᾶ, Στραβοδοξάρη, Φουρφουρᾶ, Δαράτσο, Κατσιδώνη, Μαγαρίτες (ὄχι Μαργαρίτες) κλπ. Ἐχουσιν ἄρα τὰ ὀνόματα ταῦτα τὴν ὑπερχιλιστῆ ἱστορίαν των, καὶ δὲν ἐπιτρέπεται εἰς τὸν τυχόντα ἀνιστόρητον καὶ ἡμιμαθῆ νὰ τὰ μεταβάλλῃ αὐθαίρετως, οὔδὲ πρέπει ἡ Πολιτεία ν' ἀκούῃ τοιαύτας ἀνοήτους προτάσεις μεταβαπτισμοῦ, ὡς ἔγινε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς 4-5 χωρία τῆς Σητείας.

ΓΕΝΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΕΝΕΤΟΙ ΕΙΣ ΚΡΗΤΗΝ-ΧΑΜΔΑΚΑ

Ὁ Ἀλέξιος Δ' Ἄγγελος μετὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου εἶχον ἐκθρονισθῆναι ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου ἐκ τοῦ θεό-

Κρήτη ('Ενετική) κρατούσα τὸν ναὸν τοῦ
'Αγίου Μάρκου Χάνδακος (σελ. 40)

νοῦ τοῦ Βυζαντίου καθ' ὃν χρόνον τῇ ὑπο-
κινήσει τοῦ Πάπα ἤρχιζεν ἡ Δ' Σταυροφο-
ρία κατὰ τὸ 1203. Ὁ ἐκπεσὼν οὐκιδανὸς φι-
λάδοξος νέος Ἀλέξιος ἦλθεν εἰς Κέρκυραν,
ὅπου εὐρίσκοντο τότε οἱ Σταυροφόροι ὑπὸ
τὴν ἀρχηγίαν τοῦ γηραιοῦ Δόγη τῆς Ἐνε-
τίας Ἐρρίκου Δανδόλου, τοῦ Βονιφατίου τοῦ
Μομφερρατικοῦ καὶ τοῦ Βαλδουίνου τῆς
Φλάνδρας, καὶ ἐκάλεσεν αὐτοὺς νὰ τὸν ἀπο-
καταστήσωσιν εἰς τὸν θρόνον ὑποσχεθεὶς θε-
μιτὰ καὶ ἀθέμιτα, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τὸν ἐκ
κηδεστείας συγγενῆ του Βονιφάτιον τὴν νῆ-
σον Κρήτην. Οἱ Σταυροφόροι αὐτοὶ (ὡς
τοὺς ἀπεκάλουν ὑβριστικῶς οἱ Βυζαντινοὶ)
λησμονήσαντες τὸν Πάνπαν καὶ Ἅγιον Τά-
φον δὲν ἠδύνατο νὰ εὕρωσι καλυτέραν εὐ-
καιρίαν διὰ νὰ καταλύσωσι καὶ διανεμηθῶσι
τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, ὅπερ καὶ ἐντὸς ὀλί-
γων μηνῶν διέπραξάν.

Ἐπὶ τῆς σκιώδους ὑποσχέσεως τοῦ Ἀλε-
ξίου βασιθεὶς ὁ Βονιφάτιος ἔλαβε εἰς τὸ με-
ριδιὸν του πλὴν τοῦ βασιλείου τῆς Θεσσα-
λονίκης καὶ τὴν Κρήτην. Ἄλλ' ἀπησχολημέ-
νος εἰς τὴν κατοχὴν τῶν ἠπειρωτικῶν του
κτίσεων ὁ Βονιφάτιος παρεχώρησε τὴν νῆ-
σον εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ὀλίγους μῆνας κατό-
πιν (κατ' Αὐγουστον τοῦ 1204) ἀντὶ τῆς ὑπο-
στηρίξεως τῶν Ἐνετῶν εἰς τὰς πρὸς τὸν Βαλ-
δουίνου διαφορὰς του, καὶ χιλίων μαρκῶν

ἀργύρου (75 χιλιάδων περίπου χρυσῶν φράγκων) καὶ ἄλλων τινῶν οὐχὶ σημαντικῶν ἀνταλλαγμάτων. Καὶ οἱ Ἐνετοὶ ὁμῶς καταγιγόμενοι εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ σημαντικοῦ μεριδίου των (εἶχον λάβει τὰ 3)8 τοῦ ὅλου Βυζαντινοῦ Βασιλείου καὶ τὸ Πατριαρχεῖον Κ)πόλεως) ἀνέβαλον τὴν κατοχὴν τῆς νήσου.

Τῆς εὐκαιρίας ταύτης ἐπωφεληθεὶς ὁ τολμηρὸς Γενοάτης ἀρχιπαιρατὴς Ἑρρίκος Πεσκατόρης, ὁ Κόμης τῆς Μάλτας ἐπικληθεὶς, σπεύδει μετὰ 24 πλοίων καὶ στρατοῦ εἰς τὴν Κρήτην, καὶ ἄνευ δυσκολίας καταλαμβάνει τὸν Χάνδακα καὶ γίνεται κύριος ὅλης τῆς νήσου κατὰ τὸ 1206. Οἱ νησιῶται ἐκπεπληγμένοι ἐκ τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς, ἐγκαταλειμμένοι καὶ ἀναρχοῦμενοι οὐδεμίαν ἀντέταξαν ἀντίστασιν κατὰ τοῦ καταδρομέως. Ὁ Πεσκατόρης, ἵνα ἐξασφαλίσῃ τὴν κατοχὴν τοῦ πολυτίμου λαφύρου, ἐνισχύει τὸν Χάνδακα, καὶ κτίζει ἐντὸς ὀλίγου χρόνου 14 ἄλλα μικρὰ φρούρια εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς νήσου, ἐξ ὧν προέρχονται, ὡς θὰ εἴπωμεν ἄλλοτε, τὰ ὀνόματα τῶν περισσοτέρων ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης.

Οἱ καταστρατηγηθέντες Ἐνετοὶ δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀφήσωσι τὴν πολύτιμον διὰ τὰς ἐν τῇ Ἀνατολῇ κτήσεις καὶ ἐπιχειρήσεις των στρατιωτικὰς καὶ ἐμπορικὰς νήσον εἰς τοὺς θανασίμους ἐχθροὺς καὶ ἀντιζήλους των Γε-

νοέτας. Δι' ὃ κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος 1206 καὶ τὸ ἀκόλουθον στέλλουσι στόλους καὶ στρατοὺς κατὰ τοῦ Πεσκατόρη καὶ τῶν Γενοατῶν καὶ δεινὸς διεξάγεται ἀγὼν ἐν τῇ νήσῳ μεταξὺ τῶν δύο ἀντιξήλων Δημοκρατιῶν, διότι καὶ οἱ Γενοᾶται δις ἐχορήγησαν σημαντικὰς ἐπικουρίας εἰς τὸν συμπολίτην των ἀρχικρατην, ἐλπίζοντες νὰ κληρονομήσωσι τὴν νήσον. Μετὰ τετραετῆ πείσμονα ἀγῶνα ὑπερισχύουσιν οἱ Ἐνετοί, καὶ γίνονται κύριοι τοῦ Χάνδακος καὶ τῶν φρουρίων, ὁ δὲ Πεσκατόρης μὴ δυνάμενος πλέον νὰ κρατηθῆ συνθηκολογεῖ πρὸς τοὺς Ἐνετούς, καὶ λαβὼν μικρὰ τινα ἀνταλλάγματα ἀποχωρεῖ τῆς νήσου, καὶ οἱ Ἐνετοὶ μένουσι κύριοι αὐτῆς κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1210 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1211, πρῶτος δὲ τῆς Κρήτης Δοῦκας στέλλεται ὁ Ἰάκωβος Τιέπολος.

Καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς πάλης μεταξὺ Ἐνετῶν καὶ Γενοατῶν οἱ Κρηῖτες ἔμειναν, ὡς φαίνεται, ἀδιάφοροι, μὴ ἔχοντες κανένα λόγον νὰ βοηθήσωσι οὐδέτερον τῶν ἀγωνιζομένων ἀρπάγων, ἐπιφυλασσόμενοι νὰ κλονίσωσι τὴν πορείαν των καὶ τοὺς λογαρισμοὺς των μετὰ τὸν τελευταῖον κάτοχον.

Οἱ Ἐνετοὶ διετήρησαν τὸν ὀχυρὸν Χάνδακα ὡς πρωτεύουσαν τῆς νήσου, ὡς καὶ τὰ φρούρια τα κτισθέντα ὑπὸ τῶν Γενοατῶν, καὶ ἐγκατέστησαν τὰς ἀναγκαίας φρουράς. Καὶ

αὐτὴν τὴν ὀνομασίαν τοῦ Χάνδακος διστη-
ρησαν καλέσαντες αὐτὸν Candiga, καὶ ἔ-
πειτα Candida καὶ ἔπειτα Candia, τὸ ὀ-
ποῖον καὶ ἐπεκράτησε ἀποδοθὲν καὶ εἰς δῆ-
λωσιν ὀλοκλήρου τῆς νήσου.

Ὁ πτερωτὸς λέων τοῦ Ἁγίου Μάρκου,
τὸν ὀποῖον βλέπομεν ἀκόμη ἐπὶ τῶν τειχῶν
καὶ ἄλλων ἐνετικῶν κτισμάτων ἀγρίως μορ-
φάζοντα, περιέσφιγξεν ὑπὸ τοὺς γαμπούς
του ὄνουα τὸ « Βασίλειον τῆς Κρήτης, »
ὅπως ὑπερηφανευόμενοι οἱ Δημοκράται τοῦ
Ἁδρίου ἐκάλεσαν τὴν περιπόθητον κτῆσιν.

Ο ΕΝΕΤΙΚΟΣ ΧΑΝΔΑΣ-ΑΠΟΙΚΟΙ ΕΝΕΤΟΙ-ΑΙ 4 ΠΟΛΕΙΣ

Πρώτη φροντίς τῶν Ἐνετῶν μετὰ τὴν κα-
τοχὴν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Χάνδακος διὰ
τείχους καὶ τῶν ἄλλων φρουρίων τῆς νήσου,
ἔπῃρξεν ἡ διοργάνωσις τῆς διοικήσεως αὐτῆς
καὶ ἡ ἐγκαθίδρυσις ἐν αὐτῇ στοιχείου ὀμο-
φύλου καὶ φιλικοῦ πρὸς ὑπεράσπισιν καὶ συν-
τήρησιν τῆς σπουδαίας κτήσεως. Καλῶς προ-
ησθάνοντο οἱ Ἐνετοὶ τὴν μέλλουσαν ἰσχυ-
ρὰν ἀντίδρασιν τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ, ὑ-
ποδαυλιζομένην καὶ ὀδηγουμένην ὑπὸ τῶν
ἀρχοντικῶν οἴκων τῆς νήσου, καὶ τοὺς περι-
σπασμοὺς, οἳς θὰ εἶχον ἐκ τῶν πάντοτε ἀντι-
ζηλῶν Γενοατῶν, καὶ τοῦ νέου Βυζαντινοῦ

Κράτους τῆς Νικαίας.

Κατὰ τὸ πρότυπον τῆς ἀρχαίας Ρώμης ἡ Ἐνετία ἐξαπέστειλεν ἐκ τῆς μητροπόλεως εἰς Κρήτην ἀπὸ τοῦ 1211 μέχρι τοῦ 1252 τέσσαρας στρατιωτικὰς ἀποικίας· ἡ πρώτη ἢ σημαντικωτέρα ἦλθεν εἰς Χάνδακα τῷ 1211, δύο ἄλλαι μικρότεραι κατόπιν, καὶ ἡ τετάρτη ἐπίσης σημαντικὴ ἐστάλη κατὰ τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας, ὅτε ἐκτίσθη καὶ ὡς κέντρον αὐτῆς ἡ πόλις Χανιά.

Οἱ στελλόμενοι ἀποικοὶ Ἐνετοὶ ἦσαν εἴτε εὐγενεῖς καλούμενοι Ἰππόται, εἴτε δημοτικοὶ καλούμενοι πεζοί. Εἰς ἕκαστον ἐκ τούτων μετὰ τῆς οἰκογενείας του ἐδόθη ἓν φεουδον ἐν τῇ νήσῳ μέγα μὲν εἰς τὸν Ἰππότην, μικρὸν δὲ τὸ 1/6 τοῦ μεγάλου εἰς τὸν πεζόν. Τὰ δοθέντα φεουδα εἰς τὰς διαφόρους ἐπαρχίας τῆς Κρήτης ἦσαν περὶ τὰ 220. Εἰς ἕκαστον φεουδάρχην ἐδόθησαν τὰ ἀναγκαῖα πρὸς ἐγκατάστασιν χρήματα, καὶ οἰκία εἰς τὸν Χάνδακα· εἰς δὲ τοὺς τῆς τετάρτης ἀποικίας ἐδόθησαν οἰκίαι εἰς τὴν Χανιά. Ἡ Κυβέρνησις ἐκράτησε δι' ἑαυτὴν ἀρκετὴν περιουσίαν περὶ τὸν Χάνδακα, ἤτοι τὴν ἔκτασιν μεταξὺ τῶν δύο σκαλῶν, ὡς λέγεται, ἀπὸ Καρτεροῦ δηλ. μέχρι Φρασμιά (κάτω τῆς Ρογδιᾶς) πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης, καὶ μέχρι τοῦ φρουρίου Τεμένους πρὸς τὸ μέρος τῆς ξηρᾶς. Διτήρησεν ἀκόμη χάριν τῆς ἐν

Κρήτη ἐκκλησίαις τὰ κτήματα τῆς μητροπόλεως καὶ τῶν ἐπισκοπῶν μετὰ τῶν ναῶν τῶν καὶ τῶν οἰκημάτων, καὶ τὰ ἐν Κρήτῃ κτήματα τοῦ Πατριαρχείου, ὧν τὰ εἰσοδήματα κ. λ. π. παρεχώρησεν εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Πάπα ἐγκατασταθέντα ἐν τῇ νήσῳ Λατινικὸν κληρον.

Εἰς ἕκαστον Ἰπποτικὸν φέουδον ἦσαν προσηρηθῆναι καὶ 25 πάροιχοι (ἢ βιλλάνοι) διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν κτημάτων. Ἦσαν οὗτοι Ἀραβογενεῖς ἐκχριστιανισθέντες. Ἐκαστος φεουδάρχης ἦτο ὑποχρεωμένος εἰς προσωπικὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν· καθὲς Ἰππότης ὑπηρετεῖ ἑφίππος μετὰ δύο ἄλλων ἐφίππων ὑπασπιστῶν τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἐξοπλιζομένων καὶ μισθοδοτούμενων, ὁ δὲ πρῶτος ἄποικος ὑποχρεοῦτο καὶ αὐτὸς εἰς στρατιωτικὴν ἀνάλογον ὑπηρεσίαν. Πάντες οἱ ἄποικοι κατέβαλλον ὠρισμένον κατὰ φέουδον ποσὸν κατ' ἔτος, καὶ συνεισέφερον εἰς τὴν ἀνέγερσιν καὶ συντήρησιν τῶν φρουρίων καὶ καστειλίων τῆς νήσου.

Ταχέως συνφκίσθησαν αἱ τέσσαρες πόλεις τῆς Κρήτης Χάνδαξ, Ρέθυμνον, Χανιά καὶ Σητεία, αἱ ὁποῖαι καὶ ἐγένοντο ἔδραι τῶν τεσσάρων διαμερισμάτων (νομῶν) τῆς νήσου. Ὁ Χάνδαξ ἔμεινεν πρωτεύουσα ὅλης τῆς νήσου καὶ τὸ κέντρον τῆς Ἑνετικῆς δυνάμεως. Εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἐπεκράτει πολὺ

τὸ Ἰταλικὸν στοιχεῖον, διότι πλὴν τῶν Ἑνετικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν φρουδαρχῶν ὑπῆρχον καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ἰταλοὶ ἔμποροι καὶ ναυτικοί, καὶ ἡ Ἰταλικὴ ἤκούετο εἰς τὰς ὁδοὺς, τὰς ἀγορὰς καὶ τὸν λιμένα τῆς πόλεως, εἰς τὰς ἄλλας ὅμως πόλεις καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ Ρέθυμνον ἐπεκράτει τὸ Ἑλληνικὸν στοιχεῖον. Εἰς τὰς ἐπαρχίας ἐλάχιστοι ἦσαν οἱ Ἑνετοὶ καὶ μόνον ἐντὸς τῶν καστελλίων ὑπῆρχεν ἡ Ἑνετικὴ φρουρὰ καὶ ὁ Καστελλᾶνος, οἱ ἄλλοι δὲ Ἑνετοὶ φρουδάρχει σποράδην καὶ μόνον προσωρινῶς ἔμενον εἰς τὰς ἐπαρχίας, εἴτε παραθερίζοντες, εἴτε ἐπιβλέποντες τὴν καλλιέργειαν τῶν κτημάτων τῶν.

ΑΙ ΕΝΕΤΙΚΑΙ ΑΡΧΑΙ

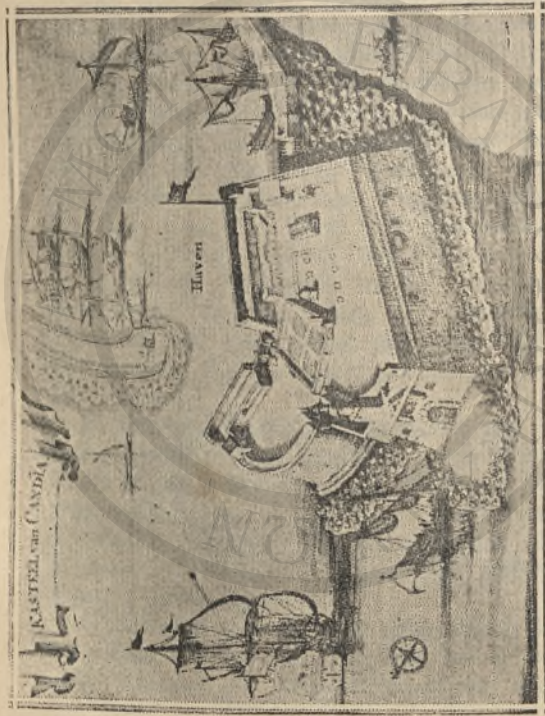
Τὸ Βασίλειον τῆς Κρήτης διοργάνωσαν οἱ Ἑνετοὶ κατὰ τὸ πρότυπον τῆς μητροπόλεως ἐν σμικρῷ. Ἀνώτατος πολιτικὸς καὶ στρατιωτικὸς Διοικητὴς ἐκλεγόμενος ὑπὸ τῆς Συγκλήτου κατὰ διετίαν ἐκ τῶν ἐν τῇ Ἑνετίᾳ πατρικίων ἀπεστέλλετο εἰς τὴν νῆσον καλούμενος *Δουκάς*, (Duca), ἐν ᾧ ὁ τῆς Ἑνετίας ἐλέγετο *Δουξ* (Dux). Οἱ Ἑνετοὶ ἐφεῦρον τὴν μικρὰν αὐτὴν διαφορὰν τοῦ τίτλου πρὸς διάκρισιν, καὶ διότι, ὡς πιστεύω, ἤθελον νὰ διατηρήσωσι τὸν τίτλον *Δουκάς*, δι'

οὐ ἐκαλεῖτο πρὸ αὐτῶν ὁ Βυζαντινὸς Κα-
 τσιπάνω τῆς Κρήτης. Ἐχομεν δὲ καὶ ἄλλα
 παραδείγματα, ἐξ ὧν μανθάνομεν ὅτι οἱ εὐ-
 φυεῖς διπλωμάται τῆς Γαληνοτάτης Δημο-
 κρατίας ἤθελον νὰ φαίνωνται ὡς συνεχίζον-
 τες τὴν Βυζαντιακὴν παράδοσιν καὶ νὰ μὴ
 νεωτερίζωσι καὶ ἐγείρωσι τὴν δυσπιστίαν
 τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου.

Μετὰ τοῦ Δοῦκα ἐξελέγοντο ἐπίσης ἐκ
 τῶν εὐγενῶν Ἑνετῶν τῆς μητροπόλεως καὶ
 δύο Σύμβουλοι (Consiliarii) ἀποτελοῦντες
 μετὰ τοῦ Δοῦκα τὴν λεγομένην *Αὐθεντεῖαν*
Signoria τῆς νήσου, καὶ ἀποφασίζοντες κα-
 τὰ πλειοψηφίαν ἐπὶ ὅλων τῶν ζητημάτων
 τῆς νήσου. Εἰς τὰς δύο ἄλλας πόλεις Ρέθυ-
 μνον καὶ Χανιά ἀπεστέλλετο *Ρέκτωρ*
 (Rector) μὲ δύο Συμβούλους ἕκαστος, εἰς
 δὲ τὴν Σητεῖαν μόνον Ρέκτωρ (Νομάρχης.)

Ἀπὸ τοῦ 14 αἰῶνος ἀπεστέλλετο ἐπίσης
 ἐκ τῆς μητροπόλεως διὰ δύο ἔτη Ἀρχιστρά-
 τηγος (Capitan Generale) ἔχων τὴν πρῶ-
 τὴν θέσιν μετὰ τὸν Δοῦκα. Οὗτος ἤδρευεν
 ἐπίσης εἰς τὸν Χάνδακα, καὶ εἶχε τὴν γε-
 νικὴν στρατιωτικὴν διοίκησιν καὶ τὴν φρον-
 τίδα περὶ τῆς ἀμύνης τοῦ Βασιλείου, καὶ τὴν
 κατασκευὴν καὶ συντήρησιν τῶν φρουρίων
 καὶ τῶν ὁδῶν καὶ τῶν ἄλλων δημοσίων
 ἔργων.

Τὴν οἰκονομικὴν ὑπηρεσίαν εἶχον δύο

Τὸ Καστέλλι τοῦ λιμένος (ὁ Μεγ. Κούλες) (σελ. 64)

καὶ κατόπιν τρεῖς κατὰ διετίαν ἐξ Ἑνετίας
στελλόμενοι ἀνώτεροι οἰκονομικοὶ ὑπάλληλοι
οἱ **Καμερλέγκοι** (Camerlengi, Camerarii)
ἔχοντες γραμματεῖς καὶ ἄλλους ὑπαλλήλους.

Ἀπο τοῦ 14 αἰῶνος ἐστέλλετο κατὰ πεν-
ταετίαν ἕκτακτος μὲ δικτατορικὴν ἐξουσίαν
ἐπιθεωρητῆς ὁ **Γενικὸς Προβλεπτής** (Pro-
veditor general, Provisor), ὑποβάλλων κα-
τόπιν λεπτομεροῦς ἐρεῦνης ἐν τῇ νήσῳ καὶ
ἐπιθεωρήσεων καὶ ἀνακρίσεων μακρὰν ἔκ-
θεσιν εἰς τὴν Κεντρικὴν Κυβέρνησιν καὶ
ὑποδεικνύων τὰ μέτρα πρὸς θεραπείαν τῶν
διαφόρων ἀναγκῶν. Κατὰ τοὺς τελευταίους
αἰῶνας τῆς Ἑνετοκρατίας, ὅτε ἐγίνοντο καὶ
οἱ πρὸς τοὺς Τούρκους συχνοὶ πόλεμοι,
ἐστέλλοντο ἑκτάκτως καὶ οἱ **Σύνδοκοι**
(Sindaci) καὶ **Ἀνακριταὶ τῆς Ἀνατολῆς**
(Inquisitori del Levante) μάλιστα ἐν και-
ρῷ πολέμου.

Οἱ ἀνωτέρω ὑπάλληλοι ἀπετέλουν τὴν ὑ-
ψηλὴν ἱεραρχίαν καὶ ἐξελέγοντο καὶ ἐστέλ-
λοντο ἐκ τῆς μητροπόλεως εἰς Χάνδακα. Ὑ-
πῆρχον ὅμως καὶ οἱ κατώτεροι λαμβανόμε-
νοι ἐκ τῶν ἐν Κρήτῃ Ἑνετῶν καὶ ἐνίοτε καὶ
ἐξ ἐντοπίων διοριζόμενοι ὑπὸ τῆς Αὐθεν-
τείας. Τοιοῦτοι ἦσαν,

Οἱ Δικασταὶ ἀποτελοῦντες τρία τριμελῆ δι-
καστήρια, δύο διὰ τοὺς Λατίνους καὶ ἐν διὰ
τοὺς Ἕλληνας καὶ Ἑβραίους δικάζοντα ἀνα-

λόγως τοῦ εἴδους τῆς δίκης καὶ τῆς ἐθνικότητος τῶν διαδίκων κατὰ τὸ Ἐνετικὸν δίκαιον, καὶ εἰς ὀλίγας ὠρισμένας περιπτώσεις κ. χ. περὶ προικὸς κατὰ τὸ Βυζαντινόν.

Οἱ ἀστυνόμοι ἔχοντες τὴν ἀσφάλειαν τῆς πόλεως καὶ τὴν ἀγορανομίαν καὶ ἐκτελοῦντες τὰς ἐπιβαλλομένας ποινάς. Εἰς τὸν Χάνδακα ὑπῆρχον διὰ τοὺς καταδίκους δύο φυλακαί, αἱ λεγόμεναι Δυτικαί (Carceres Ponentis), καὶ αἱ φυλακαὶ εἰς τὸ Καστέλλιον τοῦ λιμένος (τὸν σημ. μεγ. Κοῦλεν).

Ἡ συνήθης θανατικὴ ἐκτέλεσις ἦτο ἡ δι' ἀγχόνης (Forca), ἣτις ἦτο ἐστημένη ἐκεῖ ὅπου σήμερον ἡ ΒΔ. γωνία τοῦ Μεγ. Στρατῶνος.

Ἀπαξ τοῦ ἔτους ἐγίνετο ὑπὸ τοῦ Ἀρχιστρατήγου ἡ ἐπιθεώρησις (Mostra) τῶν φρουδαρχῶν ἐν πλήρει πολεμικῇ ἐξαρτύσει εἰς τὸν Χάνδακα, τὸ Ρέθυμνον καὶ τὰ Χανιά.

Οἱ φρουδάρχαι τῆς Κρήτης ἀπετέλουν δύο Συμβούλια· τὸ ἐν ἦτο τὸ Μέγα Συμβούλιον (Consilium majus), εἰς ὃ ἐδικαιοῦντο νὰ λάβωσι μέρος ὅλοι οἱ τιμαριούχοι Ἐνετοὶ καὶ ἐντόπιοι. Τὸ ἄλλο τὸ μικρὸν ἀπετέλουν οἱ λεγόμενοι κλητοὶ (Pregadi, Rogati), ὃ κατηρτίετο κατ' ἔτος. Εἰς τὰ Συμβούλια ταῦτα συνεζητοῦντο ζητήματα γενικοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τοὺς τιμαριούχους, καὶ ἐλαμβάνοντο ἀποφάσεις ἢ αἰτήματα ὑποβαλλόμενα πρὸς

ἔγκρισιν εἰς τὴν Αὐθεντεῖαν ἢ εἰς τὴν Καν-
τρικὴν ἐν τῇ Ἑνετίᾳ Κυβέρνησιν.

ΑΙ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΕΝΕΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΑ

Ἡ διανομὴ τῆς νήσου εἰς Ἑνετοὺς ἀποίκους,
ἢ ἐκδίωξις τοῦ ἀνωτέρου Ὀρθοδόξου κλήρου,
ἢ ἀρπαγὴ τῶν κυριωτέρων θρησκευτικῶν
κέντρων μητροπόλεως καὶ ἐπισκοπῶν ὑπὸ
τοῦ Λατινικοῦ κλήρου, καὶ λοιπὰ βίαια μέ-
τρα τῶν κατακτητῶν ἐπληττον καιρίως τὸ
ἐθνικὸν καὶ θρησκευτικὸν αἴσθημα τῶν
Κρητῶν, καὶ ἐξημίουν τὰ συμφέροντα μάλι-
στα τῶν ἀρχοντικῶν οἴκων τῆς νήσου, οἱ
ὁποῖοι ἐπὶ 2 1)2 αἰῶνας ἐκαρποῦντο, ὅσα
τώρα διὰ τῆς βίας τοὺς ἀφήρουν οἱ νέοι κυ-
ρίαρχοι. Ἠρχισαν λοιπὸν συχναὶ καὶ ἀλλε-
πάλληλοι αἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἐπαναστάσεις
τῶν νησιωτῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν ἀδι-
κουμένων ἀρχοντορρωμαίων τῆς Κρήτης.

Αἱ ἐπαναστάσεις αὐταὶ διήρκεσαν περὶ τὰ
150 ἔτη, ἤτοι ἀμέσως ἀπὸ τοῦ 1212 μέχρι
τῆς μεγάλης καὶ αἱματηρᾶς στάσεως τῆς
λεγομένης τοῦ Ἁγ. Τίτου κατὰ τὸ 1363.
Δὲν πρόκειται νὰ ἐκθέσωμεν εἰς τὸ βραχὺ
αὐτὸ σημεῖωμα τὴν σειρὰν τῶν αἱματηρῶν
αὐτῶν ἀγώνων τῶν Κρητῶν κατὰ τῆς κυρι-

άρχου Δημοκρατίας, θ' αναφέρωμεν συντόμως τινάς, ἵνα καταδείξωμεν ἐν συμπέρασματι ποίαν ροπὴν καὶ σημασίαν ἔσχον οἱ πείσμονες αὐτοὶ ἀγῶνες εἰς τὴν κατόπιν κατάστασιν καὶ θέσιν τῆς νήσου, καὶ ποῖα ἀποτελέσματα προέκυψαν ἐξ αὐτῶν εἰς τὰς σχέσεις τῆς νήσου καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Χάνδακος πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς τῆς νήσου καὶ τὴν Δημοκρατίαν καὶ εἰς τὰς μετὰ ταῦτα περιπετείας τῆς νήσου κατὰ τὰ 450 ἔτη, καθ' ἃ διστηρήθη ἡ ἐν Κρήτῃ ἐνετοκρατία.

Μόλις εἶχεν ἐγκατασταθῆ ἡ ἐνετικὴ κυριαρχία ἐπὶ τοῦ πρώτου Δοῦκα Ἰακώβου Τιεπόλου, καὶ εἶχον καθιδρυθῆ οἱ πρώτοι ἐξ Ἐνετίας ἄποικοι, ὅτε ἐξερράγη κατὰ τὸ 1212 ἡ πρώτη ἐπανάστασις ἡ λεγομένη τῶν Ἀργυροπούλων ἢ Ἀγιοστραφανιτῶν ἐκ τῶν ἀρχηγῶν αὐτῆς. Οἱ ἐπαναστάται ἐγένοντο κύριοι τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς νήσου καὶ τῶν δύο φρουριῶν Σητείας καὶ Μιραμπέλλου. Ὁ Τιεπόλος μὴ ἔχων ἐπαρκεῖς δυνάμεις καλεῖ εἰς βοήθειαν τὸν Ἐνετὸν Δοῦκα Νάξου Μάρκον Σανουῖδον, καὶ τῇ βοήθειᾳ τούτου καταβάλλονται οἱ ἐπαναστάται, ἀλλὰ μὴ λαβὼν ὁ Σανουῖδος παρὰ τοῦ Τιεπόλου τὰ ὑπεσχημένα ἀνταλλάγματα, συνεννοεῖται μετὰ τῶν Κρητῶν ἐπαναστατῶν, καὶ καταλαμβάνουσιν ἐξ ἀπροόπτου τὸν Χάνδακα, καὶ ὁ Τιεπόλος μετημφισμένοσ εἰς γυναῖκα

ἀποδιδράσκει καὶ καταφεύγει εἰς τὸ φρούριον Τέμενος, καὶ συναγαγὼν ἐκεῖ ὅσας θυνάμεις εἶχεν ἀνθίσταται. Μετ' ὀλίγον ἰσχυροὶ ἐπικουρίαι στέλλονται ἐξ Ἐνετίας, ὃ δὲ Σανουῆδος συνθηκολογήσας ἀποχωρεῖ, καὶ ἡ ἐπανάστασις καταβάλλεται.

Ἀπὸ τοῦ 1217—1236 τρεῖς ἐπαναστάσεις γίνονται μὲ μικρὰς διακοπὰς ὑπὸ τῶν ἀρχοντικῶν οἰκῶν Μελισσηνῶν, Σεβαστῶν, Σκορδιλῶν καὶ Δρακοντοπούλλων ἐχόντων ὀρηγήρια τὰς δύο Συβρίτους (ἐπαρχίας Ἀμάρι καὶ Ἁγ. Βασίλειον.) Οἱ Ἐνετοὶ πολλάκις ἠττώνται, καὶ ἀναγκάζονται διὰ νὰ καθησυχάσῃ τοὺς ἀρχοντορρωμαίους αὐτοὺς νὰ τοὺς παραχωρήσῃσι φέουδα εἰς τὰς δύο αὐτὰς ἐπαρχίας καὶ τοὺς ἀναγνωρίσῃσι τὰ αὐτὰ προνόμια μὲ τοὺς Ἐνετοὺς τιμαριούχους. Τὴν τελευταίαν ἐπανάστασιν εἶχεν ὑποστηρίξει δι' ἀποστολῆς στρατοῦ καὶ στόλου ἡ αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας Ἰωάννης Βατάτζης.

Κατὰ τὸ 1273—1279 ἔλαβε χώραν ἡ μεγάλη ἐπανάστασις τῶν Χορτατζῶν. Οἱ Ἐνετοὶ ὑπέστησαν ἐπανειλημμένας ἠτίας καὶ καταστροφάς, καὶ ἀπώλεσαν ὅλην τὴν νῆσον πλὴν τοῦ Χάνδακος, ὅπου ὅμως ἐλθουσῶν νέων ἐπικουριῶν ἐξ Ἐνετίας ἀποκρούονται οἱ ἐπαναστάται, καὶ ὁ στρατός των συντρίβεται, οἱ δὲ δύο ἡρωϊκοὶ ἀδελφοὶ Θεόδωρος καὶ Γεώργιος μετὰ πολλοὺς κινδύνους ἐκπα-

τρίζονται. Εἰς τὴν καταστολὴν τῆς δαινῆς ταύτης ἐπαναστάσεως συνέδραμε τοὺς Ἐνετοὺς ὁ φιλόδοξος καὶ ἰσχυρὸς Ἄρχων ὁ καλὸς Ἀλέξιος Καλλέργης. Ἦλθε ὁμοῦ καὶ τοῦτου ἡ σειρά. Δυσαρρεστηθεὶς κατὰ τῶν Ἐνετῶν κηρύττει τὴν ἐπανάστασιν, τὴν μεγαλύτεραν καὶ πολυχρονοτέραν ὄλων, 1283—1299. Αἱ ἀπώλειαι τῶν Ἐνετῶν ὑπῆρξαν δαιναί. Ἐπὶ τέλος ἡ Δημοκρατία ἐξευμενίζεται τὸν ἐπίφοβον ἀρχοντορρωμαῖον διὰ μεγάλων παραχωρήσεων φεούδων, μοναστηρίων, ἐπισκοπῶν καὶ ἄλλων προνομίων, καὶ κλιεῖται ἡ εἰρήνη διὰ συνθήκης ταπεινωτικῆς διὰ τὴν Γαληνοτάτην. Τελευταία σημαντικὴ ἐπανάστασις εἶναι ἡ τοῦ 1363. Ταύτην ὑπεκίνησαν καὶ ὑπεστήριξαν αὐτοὶ οἱ Ἐνετοὶ φεουδάρχαι δυσηρεστημένοι ἀπὸ πολλῶν κατὰ τῆς μητροπόλεως. Καταλύουσι τὰς Ἐνετικὰς ἀρχάς καὶ ἀνακηρύττουσι τὴν νῆσον Δημοκρατίαν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ πάτρωνος Ἁγίου Τίτου. Πολυάριθμος ὁμοῦ στόλος καὶ στρατὸς ἐλθὼν ἐξ Ἐνετίας ὑπὸ τὸν ἐμπειροπέλεμον στρατηγὸν Δαλβέρμην συντρίβει τὸν στρατὸν τῶν Δημοκρατῶν, καὶ σκληρὰ ἐπακολουθεῖ ἡ τιμωρία τῶν πρωτουργῶν.

Αἱ κατόπιν ἀρραϊαὶ στάσεις οὔτε τὴν σημασίαν οὔτε τὴν ἔκτασιν τῶν προηγουμένων εἶχον. Οἱ Κρήτες εἶδον πλέον ὅτι δὲν εἶχον γὰρ ἐλπίζωσι. Τὸ ἔθνηκόν των κέντρον εἶχε

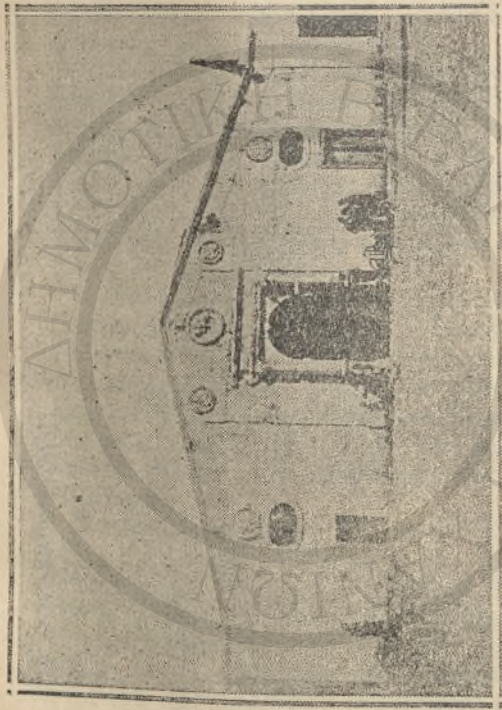
περιέλθει εις δεινήν θέσιν, κατὰ δὲ τὸ 1453 καὶ ὁ τελευταῖος προμαχὼν τοῦ ἔθνους ἡ Κ)πολις εἶχε περιέλθει εἰς τὸν Τουρκικὸν κατακτητήν. Δὲν ὑπελείπετο πλέον διὰ τοὺς ἀτυχεῖς νησιώτας ἢ νὰ προσαρμοσθῶσι πρὸς τὴν σκληρὰν καὶ ἀδυσώπητον ἀνάγκην, καὶ νὰ εἴρωσιν ἐν modus vivendi μὲ τοὺς Ἐνετούς, οἱ ὅποιοι ἄλλως ὀδηγηθέντες ὑπὸ τῶν πραγμάτων καὶ ὀρθῶς πολιτευόμενοι παρεχώρησαν φέουδα, προνομίας, εὐγένειαν εἰς τοὺς Κρήτας ἄρχοντας, καὶ οὕτως ἐπῆλθεν εἰδὸς τι συνδιαλλαγῆς καὶ δυνατῆς συμβιώσεως. Ταῦτα συνετέλεσαν εἰς τὴν σχετικὴν εἰρήνευσιν τῆς νήσου, ἣτις εἰς τὸ ἐξῆς ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1500 καὶ ἐξῆς ἄλλοθεν πλέον εἶχεν νὰ φοβῆται, ἐκ τῆς ὀλονέν ἐπεκτεινομένης Τουρκικῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἀπειλουμένης κατὰ τῆς νήσου ἐπιδρομῆς.

**Ο ΕΝΕΤΙΚΟΣ ΧΑΝΑΑΣ, ΠΑΛΑΙΑ ΠΟΛΙΣ, ΠΡΟΛΣΤΕΙΑ,
ΝΕΑ ΠΟΛΙΣ, ΚΑΤΟΙΚΟΙ.**

Ἄκριβῆ ἰδέαν περὶ τοῦ σχήματος, τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς μορφῆς τοῦ Ἐνετικοῦ Χάνδακος, τῆς Candia τῶν Ἐνετῶν, δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἐνετικῶν σχεδίων καὶ χαρτῶν, μάλιστα κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ἐνετοκρατίας καὶ

κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων πολυχρόνιον πολιορκίαν. Ἰδίως εἶνε θαυμάσιος διὰ τὴν ἀκριβειάν του καὶ τὰς λεπτομερείας του ὁ χάρτης τῆς πόλεως ὁ σχεδιασθεὶς κατὰ τὸ 1667 ὑπὸ τοῦ Ἑλβετοῦ στρατηγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ ἐν Χάνδακι Werdmüller δημοσιευθεὶς πρό τινων ἐτῶν ὑπό τινος τῶν ἀπογόνων του εὐθρόντος αὐτὸν εἰς τὰ προγονικά του ἔγγραφα.

Κατ' ἀρχὰς πόλις ἦτο μόνον τὸ βόρειον μέρος τῆς σημερινῆς, ἦτοι ἀπὸ τοῦ λιμένος μέχρι τοῦ λεγομένου Ἀραβικοῦ ἢ ἐσωτερικοῦ τείχους δηλ. ἡ κατόπιν καλουμένη παλαιὰ πόλις. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἔκτασις αὕτη ἦτο μικρὰ, μόλις δυναμένη νὰ περιλάβῃ πληθυσμὸν 5—6 χιλιάδων κατοίκων, ἤρχισαν νὰ συνοικίωσι καὶ τὸ ἔξω τῆς πόλεως καὶ τοῦ τείχους μέρος μάλιστα τὸ πρὸς νότον, οὕτω δὲ κατὰ μικρὸν ἐσχηματίσθησαν ἔξω τῆς πόλεως μικροὶ συνοικισμοὶ, τὰ προάστια, τὰ ὁποῖα ἐκάλουν *Βούργους* (Burgi, Borghi, suburbia). Τοιαῦτα ἴσως ὑπῆρχον ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀλλ' ἐγένοντο πυκνότερα ἐπὶ τῆς ἐνετικῆς, ὅτε προϊόντος τοῦ χρόνου προσετίθεντο νέα, καλούμενα νέοι Βούργοι. Κατὰ τὸ 1381 ἀναγκασθέντες οἱ Ἑνετοὶ νὰ ἐκκενώσωσι τὴν Τένεδον, μετέφερον τοὺς Τριεδίους καὶ τοὺς κατέφικσαν εἰς ἓν τῶν προαστείων, κληθὲν διὰ τοῦτο

Πύλη Ἁγίου Γεωργίου (Λαζαρέτου) (σελ. 64)

τὰ Τενεδία (Le Tenedée). Καὶ ἐκ Κ)πόλεως μετὰ τὴν ἄλωσιν ὑπὸ τῶν Τούρκων (1453) καὶ ἐκ Πελοποννήσου (1460) ἤλθον εἰς τὰ προάστια Ἑλληνες πρόσφυγες.

Ἡ χωρὸς, εἰς τὸν ὁποῖον συνφκίζοντο, τὰ προάστια, ἦτο, ὡς εἶδομεν, δημόσιος, καὶ ἐξεμισθοῦ τοῦ ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως ὁ δι' ἐγκατάστασιν ἑκάστου κατοίκου τόπος διὰ 29 ἢ 58 ἔτη, κατόπιν ὅμως, ἵνα φιλοτιμοῦνται οἱ μισθωταὶ νὰ κτίζωσι καλὰς καὶ στερεὰς οἰκοδομὰς, ἡ Κυβέρνησις τὸν ἐξεμισθοῦ διὰ πάντοτε μὲ μικρὸν ἐτήσιον μίσθωμα.

Μὲ τὸν καιρὸν τὰ προάστια ἔχοντα χωρὸν ἀρκετὸν δι' αὐτὰς καὶ κήπους, ἀπετέλεσαν συνοικισμὸν σχεδὸν συνεχῆ ὑπερδιπλάσιον τῆς παλαιᾶς πόλεως, περιέχοντα πλατείας, ἀγορὰς, ὁδοὺς σχετικῶς μεγάλας καὶ πλατείας, ἐκκλησίας, μονὰς, καὶ λοιπὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα πόλεως, ὁ δὲ πληθυσμὸς τῶν ἦτο σημαντικὸς.

Διὰ τὸν λόγον αὐτόν, ὅτι κατὰ τὸν 15 αἰῶνα ἀπεφασίσθη ἡ ὀχύρωσις τῆς πόλεως δι' ἐνδεχομένην Τουρκικὴν ἐπιδρομὴν, ἡ Ἑνετικὴ Κυβέρνησις τῇ ἐπιμόνῳ ἀπαιτήσῃ καὶ τῶν Βουργησίων (τῶν κατοίκων τῶν προαστείων) ἔκρινε σκόπιμον νὰ συμπεριλάβῃ ἐντὸς τοῦ νέου περιβόλου τῶν τειχῶν καὶ τὰ προάστια καὶ τὰ προστατεύσῃ μόνον τὸ προάστιον *Μαρουλᾶς* (ἡ σημερ. Μεσσηνιά)

ἔμεινεν ἐκτὸς τῆς πόλεως ὡς τὸ μᾶλλον μακρινόν. Οὕτως ἀπετελέσθη ἡ *Νέα πόλις* ἡ μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ τείχους καὶ τοῦ νέου περιβόλου τῶν τειχῶν.

Τὸ σχῆμα τῆς ὅλης πόλεως, ἂν παραβλέψωμεν ἀνωμαλίας τινὰς καὶ εἰς τὴν θαλασσίαν γερσμήν τοῦ τείχους καὶ εἰς τὰ χερσαῖα τείχη, εἶναι σχῆμα ὀρθογωνίου τριγώνου, μὲ ὑποτείνουσαν τὸ θαλάσσιον τεῖχος, καὶ τὰς δύο ἄλλας πλευρὰς τὰ χερσαῖα τείχη. Αὐτὸ δὲ τὸ σχῆμα διατήρησεν ἡ πόλις καὶ καθ' ὅλην τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ὅτε γενομένων ρηγμάτων εἰς τὰ χερσαῖα τείχη, ἤρχισαν νὰ σχηματίζονται νέα προάστεια καὶ νὰ ἐπεκτείνεται πάλιν ἡ πόλις πρὸς τὰ ἔξω.

Ἡ περίμετρος τῆς Ἑνετικῆς πόλεως παλαιᾶς καὶ νέας, ὑπολογίζεται περὶ τὰ τέσσαρα καὶ ἡμισυ χιλιόμετρα.

Στατιστικὰς τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ἑνετικοῦ Χάνδακος δὲν ἔχομεν παρὰ μόνον ἀπὸ τοῦ 16 αἰῶνος καὶ ἔξῃς. Μὴ ὑπολογιζομένης τῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ διαβατικοῦ κινητοῦ πληθυσμοῦ, οἱ κάτοικοι ἦσαν 12—15 χιλιάδες. Ἦτο δὲ ὄχλος συμμιγῆς, διότι ἐκτὸς τῶν Ἑνετῶν ἀρχόντων καὶ φρουδαρχῶν, οὔτινες ἦσαν ἑκατοντάδες τινὲς μετὰ τῶν οἰκείων των, ὁ λοιπὸς πληθυσμὸς ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἄντοπίου Κρητῆς, ἀπὸ Ἴταλοῦς ἐμπόρους,

ναυτικούς, τεχνίτας καὶ ἀπὸ πάσης φυλῆς ἀνθρώπους ἰδίως Ἑβραίους, Ἀρμενίους καὶ Τούρκους ἀκόμη καὶ ἄλλους Ἀνατολίτας. Διότι ὁ Χάνδαξ ἰδίως κατὰ τὸν 14 καὶ 15 αἰῶνα, ἦτο εἰς τῶν σπουδαιωτέρων ἐμπορικῶν καὶ ναυτικῶν κέντρων, καὶ διακομιστικῆ ἀποθήκη τῶν ἐξ Ἀνατολῆς εἰς Ἑυρώπην καὶ ταυάπαλιν ἐμπορευμάτων.

ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΘΑΛΑΣΣΙΟΝ ΤΕΙΧΟΣ

Τὸ χερσαῖον τεῖχος τῆς παλαιᾶς πόλεως ἐρχόμενον ἀπὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου (τὸ σημερινὸν Μουσεῖον) προχωρεῖ πρὸς δυσμὰς, ὅπως καὶ σήμερον σφύζεται κατὰ τὸ πλεῖστον, ὀπισθεν τῶν καφεναίων καὶ μαγαζίων τῶν κληρονόμων Σαμῆ Μπέη καὶ τοῦ θεάτρου Ἀγλαΐα καὶ τῶν συνεχῶν καταστημάτων, καὶ φθάνει εἰς τὴν κεντρικὴν ἀγορὰν, ὅπου ὑπῆρχε καὶ ἡ μοναδικὴ πρὸς τὴν ξηρὰν πύλη θολωτὴ (ἢ λεγομένη Voltone) εσζομένη καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας μέχρι τοῦ σεισμοῦ τοῦ 1856, ὅτε κατέπεσε καὶ ἐξάλειψεν (ἐκεῖ ὅπου ἦσαν τὰ Ἀκτάρικα πρὸ ὀλίγων ἐτῶν) τὸ τεῖχος ἔπειτα ἐξακολουθεῖ εἰς τὴν ἀγορὰν Ἀμπὰρ Αλτί, καὶ ἐσυνεχίζετο εἰς τὰ λεγόμενα Καρτέρισ, ὅπου ὑπῆρχον οἱ στρατῶνες οἱ Ἰταλικοὶ (Quartieri Italiani)

ἐξ ὧν παρέμεινε τὸ ὄνομα, καὶ κατέληγεν εἰς τὸν λιμενίσκον τοῦ Δερματᾶ (Traumatra τὸ σημερ. Κουὶ Καπί.)]

Τὸ τεῖχος αὐτὸ ἐφωδιασμένον ἄλλοτε κατ' ἀποστάσεις μὲ πύργους ἀμυντικούς καὶ μὲ ὀδοντωτὰ θωροίκια δὲν ἐχρησίμεινε πλέον δια τὴν ἀμυναν τῆς πόλεως, ἀφ' οὗ κατὰ τὸν 15 καὶ 16 αἰῶνα ἐκτίσθη ὁ περιβολὸς τῶν νέων τειχῶν, δὲν ἐκηρημίσθη ὅμως, ἀλλ' ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν δι' ἄλλας ἀνάγκας τοῦ δημοσίου καὶ τῶν πολιτῶν. Τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ βραχίονος μετασκευάσθη εἰς ἀποθήκας πολεμοφοδίων, ἐκτίσθησαν δὲ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον κατόπιν αἱ τρεῖς Καμάραι τοῦ ὑδροαγωγείου Μοροζίνη αἱ σαζόμεναι πρὸ τινῶν ἀκόμη ἐτῶν, καὶ ἐξ αὐτῶν παρέμεινε τὸ ὄνομα τῆς πλατείας τρεῖς Καμάρες. Τὸ κεντρικὸν μέρος τοῦ παλαιοῦ τεύχους, ὅπου ὑπῆρχεν ἡ φολωτὴ πύλη ἐξωραίσθη καὶ ἐκτίσθησαν ὑπὲρ τὴν πύλην καὶ τὸ συνεχόμενον πρὸς δυσμὰς τεῖχος τριώροφοι καὶ τετρώροφοι ἀποθήκαι ἐμπορευμάτων καὶ σιτηρῶν ὁ λεγόμενος Φούντικος (Fondico), εἰς τὸν ὁποῖον κατεσυνήθειαν τῶν ἐνετικῶν ἀποικιῶν ἀπεθηκεύοντο τὰ πρὸς διαμετακόμισιν καὶ ἐξαγωγὴν ἐμπορεύματα, τὰ δὲ ἰσόγεια ἐχρησίμειναν διὰ τὴν φρούρησιν τῆς πόλεως, διὰ φυλακὰς, καὶ δι' ἐργαστήρια. Κατόπιν ἤρχοντο, ὡς εἰ-

πον, οἱ Ἰταλικοὶ στρατῶνας (τὰ Καρτέρια.)

Τὸ θαλάσσιον τεῖχος (τὸ σημερ. Μπατε-
νάκι) εἶναι ἐπίσης κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς πα-
λαιᾶς πόλεως. Δὲν γνωρίζομεν πότε ἀκριβῶς
ἐκτίσθη· πάντως πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι
ὑφίστατο ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ἐνατι-
κῆς κατοχῆς, ὡς ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἀπὸ
τῆς θαλάσσης ἀμυναν τῆς πόλεως, καὶ οἱ
Ἑνετοὶ θὰ ἐφρόντισαν περὶ τῆς στερωώσεως
καὶ διασκευῆς αὐτοῦ, καὶ ἂν τὸ εὖρον ἐπι-
σμένον ὑπὸ Βυζαντινῶν ἢ Γενοατῶν. Τὸ θα-
λάσσιον τεῖχος καὶ διὰ τὴν παλαιότητά του,
καὶ διότι ὑπεσκάπτετο συνεχῶς ὑπὸ τῶν κυ-
μάτων τοῦ ταραχώδους Κρητικοῦ πελάγους,
κατέρρεε συχνὰ (ὅπως καὶ σήμερον ὑπεσκά-
πτεται καὶ καταβυθίζεται ἢ ὀπισθεν ἐπίχωσις)
καὶ ἡ ἀυθεντία πολλὰκις προέβη εἰς ἐπι-
σκευὰς αὐτοῦ, μάλιστα εἰς τὸ τιῆμα ἀπὸ τοῦ
λιμένος μέχρι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου
(τοῦ Τζαμίου Σουλτάν Ἰμπραήμ) καὶ κατὰ
τὸ μέρος τῆς Ἐβραϊκῆς, ὅπου ὑπῆρχε πα-
λαιὰ καὶ πύλη τοῦ θαλασίου τείχους, ὑπε-
χρεωθέντων ποτὲ καὶ τῶν Ἑβραίων νὰ κατα-
βάλλωσι τὸ ἥμισυ τῆς δαπάνης, ἐπειδὴ ἦτο
πλησίον τῆς συνοικίας των. Τὸ τεῖχος εἶχε
θωράκιον ὀθονωτόν καὶ κατ' ἀποστάσεις
πύργους, εἶχε δὲ κάτω παρὰ τὴν βᾶσιν κυ-
ματοθραύστας, ἵνα προστατεύωσιν αὐτὸ
ἀπὸ τῆς σφοδρότητος τῶν κυμάτων. Ἐκστῆ

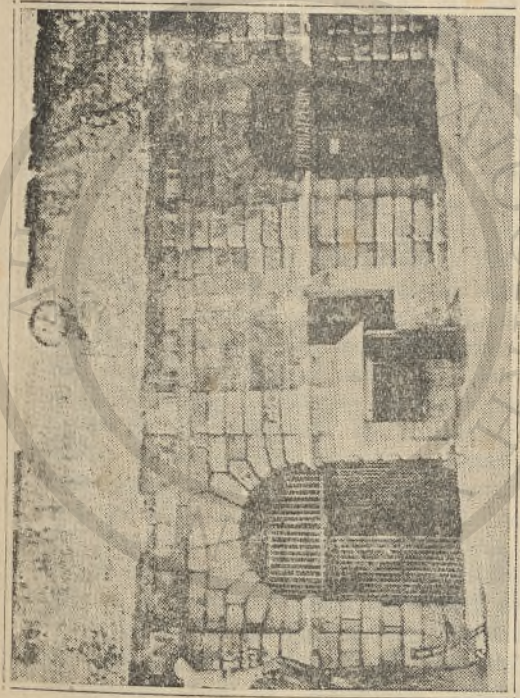
ὅπου ἔφθανεν εἰς τὸν λιμένα τὸ τεῖχος εἶχεν ὑψηλὸν πύργον, καὶ τὴν πύλην τοῦ μώλου ἢ τοῦ λιμένος, ἣς κατηδαφίσθη ὑπὸ τῶν Ἄγγλων κατὰ τὸ 1898, καὶ περαιτέρω πρὸς ἀνατολὰς εἶχεν ἄλλην πυλίδα φέρουσαν εἰς τοὺς νεοσοίκους (Ἄρσανάδες, *Arsenali*), ἣτις καὶ αὐτὴ κατερρίφθη πρὸ τινῶν ἐτῶν, τὸ τεῖχος ἐξηκολούθει κατόπιν ὀπισθεν τῶν νεοσοίκων μέχρι τῆς παραλίας τῆς ἄμμου (*Sabionara*), ὅπου ἤνοῦτο μὲ τὸ χερσαῖον τεῖχος. Τὸ θαλάσσιον τεῖχος δὲν εἶχεν οὔτε τὴν στερεότητα, οὔτε τὴν μνημειώδη ὄψιν τῶν χερσαίων τειγῶν. Οἱ Ἐνστοὶ θαλασσοκρατοῦντες δὲν ἤσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην ἰσχυρᾶς ἀμύνης ἐκ τῆς θαλάσσης, καὶ εἶχον δίκαιον. Καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς μακρᾶς πολιορκίας ὑπὸ τῶν Τούρκων, οὐδεμίαν σοβαρὰν ἐπίθεσιν ὑπέστη ἢ πόλις ἀπὸ θαλάσσης. Ἦτο ἄλλως ἱκανὴ ἢ ἄμυνα, ἣν παρεῖχε τὸ εἰς τὸ ἄκρον τοῦ μεγάλου ἢ δυτικοῦ μώλου τοῦ λιμένος ἰσχυρότατον Καστέλλιον (ὃ λεγόμενος Μεγάλος Κοῦλες), τὸ προστατεῖον καὶ τὴν εἴσοδον τοῦ λιμένος καὶ τὴν ἐκατέρωθεν θαλασσίαν ἔκτασιν τῆς πόλεως.

Ο ΛΙΜΗΝ, ΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΚΑΙ ΤΑ ΠΕΔΡΙΑ

Τὸν μικρὸν λιμένα τοῦ Χάνδακος βεβαίως εὗρον ὑπάρχοντα οἱ Ἑνετοί. Εἶναι πιθανώτατον ὅτι ἀπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς τοῦλάχιστον ἐποχῆς, ἴσως δὲ καὶ πρότερον, ἀφ' οὗτου θηλ. τὸ ἀρχαῖον Ἡράκλειον ἢ τὸ Μάτιον συνφοκίσθη ἐδῶ ὡς ἐπίνειον τῆς Κνωσοῦ, ὑπῆρχεν ὁ μικρὸς λιμὴν. Τοῦλάχιστον τὰ ἐκ μεγάλων ξεστῶν ὀγκολιθῶν θεμέλια καὶ κρηπιδῶματα τῶν δύο βραχιόνων τοῦ λιμένος ἀνεγνωρίσθησαν καὶ μνημονεύονται ὑπὸ τῶν ἀρχαιολογούντων περιηγητῶν ὡς προσερχόμενα ἐξ ἀρχαίων χρόνων. Οἱ Ἄραβες κατόπιν οἱ ἔχοντες τὸν λιμένα αὐτὸν ὡς ὀρμητήριον καὶ σταθμὸν κατὰ τὰς πειρατικὰς τῶν ἐπιχειρήσεις θὰ τὸν κατέστησαν κατάλληλον πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἐπίσης δὲ καὶ οἱ μετ' αὐτοὺς Βυζαντινοὶ ἀφ' οὗ διστήρησαν τὸν Χάνδακα ὡς πρωτεύουσαν τῆς νήσου. Οἱ μετὰ ταῦτα ἐλθόντες Γενοῶται, καὶ μάλιστα οἱ ναυτικοὶ Ἑνετοί, θὰ τὸν συνεπλήρωσαν καὶ τὸν ἐβαλτίωσαν καὶ τὸν ἔκαμον οἶον περίπου τὸν ἔχομεν σήμερον, ὅχι μόνον δι' ἐμπορικὸν λιμένα ἀλλὰ καὶ μικρὸν ναύσταθμον διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως καὶ τῆς νήσου. Ὁ λιμὴν καὶ οἱ τὰς τότε ἐμπορικὰς καὶ πολεμικὰς ἀνάγκας ἦτο μικρὸς καὶ ἀνεπρκρῆς, ἀλλὰ οἱ

Ἐνετοὶ τὸν συνετήρουν τοῦλάχιστον καλῶς καθαρίζοντες αὐτὸν καὶ ἐμβαθύνοντες τακτικά, ὥστε νὰ περιλαμβάνη δεκάδας τινὰς πλοίων μετρίας καὶ μικρᾶς χωρητικότητος. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς πολιορκίας, ἐπειδὴ τὸ στόμιόν του προσεβάλλετο ὑπὸ τῶν Τουρρικῶν πυροβόλων τῶν τοποθετημένων κατὰ τὴν Τρουπητὴν, οἱ Ἐνετοὶ ἤνοιξαν ρήγμα εἰς τὸν δυτικὸν μῶλον, καὶ δι' αὐτοῦ ἠδύναντο νὰ εἰσπλέωσιν ἀκινδύνως μικρὰ πλοῖα εἰς τὸν λιμένα, ἐχρησιμοποιοῦν δὲ καὶ τὸν μικρὸν λιμενίσκον τοῦ Δερματᾶ (Κοῦμ-Καλί).

Πρὸς προστασίαν καὶ ἀμυναν τοῦ λιμένος ἔκτισαν οἱ Ἐνετοὶ εἰς τὸ ἄκρον τοῦ μεγάλου μῶλου παρὰ τὸ στόμιον τὸ ὑπ' αὐτῶν λεγόμενον Καστέλλιον (Castel καὶ Rocca), ἦτοι τὸν μέγ. Κοῦλεν. Τὸ φρούριον ἀναφέρεται ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ἐνετοκρατίας, καὶ κατὰ τὸν σεισμὸν τοῦ 1303 κατέπεσε καὶ ἐπισκευάσθη. Ἀλλὰ τὸ παλαιὸν αὐτὸ φρούριον κατὰ τὸ 1500 ἐκρίθη ἐτοιμόρροπον καὶ ἀκατάλληλον, δι' ὃ κατηδαφίσθη, καὶ νέον φρούριον ἰσχυρὸν ἐκτίσθη εἰς τὴν θέσιν του ἐπαρκὲς διὰ τὴν προστασίαν τοῦ λιμένος καὶ τῆς πλησίον παραλίας. Ἡ οἰκοδομὴ τοῦ νέου Καστελλίου ἀρξαμένη κατὰ τὸ 1523 διήρκεσε μέχρι τοῦ 1540. Αἱ τεχνικαὶ δυσκολίαι, τὰς ὁποίας ὑπερνήκησαν διὰ τὴν θεμελίωσιν καὶ τὴν οἰκοδομήν

Πύλη Παντοκράτορος (Χανιώ Πόρτα) (σ. λ. 65)

του, ὑπῆρξαν μεγάλαι, καὶ ἡ δαπάνη τοῦ Ἑνετικοῦ καὶ Κρητικοῦ ταμείου καὶ τῶν κατοίκων ὑπῆρξε κολοσσιαία. Οὕτως συνετελέσθη τὸ μεγαλοπρεπὲς φρούριον, τὸ ἐποῖον καὶ σήμερον ἀκόμη μ' ὄλας τὰς φθορὰς καὶ ἀκρωτηριασμούς, πὺν ἔχει πάθει ὑπὸ τοῦ χρόνου, τῆς μανίας τῶν κυμάτων καὶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ἐμφανίζεται εἰς τοὺς προσπλέοντας ὡς ἐν ἔξοχον καὶ ἐπιβλητικὸν ἱστορικὸν μνημεῖον, δίδον τὸν τόνον καὶ τὸν χρωματισμὸν τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως καὶ τοῦ ποτὲ μεγαλείου τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἀδρίου. Χάρις εἰς τὰς ἐρεῦνας τοῦ κ. Γερόλα ἔχομεν πλήρη τὴν ἱστορίαν τοῦ Καστελλίου. Διότι ἐπὶ ἑκατὸν περίπου ἔτη καὶ μετὰ τὴν ἀποπερίτωσίν του διαρκῶς τὸ φρούριον ὑπεσκάπτετο καὶ ἐβλάπτετο ὑπὸ τῶν χειμερίων κυμάτων, καὶ καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα ἡ Ἑνετικὴ Διοικησις προέβαινε εἰς συμπληρώσεις καὶ ἐνισχύσεις θεμελίων καὶ κατασκευὴν ἰσχυρῶν κυματοθραυστῶν μετακομίζουσα μεγάλους ὀγκολίθους ἀπὸ τὸν Δίαν καὶ τὰ Φρασκιὰ (τὴν παραλίαν Ρογδιᾶς) καὶ καταβυθίζουσα πλοῖα παλαιὰ πλήρη πετρῶν. Τὸ φρούριον ἦτο διώροφον· τὸ μὲν ἰσόγειον φωτιζόμενον διὰ μεγάλων φωταγωγῶν ἐκ τῆς θολωτῆς στέγης διηρθεῖτο δι' ἰσχυρῶν τοίχων εἰς 26 διαμερίσματα χρησιμεύοντα δι' ἀποθήκας τροφίμων

καὶ πολεμοφοδίων καὶ διὰ φυλακὰς, τὸ δὲ ἀνώγειον εἶχε τὰ ἐνδικοιτήματα τῆς φρουρᾶς κ. λ. π. Ἀπὸ τὰς τρεῖς πλευρᾶς τὰς πρὸς τὴν θάλασσαν εἶχε τὰς κανονοθυρίδας διὰ πολλὰ πυροβόλα, δι' ὧν ἐπροστατεύετο ὁ λιμὴν καὶ ἡ παραλία. Οἱ τρεῖς μεγαλοπρεπεῖς μαρμαρίνοι λέοντες τοῦ Ἁγ. Μάρκου μετὰ τῶν ἐπιγραφῶν φαίνονται καὶ σήμερον ἀλλὰ δεινῶς ἠκρωτηριασμένοι καὶ βεβλαμμένοι.

Εἰς τὸν μυχὸν τοῦ λιμένος οἱ Ἑνετοὶ ᾤκοδόμησαν δωδεκάδα μεγάλων θολωτῶν νεωσοίκων (ἀρσανάδες, arsenali), οἷτινες καὶ σήμερον διατηροῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον. Ἐκαστος τούτων ἦτο προωρισμένος διὰ τὴν ναυπηγίαν, τὴν ἐξάρτυσιν καὶ τὴν προφύλαξιν μιᾶς γαλέρας ἢ κατέργου. Δὲν ἐκτίσθησαν ὅλοι διὰ μιᾶς, διὰ τοῦτο ἀναφέρονται παλαιοί, νέοι καὶ νεώτατοι ἀρσανάδες. Ἰδιαιτέρα πύλη ἐκ τῆς πόλεως ἔφερεν εἰς αὐτούς, κρημνισθεῖσα πρὸ ἀλίγων ἐτῶν.

ΤΑ ΝΕΑ ΤΕΙΧΗ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ

Ἀπὸ τοῦ 1462 ἤρχισεν ἡ ἀνοικοδόμησις τῶν νέων τειχῶν τῆς πόλεως κατόπιν πολλῶν πρεσβειῶν καὶ αἰτήσεων τῶν φρουδαρχῶν καὶ κατοίκων τῆς πόλεως, γιννομένη κατὰ διαλείμματα. Αἱ δαπάναι κατεβάλλοντο ὑπὸ

τοῦ κεντρικοῦ ταμείου τῆς Ἑντίας, τρεῖς
 χιλιάδες χρυσᾶ νομίσματα κατ'ἕτος, καὶ ἓκ
 τοῦ Κρητικοῦ ταμείου, καὶ ἕξ ὑποχρεωτικῶν
 εἰσφορῶν ὅλων τῶν τάξεων τῆς πόλεως, μηδὲ
 τοῦ λατινικοῦ κλήρου καὶ τῶν Ἑβραίων ἐξαι-
 ρουμένων καὶ δι' ἄγγραφειῶν. Τὰ σχέδια κα-
 τήρητισαν καὶ τὴν γενικὴν διεύθυνσιν τοῦ ἔρ-
 γου εἶχον ἀρχιτέκτονες στρατιωτικοὶ ἀπο-
 στελλόμενοι κατὰ καιροὺς ἓκ τῆς Ἑντίας,
 μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ διάσημος Sami-
 cheli κατὰ τὸ 1538. Αἶθροι μεγάλοι ἐκομι-
 ζοντο συχνὰ καὶ ἓκ τοῦ ἀρχαίου λιμένος
 Χερσονήσου (τὸ Τηγάν.) Τὴν ἐπιστάσιαν τῆς
 οἰκοδομίας εἶχον κατὰ καιροὺς καὶ κατὰ
 τμήματα οἱ ἀνώτεροι τῆς πόλεως ἄρχοντες
 καὶ ψευδᾶρχοι, ὧς μαρτυροῦσι τὰ οἰκόσημά
 των καὶ ἐπιγραφαὶ εἰς διάφορα μέρη τῶν
 τειχῶν καὶ εἰς τὰς πύλας. Ἡ οἰκοδομὴ τῶν
 γιγαντιαίων αὐτῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων,
 δι' ὧν ὁ Κάνδαξ ἔγινε τὸ ἰσχυρότερον φρού-
 ριον τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὸ προπύργιον τῶν
 κινήσεων τῆς Ἑντίας, ὅπως ἀπέδειξε κατόπιν
 καὶ ἡ εἰκοσιπενταετῆς πολιορκία του, διήρ-
 κησε περὶ τὰ ἑκατὸν ἔτη ἐπερατώθη δηλ.
 ἀκριβῶς καθ' ἣν ἐποχὴν ἀλωθεύθη ὑπὸ τῶν
 Τούρκων τῆς Κύπρου, τοῦ ἄλλου βασιλείου
 τῆς Ἑντίας ἐν τῇ Μεσογείῳ κατὰ τὸ 1570.
 ἐπέκειτο καὶ περιερένετο καὶ ἡ κατὰ τῆς
 Κρήτης ἐπιδρομὴ.

Τὰ τείχη κατασκευάσθησαν κατὰ τὰς ἀ-
παιτήσεις καὶ τοὺς κανόνας τῆς τότε ὀχυρω-
ματικῆς. Ἐξώθεν αὐτῶν ἐσκάφη ἡ μεγάλη
τάφρος ἢ καὶ σήμερον φαινόμενη καὶ χρη-
σιμοποιουμένη διὰ λαχανοκήτους, καὶ πέραν
αὐτῆς ἐκτίσθη ὀλόκληρος στεφάνη μικρῶν
φρουρίων, ὡς ἐξωτερικὰ προπύργια τοῦ κυ-
ρίου φρουρίου καὶ τῆς τάφρου. Τὸ μεγαλώ-
τερον ἐξ αὐτῶν εἶναι τὸ τοῦ Ἁγίου Δημη-
τρίου (σημερ. Ἄκ-Τάμπια.) Τὰ ἐξωτερικὰ
αὐτὰ φρούρια δώδεκα τὸν ἀριθμὸν ἦσαν
ὀπλισμένα διὰ πυροβόλων, καὶ ἐχρησιμα-
ποιήθησαν καὶ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κατὰ τὴν
πολιορκίαν καὶ ὕστερον ὑπὸ τῶν Τούρκων.
Ἄλλὰ κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς Τουρ-
κοκρατίας παρημελήθησαν καὶ ἔκτοτε κατα-
στράφησαν κατὰ τὸ πλεῖστον.

Ὁ κύριος περίβολος τοῦ τείχους ἔχων πε-
ρίμετρον περὶ τὰ τρία χιλιόμετρα ἀρχίζει
ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς τῆς πόλεως παραλίας.
ἔκτου ὑπέρχεν ἡ πύλη τῆς ἄμμου καὶ ὁ προ-
μαχῶν τῆς ἄμμου (Sabionara)· τούτου ὑπέρ-
κειται ὁ ὑψηλὸς πύργος ἢ ἐπιτείχισμα (Caval-
lier) Zane ὁ παρὰ τὴν οἰκίαν τοῦ ἰατροῦ
Σαββᾶκη, ἔπειτα ἐξηκολούθει τὸ τεῖχος μέ-
χρι τῆς πύλης Ἁγίου Γεωργίου (Λαζαρέτου),
ἔκτου ὑπέρχεν ὁ προμαχῶν Βιτούρη καὶ ὁ
πύργος Βιτούρη ὑπεράνω τῆς σημερινῆς πλα-
τείας, ἐκείθεν συνεχίζεται τὸ τεῖχος πρὸς τὴν

πύλην τοῦ Ἰησοῦ (Καινουργία Πόρτα), ὅπου
ὁ προμαχῶν Ἰησοῦ καὶ περαιτέρω ὁ μέγας
πύργος τοῦ Μαρτινέγγου (ἢ σημερ. Γιουξέ
Τάμπια), κατόπιν τὸ τεῖχος σχηματίζει τὸν
προμαχῶνα Βηθλεὲμ καὶ μετ' αὐτὸν τὴν
προμαχῶνα καὶ τὴν πύλην τοῦ Παντοκρά-
τορος (Πόρτα Χανίων), καὶ συνεχιζόμενον
καταλήγει εἰς τὸν προμαχῶνα τοῦ Ἁγίου
Ἀνδρέα, ὅπου καὶ ἡ ὁμώνυμος πύλις (τὸ
Γιουρούς Καπισί τῶν Τούρκων). Ὁ ἰσχυρό-
τατος καὶ τεχνικώτατος αὐτὸς περιβόλος τοῦ
τεῖχους μετὰ τοὺς προμαχῶνας καὶ τοὺς πύρ-
γους του, μετὰ τὰς μεγάλας πύλας καὶ τὰς μι-
κράς (αἱ ὁποῖαι μόνον διὰ στρατιωτικῶς
σκοποῦς ἐχρησίμευον) ἔξωθεν μὲν ἦτο ὑψη-
λότατος μάλιστα, κατὰ τὸ νότιον μέρος, καὶ
ἦτο ἐκτισμένος μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας δια-
ξυστῶν ὀρθογωνίων πωρολίθων, ὅπισθεν δὲ
τούτου ὑπῆρχεν ἐπιχώσις κολοσσαία καὶ ἔ-
σωθεν τοῖχος ἄλλος ἀναλημματικὸς πρὸς
ὑποστήριξιν τῆς ἐπιχώσεως, ὅπου ἀπῆται τοῦ-
το ἡ φυσικὴ κλίσις τοῦ ἐδάφους· ἐσχηματί-
ζατο οὕτως πάχος τεῖχους μέγιστον, καὶ ἐπ' αὐ-
τοῦ ἰσόπεδον ὑπερσφικτὸν διὰ τὴν ἀνετον
τοποθέτησιν καὶ κυκλοφορίαν τῶν ἀμυνομά-
νων ἀπ' αὐτοῦ, ἐκεῖ ὅπου σήμερον λέγεται τὰ
ἁερρηθμισθῆ καὶ γίνῃ ἡ μεγάλη περιφερικὴ
λαφύρος. Εἰς πολλὰ μέρη μάλιστα πλησίον
τῶν πυλῶν ὑπῆρχον μεγάλοι θόλοι σφζόμε-

νοι καὶ σήμερον κατὰ τὸ πλεῖστον, χρήσιμοι διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς πολυαριθμοῦ φρουρῆς καὶ τὴν ἀποθήκευσιν τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων.

Ἀφ' οὗ οἱ Τούρκοι κατέλαβον τὴν πόλιν, ἐπισκευάσαντες τὰς βλόβας τῆς πολιορκίας καὶ συμπληρώσαντες τὸν ὄπλισμόν τοῦ τείχους, διετήρησαν αὐτό. Μόνον ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως ἦτοι ἀπὸ τοῦ 1898 καὶ ἔξῃς εἰς διάφορα σημεῖα ἐγένοντο σήγματα διὰ λόγους συγκοινωνίας πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἐπακτάσεως τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ δῆμος καὶ ἰδιῶται δυστυχῶς ἐξακαλουθοῦσι νὰ ἐπιφέρωσι σημαντικὰς βλόβας εἰς τὸ θαυμάσιον αὐτὸ ἱστορικὸν μνημεῖον τὸ ἄριστον δεῖγμα τῆς μεσαιωνικῆς ὀχυρωματικῆς.

ΑΙ ΠΥΛΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

Ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τῆς Ἑνετικῆς πόλεως εἶναι καὶ αἱ πύλαι αἰδισσασθεῖσαι μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

Ἡ μικρὰ παλαιὰ πόλις δύο μόνον κυρίας πύλας εἶχε, τὴν τοῦ λιμένος ἢ τοῦ μώλου, τὴν ἁποῖαν διετήρησαν καὶ ἐχρησιμοποίησαν οἱ Ἑνετοὶ καὶ τῆς νέας πόλεως, καὶ τὴν ὁποίαν κατηδάφησαν οἱ Ἄγγλοι κατὰ τὸ 1898, οὐχὶ πολλοῦ λόγου ἔξιν οὐδ' ἔχουσαν τὴν μνη-

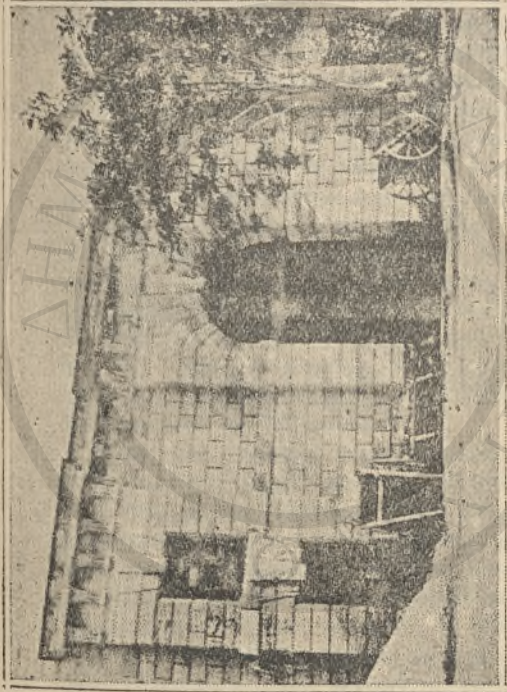
μειώδη ἐμφάνισιν τῶν μεγάλων πυλῶν τῆς νέας πόλεως. Ἡ ἄλλη πύλη τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἢ τῆς ξηραῖς, ἦτο, ὡς εἴπομεν προηγουμένου, κατὰ τὰ σημερινὰ Ἀκτάρικα μετασχηματισθεῖσα καὶ ἐξωραϊσθεῖσα μετὰ τὸ 1500 καὶ λεγομένη Voltone χρησιμεύσασα, ὡς εἴπομεν, ὡς Φούντικος, ἦτοι ἀποθήκη ἐμπορευμάτων καὶ ὡς σταθμὸς φρουρᾶς καὶ φυλακῆς, ὅπως περίπου καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας μέχρι τοῦ σεισμοῦ τοῦ 1856, ὅτε κατέπεσε καὶ ἔκτοτε ἐξέλειπεν.

Αἱ τρεῖς κύριαι μεγάλαι πύλαι τῆς νέας πόλεως αἱ οἰκοδομηθεῖσαι μετὰ τὸ 1550, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ ἐπ' αὐτῶν εἰς τὴν ἐπίσημον λατινικὴν γλῶσσαν ἐπιγραφαὶ καὶ χρονολογίαι, εἶναι αἱ ἑξῆς :

Α' Ἡ Πύλη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἢ Πόρτα τοῦ Δαζαρέτου κοινῶς ἀκουομένη ἐκ τοῦ ἔξωθι αὐτῆς Ἑνετικοῦ λοιμοκαθατηρίου. Ἡ πύλη αὕτη, τὴν ὅποιαν ἐνθυμοῦνται καλῶς πάντες οἱ Ἡρακλειώται, ἔκειτο εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα παρὰ τὴν σημερινὴν Πλατεῖαν τῆς Ἐλευθερίας καὶ τὸν δημοτικὸν κήπον. Ἦτο θολωτὴ μὲ λίαν ἐπικλινῆς τὸ ἔδαφος πρὸς τὰ ἔξω, καὶ εἶχε μνημειώδη πρόσοψιν πρὸς τὴν πόλιν μὲ ὑπερφύρον, ἐφ' οὗ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀρχιστρατήγου Παύλου Τζώρτζη καὶ χρονολογία 1565, εἶχε δὲ καὶ μαρμάρινον μέγα μετάλλιον φέρον ἐν

ὑψηλῶ ἀναγλύφῳ ἔφιππον τὸν Ἅγιον Γεώργιον καὶ ἰδιαιτέρως τοὺς λέοντας τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ διάφορα οἰκόσημα. Ὀλόκληρον τὸ θολωτὸν μέρος κατεδαφίσθη πρὸ 15 περὶ τοῦ ἔτων, ὅτε ἰσοπεδώθη καὶ κατεσκευάσθη ἡ Πλατεῖα, ἔμεινε δὲ ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς πύλης κρυπτομένη σήμερον ἀπὸ τὸ περὶ ἀπήγμα τῶν ὁδοστρωτήρων, καὶ ἡ μνημειώδης πρὸς τὴν πόλιν πρόσοψις διατηρουμένη μέχρι τοῦ 1917, ὅτ' ἐν καιρῷ νυκτὸς βανδαλικῶς διὰ δυναμίτιδος κατεκερματίσθη, καὶ ἔκτοτε διελύθη μετακομισθέντων μόνον τῶν γλυπτῶν αὐτοῦ κόσμων εἰς τὸν περιβόλον τοῦ Μουσείου.

Β' **Ἡ Πύλη τοῦ Ἰησοῦ** ἢ κοινῶς ἀκουμένη **Καινούργια Πόρτα**, διότι εἶναι πρᾶγμα ἢ νεωτέρα τῶν ἄλλων (1587.) Κεῖται εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ περιβόλου τοῦ τείχους, καὶ διατηρεῖται μέχρι σήμερον σχεδὸν ἀκεραία. Ἡ ἐκ ξεστῆς λιθοδομίας πρόσοψις τῆς πρὸς τὴν πόλιν ἔχει θρυγκὸν ἐκ τριγλύφων καὶ μετοπῶν μὲ ἀνάγλυφα τρόπαια, βούκρανα, λέοντας κλπ. καὶ ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς τὸ ἔτος τῆς ἀποπερατώσεως καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Δουκὸς Ἐνετίας Ἰωάννου Μοκενίγου. Εἰς τὴν κυρίαν πρόσοψιν φαίνεται τρίθυρος, ἀλλ' αἱ θύραι εἰς τὰ ἄκρα φέρουσιν εἰς θολωτὰς ἀποθήκας. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν φέρει ἄνωθεν τῆς τοξωτῆς πύ-

Πύλη Ἰησοῦ (Καινουργία Πόρτα) (σελ. 65)

λης τέσσαρα οἰκόσημα καὶ τὸ Γοτθικὸν με-
νόγραμμα YVS = Ἰησοῦς.

Γ' Ἡ πύλη τοῦ Παντοκράτορος, ἡ κοι-
νῶς *Χανίων Πόρτα*. Διατηρεῖται καὶ μέχρι
σήμερον ἀλλ' ἔχουσα ρωγιάς φαινομένας
μόλιστα εἰς τὴν πρόσοψιν. Ἡ πύλη παρου-
σιάζεται ἐκ τοῦ μέρους τῆς πόλεως δίδυμος,
ἀλλ' ἡ μία πύλη ἀγει ἀπλῶς εἰς θολωτὴν ἀπο-
θήκην. Ἐπάνω ὑψηλὰ εἰς τὴν πρόσοψιν πρὸς
τὴν πόλιν ἔχει μέγα ἐκ κυανωποῦ μαρμάρου
μετάλλιον με ἀνάγλυπον προτομὴν τοῦ Παν-
τοκράτορος καὶ πέριξ αὐτοῦ τὴν λέξιν **OMNI**
POYENS (= Παντοκράτωρ), εἰς δὲ τὴν ἔξω-
τερικὴν ὄψιν ἔχει πάλιν ὑπὲρ τὴν πύλην λέοντα
καὶ ἀνάγλυπον προτομὴν μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν
ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ. Οἱ ἔσωθεν προσβλέπον-
τες (οἱ Λατῖνοι) ἀνεγίνωσκον τὰ Λατινικὰ
γράμματα, οἱ ἔξωθεν ἐρχόμενοι (οἱ Ἕλληνες.)
ἀνεγίνωσκον τὰ Ἑλληνικά.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω κυρίων πυλῶν ἦτοι
τῶν τριῶν τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς μιᾶς τοῦ λιμέ-
νος, ὑπῆρχον καὶ τέσσαρες ἄλλαι μικρότεραι
χρησιμεύουσαι μόνον διὰ στρατιωτικοὺς σκο-
ποὺς μένουσαι συνήθως κεκλεισμέναι, ἦτοι
μία εἰς τὴν δυτικὴν παραλίαν παρὰ τὸν προ-
μαχῶνα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, ἡ πύλη τῆς
ἐφόδου, Γιουρούς Καπισί, ὡς ὠνομάσθη ὑπὸ
τῶν Τούρκων διὰ τὰς γενομένας ἐκεῖ ἐφό-
δους κατὰ τὴν πολιορκίαν, μία ἡ κατὰ τὴν

ἀνατολικήν παραλίαν, ἢ λεγομένη τῆς Ἀμμου (Sabionara) σφρομένη καὶ σήμερον καὶ δύο ἄλλαι πυλίδες κατὰ τὸ πρὸς τὴν ξηρὰν τεῖχος διὰ τῆς συγκοινωνίαν τῆς φρουρᾶς μὲ τὰ ἐξωτερικὰ φρούρια. Ὑπῆρχεν ἀκόμη καὶ ἡ θαλασσίη πύλη τοῦ Δερματᾶ τὸ σημ. Κουμ Καπ. (οἱ Ἑνετοὶ εἶχον παραφθεῖρει εἰς Tramatra, ὅπως καὶ τὴν πύλην καὶ τὴν ὁδὸν Παντοκράτορος, τὴν σημερ. Πλατειὰν στρατῶν ἔλιγον Panigra). Εἶδόμεν καὶ τὴν πύλην τῶν νεω τοίκων (τῶν ἀρσανάδων) κατασφραγισθεῖσαν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν.

ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ

Πλὴν τῶν φρουρίων πολυάριθμα ἦσαν τὰ δημόσια οἰκοδομήματα τοῦ Ἑνετικοῦ Χάνδακος. Ὁ πολὺς χρόνος, αἱ μεγάλαι περιπέτειαι καὶ συμφοραὶ τῆς πόλεως, οἱ σεισμοὶ, δὸς δ'εἶπειν καὶ ἡ ἀβελτερία τῶν μεταγενεστέρων καὶ τῶν συγχρόνων μας ἐλάχιστα ἴχνη ἐκ τούτων ἀφῆκαν. Δημόσια οἰκοδομήματα πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν ἀνωτέρων ἀρχῶν τῆς πόλεως καὶ τῆς νήσου γνωρίζομεν ὅτι ὑπῆρχον καὶ σημειοῦνται εἰς τοὺς χάρτας τὰ ἐξῆς.

Τὸ *Δουκιδὸν μέγαρον*, ὅπου κατέκει οἰκογενειακῶς ὁ ἐκάστοτε Δουκάς Κρήτης, καὶ

ὅπου συνήρχοντο οἱ ἀποτελοῦντες τὴν Αὐ-
 θεντσιάν (Sigporia) ἄρχοντες, καὶ συνεδρία-
 ζον τὰ δικαστήρια, καὶ ὅπου ὁ Δουκας ἐδέ-
 χετο καὶ ἠκροῶτο τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς πολί-
 τας. Εὐρίσκετο τὸ Δουκικὸν μέγαρον εἰς τὴν
 Πλατεῖαν τῆς πόλεως, ὅπου κατὰ πενιχρὰν
 ἀπομίμησιν τῶν ἐν τῇ Πλατεῖᾳ τῆς Ἐνστιᾶς,
 ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ ὁ Ἅγιος Μᾶρκος μὲ τὸ κω-
 δωνοστάσιον καὶ τὸ ὠρολόγιον, τὸ Δουκικὸν
 παλάτι, ἡ Λέσχη καὶ αὐταὶ ἀκόμη αἱ περι-
 στεραὶ. Κατεῖχε τὸ Δουκικὸν ἀνάκτορον τὸ
 τετράγωνον, ὅπου εἶναι σήμερον αἱ οἰκίαι
 Χατζηδάκι-Νίβα καὶ Ν. Καστρινάκι καὶ τὰ
 διάφορα γραφεῖα καὶ ἐργαστήρια. Εἶχε προ-
 σόψεις πρὸς τὸν Ἅγιον Μᾶρκον καὶ τὴν κρή-
 νην Μοροζῖνη. Τὸ μέγαρον αὐτὸ κατελή-
 φθη μετὰ τὴν παράδοσιν τῆς πόλεως ὑπὸ
 τῶν Τούρκων δωρηθὲν εἰς τὸν Δεφτεντάφ
 Ἀχμέτ Πασᾶ, καὶ σώζεται καταγραφὴ του
 κατὰ τὸ 1670 τουρκικῆ, ἐκ τῆς ὁποίας μαν-
 θάνομεν, ὅτι ἦτο διώροφον· ὁ ἄνω ὄροφος
 εἶχε δύο αἰθούσας, ἐννέα δωμάτια, μαγει-
 ρεῖον, τρία ἀνδρῶν, ὁ δὲ κάτω ὄροφος εἶχεν
 εἴκοσι δύο δωμάτια, μέγαν στάβλον, μεγάλην
 ἀποθήκην, μίαν φυλακὴν, τρεῖς δεξαμενὰς·
 ἀκόμη πρὸς τὴν μεγάλην κλίμακα δεκαεννέα
 δωμάτια, δύο κρήνας, μίαν λέσχην, τέσσαρας
 αὐλάς, τρία φρέατα καὶ δεκαεὶς μαγαζία. Σή-
 μερον δὲν σώζεται πλέον τίποτε ἐξ αὐτοῦ

πλὴν ὀλίγων μικρῶν θόλων, ὅπου εἶναι σή-
μερον καφενεῖον καὶ παντοπωλεῖα ἀντικρὺ
τῆς κρήνης Μοροζίνη εἰς τὴν σειρὰν τοῦ
χαρτοπωλείου Ἀλικιάτη. Γνωρίζομεν ἐκ δια-
φόρων ἐγγράφων ὅτι συνεχῶς ἐδίδοντο ὑπὸ
τῆς Κεντρικῆς Κυβερνήσεως πιστώσεις εἰς
τοὺς κατὰ καιροὺς ἐρχομένους Δουκας Κρή-
της πρὸς ἐπισκευὰς καὶ βελτιώσεις τοῦ Δου-
κικοῦ μεγάρου. Πότε ἠρσιπώθη καὶ ἐγκατε-
λείφθη δὲν γνωρίζομεν κατὰ τὸ 1815 ἤτο
ἤδη ἐρσιπικόν, ὡς ἀναγράφει τότε ὁ Πρακτι-
κίδης, ὁ δὲ Τουρκικὸς λαὸς τῆς πόλεως τὸ
ἔλεγε Παλάτι τοῦ *Ντελή Μάρκου*, ἦτοι τοῦ
Ἐνετοῦ, ὅπως οἱ Τοῦρκοι διὰ τοῦ ὀνόματος
αὐτοῦ ἐπροσωποποιοῦν τὴν ἐνετικὴν δύνα-
μιν, πρὸς ὃν ἀντέθετον τὸν *Ντελή Χουσεῖ-
νην* τὴν Τουρκικὴν δηλ. ἰσχύν, καὶ οἱ δύο
αὐτοὶ ἀντίπαλοι γίγαντες κατὰ τὴν σωματι-
κὴν ρώμην καὶ τὴν ἀνδρείααν ἐμονομάχησαν
διὰ τὴν κατοχὴν τῆς πόλεως καὶ τῆς νήσου.

Ἀντικρὺ τοῦ Δουκικοῦ Παλατίου πρὸς
βορρᾶν σημειοῦται τὸ μέγαρον τοῦ Ἀρχι-
στρατήγου (Capitan general), τὸ Σερασκε-
ράτον δηλ. ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον κατὰ
τουρκικὴν ὀνοματολογίαν. Εἰς τὴν θέσιν τού-
του πρό τινων δεκάδων ἐτῶν ἐκτίσθη τὸ Κο-
νάκι τοῦ Βεζίρου ἢ Βαλῆ Κρήτης, δηλ. ἡ
σημερινὴ Νομαρχία μετὸν περιβολὸν της.

Πρὸς ἀνατολὰς τῶν δύο τούτων καὶ πρὸς

νότον τῆς Λέσχης καὶ τῆς ὀπλοθήκης ση-
μειοῦται τὸ μέγαρον τοῦ ἀρχιναυάρχου
(Capitan grande), ὅπου ἐκτίσθη τὸ τουρ-
κικὸν σχολεῖον καὶ στεγάζεται σήμερον τὸ
πρῶτον Γυμνάσιον.

Τὸ μέγαρον τοῦ Λατίνου Ἀρχιεπισκόπου
εὐρίσκειτο, ὡς εἶπομεν, εἰς τὸν περίβολον τοῦ
Ἁγίου Τίτου, ἢ ἀπικρὸν αὐτοῦ πρὸς νότον,
ὅπου καὶ σήμερον διατηρεῖται κατὰ τὸ ἡμισυ
τοξωτὴ πύλη μεγάρου μὲ ἀναγλύφους κα-
ραστάσεις.

Παρὰ τὸν λιμένα καὶ τοὺς νεοσοίκους
ἀναγράφονται εἰς τοὺς χάρτας αἱ οἰκίαι τῶν
Καμερλέγγων (οἰκονομικῶν ἐφόρων τῆς νή-
νου). Εἰς τοῦτο τὸ μέρος ἀναφέρονται καὶ
αἱ οἰκίαι τῶν 2 Συμβούλων. Ἐκτὸς ἴσως θε-
μελίων τινῶν οὐδὲν σφίζεται καὶ ἐκ τούτων.

Καὶ ἄλλαι οἰκίαι διαφόρων ἀρχόντων,
στρατηγῶν, Προβλεπτῶν ἀναφέρονται εἰς
διάφορα σημεία τῆς πόλεως τῆς παλαιᾶς πρὸ
πάντων μάλιστα κατὰ τοὺς τελευταίους χρό-
νους τῆς ἐνετοκρατίας. Παρὰ τὴν σημερινὴν
σχολὴν τῶν Καλογραιῶν ἦτο παλαιὸν μέ-
γαρον, ὅπου κατόκει κατὰ τὴν πολιορκίαν ὁ
στρατηγὸς Werdmüller, ὁ σχεδιάσας καὶ
τὸν γνωστὸν λαμπρὸν χάρτην τῆς πόλεως
κατὰ τὸ 1667, σφίζονται δὲ καὶ μέχρι σήμερον
ἐρείκιά τινα τοῦ μεγάρου, καὶ πρὸ ὀλίγων
εἰτῶν ὑπῆρχεν ἐκεῖ καὶ ξύλινος λέων τοῦ

Ἁγίου Μάρκου. Εἰς τὴν νέαν πόλιν παρὰ τὸν Ἅγιον Σαλβαδόρον (Βαλιδὲ Τζαμι) εὕρισκετο ἡ οἰκία τοῦ Διοικητοῦ (Γουβερναδόρου.)

Στρατιῶνες διὰ τὴν φρουρὰν τῆς πόλεως ὑπῆρχον πολλοὶ πλησίον τῶν τειχῶν. Ὁ σπουδαιότερος ἦτο ὁ στρατῶν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅπου κατόπιν ἐστρατωνίζοντο οἱ Γενίτσαροι, εἰς τὴν θέσιν ἀκριβῶς ὅπου πρὸ 40 ἐτῶν ἐκτίσθη ὁ μέγας Τουρκικὸς στρατῶν. Εἰς τὴν Πλατεῖαν μεταξὺ τοῦ στρατῶνος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους, ὑπῆρχε τὸ πεδῖον τοῦ Ἄρεως, ὅπου ἐγυμνάζοντο οἱ στρατιῶται.

Ξενῶνες καὶ Νοσοκομεῖα ἐπίσης ὑπῆρχον κατὰ καιροῦς. Αἱ θολῶται πυριτιδαποθῆκαι αἱ πλησίον τῶν τειχῶν σώζονται ἐν μέρει καὶ σήμερον.

Η ΛΕΣΧΗ

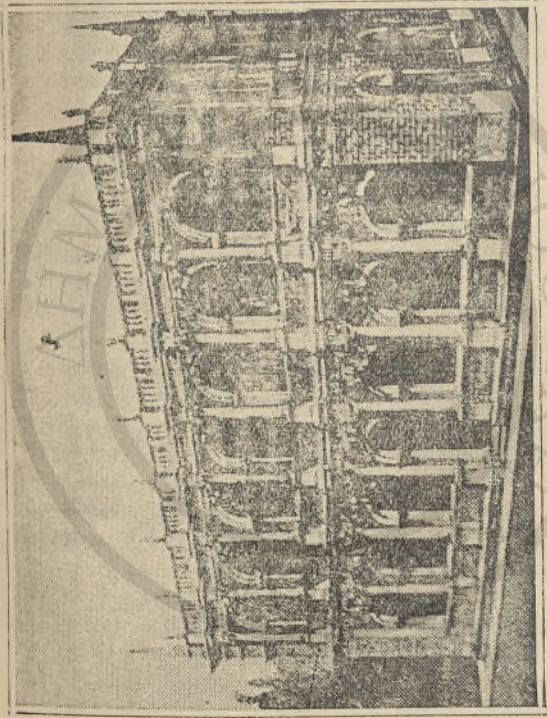
Ἡ λέσχη (Ἐνετ. Loggia, Λατ. Logium) ἦτο τὸ ἀπαραίτητον δημόσιον οἰκοδόμημα εἰς πᾶσαν Ἐνετικὴν πόλιν καὶ ἀποικίαν. Μεγαλοπρεπῆς Λέσχη ὑπῆρχεν εἰς τὴν Ἐνετίαν, καὶ κατ' ἀποικίησιν καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἀπὸ τῆς Ἐνετίας ἐξαρτωμένας πόλεις, καὶ δὴ καὶ εἰς τὰς τρεῖς πόλεις τῆς Κρήτης. Ἦτο ὁ ἐπί-

σημος τρόπον τινά οἶκος, ὅπως περίου τὸ
 Δημαρχεῖον εἰς τὰς σημερινὰς μεγάλας πό-
 λεις τῆς Εὐρώπης, καὶ πολλὴ κατεβάλλετο
 φροντίς διὰ τὴν εὐπρεπῆ αὐτοῦ ἐμφάνισιν
 καὶ τὴν καλλιτεχνικὴν κατασκευὴν. Ἦτο ὁ
 τόπος, ὅπου συνεδρίαζον καὶ συνεσκέπτοντο
 οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ εὐγενεῖς τιμαριούχοι, καὶ
 συνεζήτουν διάφορα ζητήματα οἰκονομικά,
 ἐμπορικά, πολιτικά κ. λ. π., ἦτο καὶ τόπος
 περιπάτου καὶ ἀναψυχῆς, ὅπου ἐπετρέποντο
 καὶ τυχηρὰ παιγνίδια, καὶ ὡς γνωρίζομεν ἐξ
 Ἐνετικοῦ ἐγγράφου, καὶ ἡ κυβεία. Εἰς τὴν
 Λέσχην ἐπεκοινωνοῦν πρὸς ἀλλήλους αἱ ἀρ-
 χαι καὶ οἱ εὐγενεῖς, καὶ ἀπὸ τῶν ἀνοικτῶν
 αὐτῆς στοῶν καὶ παραθύρων προεκηρύσσοντο
 ὑπὸ τῶν δημοσίων κηρύκων τὰ διατάγματα
 τῆς πολιτείας, καὶ ἀπὸ ταύτης ὁ Δοῦκας καὶ
 αἱ ἄλλαι ἀρχαι προσεφώνουν τὸν λαόν, ἢ
 ἐθεῶντο τὰς πομπὰς καὶ θρησκευτικὰς λιτα-
 νείας. Συνήγου ὅτι σήμερον περίου τὸ Δη-
 μαρχεῖον, τὸ Χρηματιστήριον, τὸ ἐμπορικὸν
 καὶ ναυτικὸν ἐπιμελητήριον καὶ ἡ Λέσχη.

Ἀπὸ τῶν πρώτων εἰῶν τῆς ἐνετικῆς κα-
 τοχῆς ὑπῆρχεν Λέσχη εἰς Χάνδακα, ἀλλὰ
 κειμένη, ὡς φαίνεται, πλησίον τῆς θαλάσσης
 καὶ προσβαλλομένη ὑπὸ τῶν ἀνέμων καὶ
 τοῦ ψύχους ἐκρίθη ἀκατάλληλος, καὶ διὰ
 τοῦτο κατ' αἴτησιν τῶν Ἐνετῶν ἀρχόντων
 τῆς πόλεως παρεχωρήθη ὑπὸ τοῦ δημοσίου

ἄλλος χώρος κατὰ τὴν μεγάλην ὁδὸν ἀντικρὺ τῆς σημερινῆς, καὶ ἐκεῖ ἐκτίσθη ἡ Λέσχη, ἀλλὰ παλαιωθείσα καὶ αὐτὴ μὲ τὸν καιρὸν ἔδωκε τὴν θέσιν της εἰς ἄλλην τὴν λεγομένην νέαν Λέσχην ἐκεῖ ὅπου ἡ σημερινή. Καὶ ταύτης ὁμως φθοραεῖς ἐκτίσθη κατὰ τὸ 1627 ἐπὶ τοῦ Προβλεπτοῦ Φραγκίσκου Μοροζίνη ἡ νεωτάτη Λέσχη (τετάρτη αὐτὴ καὶ τελευταία) σχεδιασθεῖσα ὑπὸ ὀνομαστοῦ ἀρχιτέκτονος ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς. Τῆς Λέσχης ταύτης τὰ λείψανα εἶναι τὰ σήμερον σωζόμενα ὑπὸ τὸ Τουρκικὸν ὄνομα Τσεπανές. Ὁ κτίτωρ Μοροζίνης εἶναι ὁ ἴδιος, πού κατεσκευάσεν τὸ μέγα ὑδραγωγεῖον, τὴν μεγάλην κρήνην τὴν φέρουσαν τὸ ὄνομά του, καὶ ἀνεκαίνισεν τοὺς στρατῶνας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, καὶ ὅλα ταῦτα κατὰ τὰ δύο ἔτη τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ ὡς Προνοητοῦ τῆς νήσου 1626—1628.

Ἡ λαμπρὰ Λέσχη τοῦ Μοροζίνης σχήματος ὀρθογωνίου ἐκτίσθη διὰ ξεστῶν κωρίων λίθων διώροφος καὶ κατὰ τὸν ρυθμὸν τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ εἰδικώτερον κατὰ τὸν λεγόμενον Παλλαδιανὸν ρυθμὸν, καὶ ἦτο τὸ λαμπρότερον ἀρχιτεκτονικὸν μνημεῖον τῆς πόλεως καὶ τὸ ἐγκαλλώπισμα αὐτῆς. Ὁ ἰσόγειος ὄροφος ἔχει εἰς τὴν πρὸς τὴν μεγάλην ὁδὸν πρόσοψιν ἕξ δωρικοὺς ἀρραβδῶτους κίονας, καὶ δύο τετραγώνους παραστάδας κατὰ τὰ ἄκρα, ὁ δὲ ἄνω ἦτο Ἰωνικοῦ ρυθ-

‘Η ‘Ενετικὴ Δέσχη (Loggia) (σελ. 72)

μοῦ μὲ ὀκτώ ραβδωτοὺς ἡμικίονας ἀντιστοί-
χους πρὸς τοὺς κάτω. Τὰ μεταξὺ τῶν κίωνων
τοξωτὰ ἀνοίγματα εἶχον κάτω μὲν χαμηλὸν
θωράκιον, τὰ δὲ ἄνω ἦσαν ἐναλλὰξ ἀνοικτὰ
καὶ κλειστά. Τὸ διάζωμα τοῦ κάτω ὀρόφου
συνίσταται ἐκ τριγλύφων καὶ μετοπῶν, ἐν
αἷς εἰκονίζονται ἐν ἀναγλύφοις λέοντες Ἀγ.
Μάρκου, τρόπαια, ὄπλα, ἱππόται κλπ. Ὁ ἄνω
ὀροφος ἐκορυφοῦτο μὲ δρύφακτον ἐπὶ
τοῦ ὀποίου κατὰ τὰς γωνίας ὑπῆρχον πυρα-
μίδες, ἐν τῷ μεταξὺ δὲ διακοσμητικὰ ἀγάλ-
ματα. Αἱ στεναὶ πλευραὶ ἔφερον ὁμοίαν ἀρ-
χιτεκτονικὴν διάταξιν· ὁ ὀπίσθιος τοῖχος
συνείχετο καὶ συνεκοινῶναι μὲ τὴν ὀπλοθή-
κην (Armeria). Ἡ Λέσχη διετηρεῖτο κατὰ
τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν, ἐπειδὴ δὲ ἦτο δι'
αὐτοὺς ἀχρηστος διὰ τὸν ἀρχικόν της προο-
ρισμόν, τὴν συνήνωσαν μὲ τὴν ὀπισθεν ὀπλο-
θήκην, ὅπου ἐφύλαττον τὰ κυριευθέντα ἢ
καταλειφθέντα ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν ὄπλα, καὶ
οὕτως ἐξηκολούθησε χρησιμοποιουμένη καὶ
καλουμένη Τσεπανὲς, καὶ ἐφυλάσσοντο ἐν
αὐτῇ ἱπποτικαὶ πανοπλῖαι, σφαῖραι πυροβό-
λων, χειροβομβίδες, τόξα, βέλη, τὰ πλεῖστα
ὅμως τούτων ἀφηροῦντο ὑπὸ τῶν κατὰ και-
ροὺς Πασάδων καὶ φρουράρχων καὶ ἄλλων
ἀξιωματούχων, ὅσα δὲ ὑπελείποντο ἀκόμη
τὰ παρέλαβεν ὁ κατὰ τὸ 1898 ἀπελθὼν
Τουρκικὸς στρατός. Μεγάλα ξύλινα κιβώτια

μὲ ἐξωγραφημένην τὴν προτομὴν τοῦ λέοντος τοῦ Ἀγ. Μάρκου σεσαθρωμένα πλέον ἐσώζοντο καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ. Ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὸ οἰκοδόμημα εἶχεν ὑποστῆ ἀρκετὰς βλάβας μάλιστα εἰς τὸν ἄνω ὄροφον, ἀλλ' οἱ Τούρκοι τὸ ἐπεσκεύαζον ἔστω καὶ προχείρως καὶ βαναύσως, καὶ τὸ διετήρουν.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ λαμπροῦ καλλιτεχνήματος ἐγένετο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας. Κατ' ἀρχὰς προορίσθη δι' ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, καὶ ἤρχισεν ἡ μετασκευὴ του, μετ' ὀλίγον ὄμως γενομένου μικροῦ σεισμοῦ κατεφάνη ὅτι τὸ οἰκοδόμημα δὲν εἶχε τὴν ἀπαιτουμένην διὰ τοιοῦτον προορισμὸν εὐστάθειαν, καὶ ἐγκατελείφθη περικλίστον ἐντὸς τῶν ξυλίνων ἰκριωμάτων. Κατὰ τὸ 1904 ἐθεωρήθη ἐτοιμόρροπον, καὶ διετάχθη ἡ κατεδάφισις τοῦ ἄνω ὄροφου, καὶ τότε ἐγένετο ἐν μιᾷ νυκτὶ κατὰ τρόπον ἀσεβῆ καὶ βάρβαρον ἡ κατακερματίσις τοῦ κτίσματος, διότι ὄχι μόνον ἐκρημνίζοντο ἀπὸ μεγάλου ὕψους οἱ κίονες καὶ τὰ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἐθρυμματίζοντο, ἀλλὰ κατέκοψαν πολλαχοῦ καὶ ἠκρωτηρίασαν καὶ τὰ μέλη τοῦ διατηρηθέντος κάτω ὄροφου.

Αἱ κατόπιν περιπέτειαί του εἶναι γνωσταί. Παρεχωρήθη ὑπὸ τῆς Κρητικῆς Βουλῆς εἰς τὸν Δῆμον Ἡρακλείου, ἵνα τὸ ἀναστυλώσῃ

κατὰ τὸ παλαιὸν σχέδιον καὶ ρυθμὸν καὶ τὸ μετατρέψῃ εἰς Δημαρχεῖον. Ἦρχισαν αἱ ἐργασίαι ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν εἰδικοῦ Ἰταλοῦ ἀρχιτέκτονος. Διαφωνίαι ὄμως ἐγενεθῆσαν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τότε δημάρχου, καὶ ἔπειτα ὁ παγκόσμιος πόλεμος διέκοψαν τὴν ἐργασίαν, καὶ οὕτως, ἀφ' οὗ μάλιστα ἐδαπανήθησαν τόσα χρήματα, καὶ ἐκολοβώθη δεινῶς τὸ κομψὸν μνημεῖον, μένει ἀκόμη εἰς τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν, πού τὸ βλέπομεν καθ' ἑκάστην.

ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΟΥ ΧΑΛΔΑΚΟΣ, ΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ

Εἰς τὸν Ἐντεολόγον κύριον Γερόλαν ἐπέπεσον τὴν ἐρευναν καὶ ἀκριβῆ ἐκθεσιν περὶ τῶν ναῶν τῆς πόλεως Λατινικῶν καὶ Ἑλληνικῶν, τοὺς ὁποίους ἀναγράφουσι καὶ διάφοροι χειρόγραφοι κατάλογοι ἐκ τῆς ἐντοκρατίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ εἰς ἑλληνιστὶ συντεταγμένως ὑπὸ τοῦ Ἑλλήνος ἱερέως Κομητᾶ. Καὶ οἱ ἐντετικοὶ τῆς πόλεως χάρται καὶ δὴ ὁ γνωστὸς τοῦ Werdmüller σημειοῦσιν ὀνομαστὶ τὰς θέσεις ὅλων τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν τῆς πόλεως ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκκλησιῶν ἐνοριακῶν, οἰκογενειακῶν καὶ μοναστηριακῶν ὑπερέβαινε τὴν ἑκατοντάδα. Κατὰ

τὸν κατάλογον τοῦ Κομητᾶ προερχόμενον ἐκ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Ἑνετικῆς ἐποχῆς ὑπῆρχον ἐν τῇ πόλει, Ὁρθόδοξοι μὲν ναοὶ 113, Λατινικοὶ δὲ 17, καὶ οἱ ἄλλοι δὲ κατάλογοι δίδουσι τὸν αὐτὸν περίπου ἀριθμὸν καὶ σχεδὸν καὶ τὰς ἰδίας ὀνομασίας τῶν ναῶν. Μᾶς ἐκπλήττει τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν ναῶν σήμερον, ὅτε ἡ πόλις μὲ διπλάσιον ἴσως ἀριθμὸν κατοίκων μόλις ἔχει 4-5. Ἄλλ' αἰθηροσκευτικαὶ συνθῆκαι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ τὰ ἥθη ἦσαν διάφορα, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι μέγα μέρος τῶν ναῶν αὐτῶν ἦσαν οἰκογενειακὰ εὐκτήρια, ἢ ἀνήκον εἰς ρουφέια (συντεχνίας), ἢ ἦσαν μετόχια μοναστηριακά, καὶ ὅτι ἐφιλοτιμεῖτο καθὲς σημαντικὴ οἰκογένεια καὶ ἐκάστη συντεχνία νὰ ἔχη, εἰ δυνατὸν, ἴδιον ναὸν καὶ ἴδιον ἱερέα. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς πόλεως μάλιστα οἱ Ὁρθόδοξοι καὶ αἱ μοναχοὶ ἠριθμοῦντο κατὰ ἑκατοντάδας. Οἱ μοναχοὶ τῆς νήσου ὅλης ὑπολογίζονται εἰς δέκα χιλιάδας κατανεμομέναι εἰς 376 μονάς, οἷδὲ ναοὶ ἀναφέρονται ἕως πέντε χιλιάδες.

Ἐκ τῶν ὑπερεκατὸν Ὁρθοδόξων ναῶν τῆς πόλεως ὁ μεγαλύτερος καὶ ἐπισημότερος ἦτο ὁ καλαῖος μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἀποστόλου Τίτου, καταληφθεὶς μετὰ τὴν κατοχὴν τῶν Ἑνετῶν ὑπὸ τοῦ Λατίνου Ἀρχιεπισκόπου. Περί τοῦ ναοῦ τούτου καὶ τῶν

περιπετειῶν του γίνεται λόγος ἀλλαχοῦ. Ἀφ' οὗ ἔστερήθησαν τὸν καθεδρικὸν των ναὸν οἱ Ὀρθόδοξοι, κατέστησαν ἐπίσημον ναὸν τῆς πόλεως τῆν ἐκκλησίαν τῆς *Κυρίας τῶν Ἀγγέλων*, ὅπου ἤδρευεν ὁ Πρωτόπαππας, ὁ προϊστάμενος δηλ. τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου τοῦ διαμερίσματος. Ἡ θέσις τοῦ ναοῦ σημειοῦται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς Πλαταιᾶς Στρατῆς, ἐκεῖ ὅπου σήμερον εἶναι τὸ καπνοπωλεῖον Νικολ. Δεληγιαννάκι καὶ τὰ παρὰκείμενα ἐργαστήρια.

Οἱ λοιποὶ ὀρθόδοξοι ναοὶ τῆς πόλεως ἦσαν οἱ πλεῖστοι μικροί, καὶ σήμερον ὀλίγοι ἐξ αὐτῶν σώζονται πολλοὶ ἐγένοντο ἐπὶ Τουρκοκρατίας λουτρὰ ἢ ἀποθήκαι ἢ στάβλοι. Ἐκ τῶν σωζομένων ἀναγράφομεν τινάς.

Παλαιὸς ὀρθόδοξος ναὸς φαίνεται ὁ τοῦ Ἀγίου Ὀνουφρίου διατηρούμενος ἐν μέρσι μέχρι σήμερον καὶ χρησιμεύων ὡς ἀποθήκη τοῦ κ. Ἡρακλ. Σαπουντζάκι παρὰ τὴν συνοικίαν Βαλιδὲ Τζαμί. Σώζεται ὁ παλαιὸς τροῦλλος τοῦ ναοῦ.

Ἡ παλαιὰ ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Μηνᾶ καὶ τῆς Ὑπαπαντῆς. Τοῦτον ἀνεκαίνισεν, ὡς θὰ ἴδωμεν, κατὰ τὸ 1735 ὁ Μητροπολίτης Γεράσιμος, καὶ τὸν ἔκαμε Μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς Κρήτης. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγ. Αἰκατερίνης μετὰ τοῦ παρεκκλησίου τῶν Ἀγ. Δέκα ἦτο Σιναϊτικὴ, οἱ δ' ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ

Συναΐται μοναχοὶ εἶχον βιβλιοθήκην καὶ Σχολήν, ἐν ἣ ἐξεπαιδεύθησαν πολλοὶ Κρηῖτες διαπρέψαντες κατόπιν ἐν τοῖς γράμμασι καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ. Οἱ Τοῦρκοι τὴν μετέτρεψαν εἰς Τζαμί λεγόμενον Κετχουδὲ ἢ Ἁγία Κατερίνα.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ματθαίου ἦτο οἰκογενειακὸς τοῦ Μαρκοφρευτιέου, ὡς μᾶς πληροφοροεῖ καὶ ἡ ἐπιγραφή του. Μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν ἐξεχωρήθη τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ Μεγ. Διεορμηνέως Παναγιωτάκι Νικουσίου εἰς τοὺς Σιναΐτας καλογήρους ἀντὶ τοῦ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, ἐπιστοράπη δὲ εἰς αὐτοὺς καὶ μετεκόμισαν ἐκεῖ εἰκόνας τινὰς τῆς παλαιᾶς τῶν ἐκκλησίας καὶ τὸν ἄμβωνα. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἦτο ὁ μοναδικὸς τῶν ὀρθοδόξων κατὰ τὰ πρῶτα 65 ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν.

Ἡ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀνακαινισθεῖσα μικρὰ ἐκκλησία τῆς ἁγίας Παρασκευῆς ἐλέγετο ἐπὶ Ἑνετῶν ἢ Κυρία ἢ Μανωλίτισσα.

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ὁ πρὸ τινῶν ἐτῶν ἀνακαινισθεὶς ἦτο Ἅγιος Δημήτριος τῶν μωραγγῶν. Ἡ σημερινὴ Ἀρμενικὴ ἐκκλησία τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἐλέγετο κατὰ τὴν ἐνετικὴν ἐποχὴν Ἅγιος Γεώργιος ὁ Δωριανός.

Ὑπῆρχον εἰς τὴν πόλιν καὶ δύο γυναικεῖαι μοναὶ ὀρθοδόξων, ἡ μία εἰς τὸ σημερινὸν Καπνοκοπητήριον, καὶ ἦτο ἡ μονὴ παράφρη-

μα καὶ μετόχιον τῆς μεγάλης ἐν Σητεία μονῆς τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς (σήμερον Τοπλοῦ), καὶ ἡ ἄλλη εἰς τὸ σημερινὸν Σερ Τοποῦ ἢ Τζαμάκι παρὰ τὴν Καινούργιαν Πόρταν. Τὴν πρώτην μονὴν οἱ Τοῦρκοι μετέτρεψαν εἰς στρατῶνα, καὶ πρὸ δεκάδων τινῶν ἐτῶν εἰς Τουρκικὸν Ὀφανοτροφεῖον.

Σήμερον ἄρα ἐκ τῶν 113 Ὀρθοδόξων ναῶν τῆς πόλεως μόνον ἕξ εἶναι ἐν χρῆσει, καὶ αὐτοὶ μεταβιβλημένοι καὶ ἀνακαινισμένοι. Οἱ λοιποὶ εἴτε ἐξέλιπον τελείως θρησκυθέντες ἢ μετετράπησαν εἰς ἄλλας χρήσεις ἐκλιπούσης σχεδὸν καὶ πάσης περὶ αὐτῶν λαϊκῆς παραδόσεως.

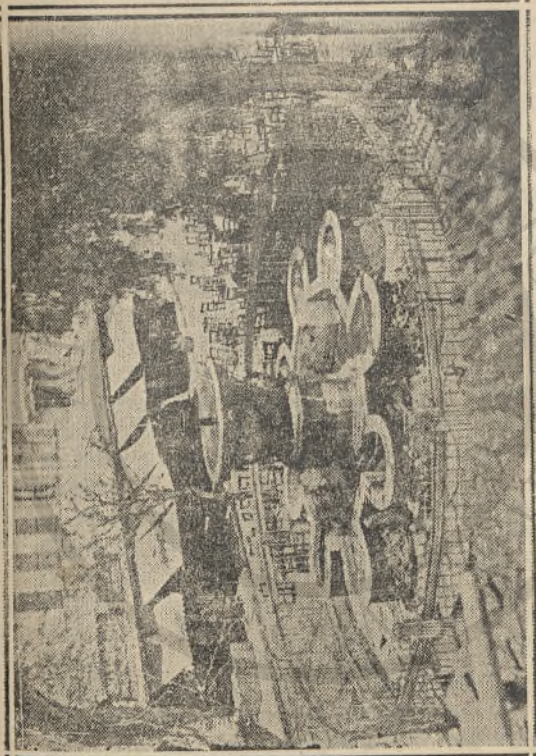
ΟΙ ΛΑΤΙΝΙΚΟΙ ΝΑΟΙ

Ὡς εἶπομεν, οἱ Λατινικοὶ ναοὶ τοῦ Χάνδακος ἦσαν 17, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτεροι τῶν ὀρθοδόξων καὶ μνημειώδεις οἱ πλείστοι. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ μετετράπησαν εἰς Μουσουλμανικὰ τεμῆνα εὐθὺς μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατοχὴν. Ἀναφέρομεν τοὺς σπουδαιότερους.

Ὁ Ἅγιος Τίτος. Τοῦτον, ὡς εἶπον προηγουμένως, ἐσφετερίσθη ὁ Λατῖνος Ἀρχιεπίσκοπος παρὰ τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ τὸν ἔκαμε Λατινικὴν Ἀρχιεπισκοπὴν. Τὴν ἐκκλησίαν διετήρησαν οἱ Λατῖνοι ὡς

τὴν εὐρον παρὰ τῶν Βυζαντινῶν μὲ τὰς εἰκόνας τῆς καὶ τὰ λοιπὰ ἱερὰ κειμήλια καὶ σκευή. Οἱ Τοῦρκοι καταλαβόντες τὴν πόλιν τὴν μετέτρεψαν εἰς Τζαμί ἐπ'ὄνοματι τοῦ κατακτητοῦ Μεγ. Βεζίρη Φαζήλ Ἀχμέτ Κιοπρουλή, ἐξ οὗ καὶ Βεζίρ Τζαμί ἀκούεται. Ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας *Μεσοπανηγύρισσας*, ἡ κἀρα τοῦ Ἁγίου Τίτου, οἱ κώδωνες τῆς ἐκκλησίας καὶ τὰ ἄλλα ἱερὰ σκευή καὶ κειμήλια μετεκομίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀναχωρούντων Ἐνετῶν εἰς τὴν Ἐνετίαν, ὅπου καὶ διατηροῦνται τὰ σπουδαιότερα.

Ὁ Ἅγιος Μάρκος. Τὴν ἐκκλησίαν αὐτὴν ἔκτισαν οἱ Ἐνετοὶ ἄποικοι κατὰ τὸ 1239 εἰς τὸ κεντρικώτερον καὶ ἐπιφανέστερον μέρος τῆς παλαιᾶς πόλεως εἰς τὴν Πλατείαν καὶ ἀντικρὺ τοῦ Δουκινοῦ Πιλατίου. Ἦτο ἡ ἐπίσημος τοῦ Δοῦκα ἐκκλησία ἀφιερωθεῖσα διὰ τοῦτο κατὰ μίμησιν τῆς μητροπόλεως εἰς τὸν προστάτην τῆς Δημοκρατίας Ἀπόστολον, τοῦ ὁποίου ἔφερε καὶ τὴν εἰκόνα εἰς τὴν πρόσοψιν. Ἦτο Βασιλικὴ τρίκλιτος ξυλόστεγος μὲ τὸ μεσαῖον κλίτος ὑψηλότερον τῶν δύο ἄλλων, ἔχουσα καὶ πρόθυρον κιονωτόν. Εἰς τὸ ΝΔ ἄκρον ἐκτίσθη ἰδιαιτέρως ὑψηλὸν κωδωνοστάσιον μὲ ὠρολόγιον, καὶ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ πύργου τοῦ κωδωνοστασίου ἀνεπετάνυτο ἡ φλογώδης σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Τὸ κωδωνοστάσιον αὐτὸ (εἰς τὴν

Κεφάνη Μογοζίνη (σελ. 89)

θέσιν τοῦ μαγαζίου Σιδεράκι) ὑπερεῖχε παν-
 τὸς ἄλλου κτίσματος τῆς πόλεως. Ὁ Δουκας
 διώριξε τὸν ἐφημέριον Καπελλάνον ἢ πριμι-
 κήριον τῆς ἐκκλησίας, καὶ ἐδῶ ἐκκλησιάζετο
 συνήθως καὶ αὐτὸς καὶ οἱ λοιποὶ ἀνώτεροι
 ἄρχοντες. Πολλάκις κατὰ τὸ μακρὸν διάστημα
 τῆς ἐνστοκρατίας ἔπαθεν ἐκ τῆς πολυκαι-
 ρίας καὶ τῶν σεισμῶν, καὶ συχνὰ ἐπισκευά-
 ζετο. Οἱ κώδωνες τῆς ἐκκλησίας ἐκάλουν τὰς
 ἀρχὰς κατὰ τὰς ὠρισμένας ὥρας τῆς ὑπη-
 ρείας, ὑποχρεοῦντο δὲ οἱ ὑπαλληλοὶ νὰ εὐ-
 ρευῶσιν εἰς τὰς θέσεις των πρὶν παύσῃσι ση-
 μαίνοντες οἱ κώδωνες. Ἡ ἐκκλησία ἐδωρήθη
 εἰς τὸν Δεφτεντάρην (ἀρχιλογιστὴν) τοῦ Τουρ-
 κικοῦ στρατεύματος, ὅπως εἶδομεν καὶ τὸ
 Δουκικὸν μέγαρον, καὶ ἐκ τούτου ἐπωνο-
 μάσθη Δεφτεντάρ Τζαμί. Σήμερον μόνον
 τὸ ἑσωτερικὸν διατηρεῖ ὡχρὰν ἀνάμνησιν τοῦ
 ναοῦ.

Ὁ Ἅγιος Φραγκῖσκος. Ὁ μεγαλοπρε-
 πέστερος τῶν ναῶν τοῦ Χάνδακος. Περιεί-
 χετο ἐντὸς τῆς μονῆς τῶν Φραγκισκανῶν μο-
 ναχῶν, ἐπόθεν ἐξῆλθεν καὶ ὁ μετὰ ταῦτα
 γενόμενος Πάπας ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ἀλέ-
 ξανδρος Ε'. ὁ Κρῆς Πέτρος Φίλαργος ἢ Φι-
 λάρετος κατὰ τὸ 1409. Ὁ Κρῆς Ποντίφηξ
 εὐγνωμονῶν ἀπέστειλεν πλούσια σκεύη εἰς
 τὸν ναὸν, καὶ κατεσκεύασε μέγα παρεκκλή-
 σιον μὲ τόξον μέγα, ὅπου ἐτέθησαν τὰ οἰκό-

σημά του, και ἀπέστειλεν ἐκ Ρώμης μεγάλην πύλην ἐκ λαμπροτάτου μαρμάρου. Ὁ ναὸς μετὰ τὴν ἄλωσιν μετατραπείς εἰς Τέμενος ἀφιερώθη εἰς τὸν Σουλτὰν Μεχμέτ τὸν πορθητὴν (Φετιχ), καὶ ἐκ τούτου ἀπεκαλεῖτο Χουγκιὰρ Ἰζαμί (=αὐτοκρατορικόν). Διετηρεῖτο ὁ ναὸς βεβλαμμένος καὶ παρημελημένος μέχρι τοῦ 1856, ὅτε κατέπεσεν ἐκ τοῦ σεισμοῦ. Κατηδαφίσθη δὲ κατὰ τὸ 1867 καὶ τὰ μάρμαρά του ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸ κτιζόμενον Βεζιρ Ἰζαμί. Παρὰ τὸν ναὸν ὑπῆρχε μέχρι τοῦ 1866 καὶ ὀκτάγωνον Βαπτιστήριον καὶ πρὸ αὐτοῦ μαρμάρινος κίων με σφαιρὰν εἰς τὴν κορυφήν. Σήμερον σώζεται μόνον ἐν παρεκκλήσιον τοῦ ναοῦ τὸ Διακονικὸν (Sacristie). Ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς μονῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας εὗρηται σήμερον τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον μετὰ τοῦ περιβόλου του.

Ὁ Ἅγιος Πέτρος παρὰ τὸ θαλάσσιον τεῖχος. Ἀνῆκεν εἰς τὸ τάγμα τῶν Δομινικανῶν μοναχῶν. Ἦτο μεγάλη Βασιλικὴ κτισθεῖσα ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ἐνετικῆς κατοχῆς. Μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐγένετο Τέμενος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σουλτάνου Ἰμπραήμ, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπωνυμία του. Εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ πρὸ ἐτῶν καὶ σήμερον εἶναι ἡμιρεπωμένος.

Ὁ Ἅγιος Σαλβαδόρος ἦτοι τοῦ Σωτη-

ρος Χριστοῦ. Ἀνήκεν εἰς τὸ τάγμα τῶν Αὐγουστινιανῶν μοναχῶν. Διατηρεῖται σήμερον εἰς καλὴν κατάστασιν, μεταβεβλημένος εἰς Τέμενος ἐπ' ὄνοματι τῆς Βασιδῆ Σουλτάνας, ἐξ οὗ καὶ ἀκούσται Βαλτὲ Τζαμί. Εἶναι μεγίστη καὶ στερεωτάτη ξυλόστεγος μονόκλιτος Βασιλική.

Ὁ Ἅγιος Ρόκκος ἐκτίσθη κατὰ τὸ 1592 διὰ συνεισφορῶν πρὸς εὐχαριστίαν τῶν κατοίκων πρὸς τὸν Ἅγιον, διότι κατέστειλε τὴν πανώλη. Ἦτο ὀκτάγωνος μὲ τροῦλλον καὶ πρὸ ἐτῶν ἦτο μακαρονοποιεῖον πυρποληθὲν κατὰ τὴν σφαγὴν τοῦ 1898. Σήμερον κατηδαφίσθη ἐκ θεμελίων, καὶ εἰς τὴν θέσιν του κτίζεται τὸ κατάστημα τῆς Ἴονικῆς Τραπέζης.

Καὶ ἄλλοι καθολικοὶ ναοὶ μετετρόπησαν εἰς Τζαμιά καὶ Τεκέδες π. χ. ἡ Παναγία τοῦ φόρου ἢ Madonnina εἶναι τὸ Τζαμί τοῦ Ρεῖσουλ Κιουτάπ ἢ Ἀρασιτᾶ, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ τῶν Φραγκισκανῶν μοναχῶν εἶναι τὸ Μαχμουτ Ἀγά Τζαμί εἰς τὴν ἀγορὰν Σεϊτὰν Ὀγλοῦ, ἡ Παναγία τῶν Σταυροφόρων (S. Maria dei Crociferi) ἔγινε τὸ Ἀγκεμποῦτ Πασᾶ ἢ Κωχιακλῆ Τζαμί. Καὶ δεκάς ἄλλων ἐκκλησιῶν Λατινικῶν καὶ Ἑλληνικῶν ἔγιναν Τζαμιά καὶ Τεκέδες.

Η ΥΔΡΕΥΣΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

Ἡ θέσις, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν ὁ Χάνδαξ, στερεῖται πηγῶν ὑδάτων. Ὑδροῦντο ὅθεν οἱ κάτοικοι ἐπὶ τῆς Ἀραβικῆς καὶ Βυζαντινῆς ἐποχῆς ἀπὸ φρεάτων καὶ δεξαμενῶν βροχίνων ὑδάτων. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβαινε καὶ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας τῆς ἐνετοκρατίας. Ἐχομεν περὶ τούτου ρητὰς μαρτυρίας καὶ ἐξ ἐπισήμων ἐνετικῶν ἐγγράφων καὶ ἐξ ἀφηγήσεων περιηγητῶν. Φρέατα πολυάριθμα ἀνωρύθησαν καθ' ὅλην τὴν πόλιν τῶν ὁποίων τὸ ὕδωρ πόσιμον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐχρησιμοποιεῖτο, ὕδροῦντο δὲ καὶ ἐκ πολλῶν δεξαμενῶν δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν, ἢ καὶ τὸ ἡγέραςον πωλούμενον εἰς τὰς ὁδοὺς, ὡς ἀναγράφει κατὰ τὸ 1415 ὁ περιηγητὴς Βουδελμόντιος, μετὰ μεγάλων κρηυγῶν ὑπὸ ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι τὸ μετέφερον μὲ στάμνους ἀπὸ τὸν Κατσαμπᾶν.

Οἱ ἔχοντες πείραν τῆς σημερινῆς πόλεως γνωρίζουσιν, ὅτι οὐδεμία σχεδὸν οἰκία ὑπάρχει παλαιότερων χρόνων πού νὰ μὴ ἔχῃ τὸ πηγᾶδι τῆς καὶ τὴν δεξαμενὴν τῆς (τὸ σαρνίτσι). Προέρχονται ταῦτα πλειστάκις ἀπὸ τῆς ἐνετικῆς ἐποχῆς, τινὰ δ' ἴσως εἶναι καὶ παλαιότερα. Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσαίου εὐρίσκεται μαρμάρινον περιστόμιον φρέατος

μὲ γλυφὰς καὶ παραστάσεις Βυζαντινῶν χρόνων, ἀπὸ φρέατο τῆς πόλεως.

Πλὴν τῶν ιδιωτικῶν φρεάτων καὶ δεξαμενῶν κατασκευάσθησαν κατὰ διαφόρους χρόνους διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς φρουρᾶς καὶ τῶν πολιτῶν καὶ φρέατα ὅπως λ. χ. ἡ καὶ σήμερον χρησιμοποιουμένη Πηγὰδα, ἀλλὰ πρὸ πάντων μεγάλαι δημόσιαι δεξαμεναὶ βροχίνων ὑδάτων, καὶ ἀναφέρονται τοιαῦται λ. χ. εἰς τοὺς στρατώνας τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, εἰς τὸ Δουκικὸν μέγαρον, εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Τίτου, εἰς τὸν λιμένα παρὰ τοὺς ἀρσανᾶδες, ὅπου πρό τινων ἐτῶν ἐκαθαρίσθησαν δύο τοιαῦται μεγάλαι, καὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἀποθήκαι τοῦ Τελωνείου, εὐρέθη δὲ καὶ ἡ σχετικὴ ἐπίσημος ἐπιγραφὴ τοῦ 1615 περὶ τῆς κατασκευῆς των ὑπὸ τοῦ ἀρχιστρατήγου Τζάνε. Διάταγμα σταλὲν ἐξ Ἑνετίας τὸ 1474 παραγγέλλει εἰς τὰς ἐν Χάνδακι ἀρχὰς ἐκ φόβου, φαίνεται, Τουρκικῆς ἐπιθέσεως καὶ πολιορκίας, οἱ μὲν ἰδιώται νὰ ἐπισκευάσωσι τὰς δεξαμενάς των ἐντὸς 15 ἡμερῶν, ἡ δὲ Κρητικὴ Διοίκησις νὰ κατασκευάσῃ ὡς τάχιστα τρεῖς μεγάλας δεξαμενάς καὶ πληρώσῃ αὐτὰς ὕδατος καὶ κρατῆ αὐτὰς κεκλεισμένας δι' ἐνδεχομένας ἀνάγκας τῆς φρουρᾶς. Καὶ προηγουμένως κατὰ τὸ 1403 παραγγέλλονται αἱ Κρητικαὶ ἀρχαὶ νὰ ἐπισκευάσωσι τὴν δεξαμενὴν τοῦ

Δουκικοῦ μεγάρου, ἐξ ἧς ὑδρεύεται ἡ οἰκογένεια τοῦ Δοῦκα καὶ ἄλλα πρόσωπα, δαπανώσασαι μέχρι 300 ὑπερπύρων.

Πρῶτος διωχέτευσε πηγαῖον ὕδωρ εἰς τὴν πόλιν ὁ ἀρχιστράτηγος Ἰωάννης Μπέμπκος κατὰ τὸ 1588 καὶ ἔκτισε δι' αὐτὸ τὴν ὠραίαν μαρμαρίνην κρήνην τοῦ Ἀγ. Σαλβαδώρου (παρὰ τὸ σημερ. Βαλιέ Τζαμί,) διακοσμήσας αὐτὴν ἀρχιτεκτονικῶς καὶ μὲ οἰκόσημα καὶ μὲ ἐν ἀκέφαλον κολοσσιαῖον ἄγαλμα Ρωμ. χρόνων, τὸ ὁποῖον μετέφερον ἐξ Ἱεραπέτρου, ἐξ οὗ καὶ κρήνη τοῦ *Γίγαντος* καλεῖται ἐνίοτε. Ἡ μνημειώδης καὶ ὠραία κρήνη σφίζεται καὶ μέχρι σήμερον, ὅπως καὶ τὸ ἄγαλμα, τὸ ὁποῖον οἱ Αἰθίοπες τοῦ Ἡρακλείου πρὸ δεκάδων ἐτῶν ἔβαψαν μαῦρον, καὶ δημιουργήσαντες περὶ αὐτοῦ παράδοσιν θεησκευτικὴν τὸ ἐλάτρευον κατ' ἔτος τὸν Μάϊον συναγυριόμενοι πρὸ αὐτοῦ ἐν χοροῖς καὶ ᾄσμασιν.

Ὀλίγα ἔτη μετὰ ταῦτα ὁ Δοῦκας Κρήτης Ἰωάννης Σαγρέδος (1602-1604) εὐρών, ὡς ἐκθέτει ὁ ἴδιος, πηγαῖον ὕδωρ ἔξω τῆς πόλεως τὸ διωχέτευσεν εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ κτισθεῖσαν κρήνην παρὰ τὴν Λέσχην καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Τίτου, ἐξ ἧς ἐκρέει ἀπὸ κρουνοῦ, ὡς λέγει, πάχους ἐνὸς καρῦου. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ὕδωρ, διηγεῖται, ἤρχισε νὰ διοχετεύη καὶ εἰς τὸν λιμένα χάριν τῶν γαλερῶν

καὶ τῶν ἄλλων πλοίων, καὶ ἐλπίζει ὁ διάδο-
χος του νὰ περατώσῃ τὸ ἔργον. Ἡ κρήνη
τοῦ Σαγρέδου ἐρειπωμένη οὕσα ἀποκατε-
στάθη ὑπὸ του κ. Gerola εὐρόντος καὶ τὸ
ἐπ' αὐτῆς διακοσμητικὸν ἐνστικτὸν ἄγαλμα βε-
βλαμμένον σήμερον, καὶ φέρον καὶ ἐπιγραφὴν
εἰς στίχον δωδεκασύλλαβον.

CVRA SAGREDI PROFLVIT ISTA DVNCIS

ἦτοι «τὸ ὕδωρ αὐτὸ ρεῖ τῇ φροντίδι τοῦ
Δουκά Σαγρέδου».

Αὗται εἶναι αἱ δύο παλαιότεραι κρήναι
πηγαίου ὕδατος, ἃς κατεσκεύασαν οἱ Ἐνστοί.
Πόθεν ὅμως εὐρον τὰς μικρὰς πηγὰς, ἐξ ὧν
ἐτροφοδότησαν τὰς δύο αὐτὰς κρήνας ὁ
Μπέμπος καὶ ὁ Σαγρέδος; Θεωρῶ πιθανώ-
τατον ὅτι αἱ πηγαὶ αὗται σχετίζονται μὲ τὰ
πηγαῖα καὶ ὀλίγον βλυχὰ ὕδατα τὰ παρὰ
τὴν σημερινὴν Πηγάδα καὶ παρὰ τὴν Και-
νούργιαν Πόρταν καὶ τὰ τοῦ ἀτμομύλου
Καστρινάκι καὶ μὲ τὴν βλυχάδα, ἣ ὁποία
διερχομένη διὰ συστήματος συγκοινωνούν-
των φρεάτων ὀπισθεν τῶν καφερείων καὶ
τοῦ θεάτρου Σαμῆ Μπέση κτλ. καταλήγει εἰς
τὸν λιμένα παρὰ τὸ Τελωνεῖον, ὅπου καὶ
σήμερον ρεῖ ἡ βλυχάδα εἰς τὴν θάλασσαν.

ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟΝ ΚΑΙ ΚΡΗΝΗ ΜΟΡΟΖΙΝΗ

Τὸ πρόβλημα τῆς ὑδρεύσεως τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἐνετικὴν ἐποχὴν ἔλυσε λαμπρῶς ὁ Φραγκίσκος Μοροζίνης Γενικὸς Προνοητὴς Κρήτης κατὰ τὸ 1626-1628 δια τῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάλου ὑδραγωγείου τοῦ φέροντος τὸ ὄνομά του δι' αὐτοῦ διωχέτευσεν εἰς τὴν διψῶσαν πάντοτε πόλιν τὰ ἄφθονα τότε καὶ ἐπαρκῆ ὕδατα τῶν Ἀρχανῶν. Ὁ Μοροζίνης οὗτος εἶναι θεῖος τοῦ κατόπιν κατὰ τὴν πολιορκίαν διακριθέντος ὁμωνύμου ἡρωϊκοῦ ὑπερασπιστοῦ τοῦ Χάνδακος. Εἶχε χρηματίσει καὶ Δοῦκας Κρήτης κατὰ τὸ 1612, καὶ ἐγνώριζεν ἐπομένως τὰς ἀνάγκας τῆς πόλεως. Δεῖγμα τῆς ἰκανότητος καὶ δραστηριότητος τοῦ ἀνδρὸς εἶναι πλὴν τοῦ ὑδραγωγείου καὶ τῆς κρήνης καὶ τὰ πολλὰ ἄλλα δημόσια ἔργα, τὰ ὁποῖα ἐξετέλεσε κατὰ τὰ δύο ἔτη τῆς ἀρχῆς του ἐν Κρήτῃ, ὅπως εἴπομεν προηγουμένως.

Τὸ ὑδραγωγεῖον ἀρχόμενον ἐξ Ἀρχανῶν δέχεται τὰ ὕδατα τὰ ὁποῖα μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας συνέλεξεν ὁ Μοροζίνης εἰς θέσιν **Πελεκητά**, ὅπου ἐχάραξε καὶ τὴν σχετικὴν πρὸς τὸ ἔργον ἐπιγραφὴν σφζομένην καὶ σήμερον, καὶ κατεσκεύασε τὸν ἀγωγὸν μήκους δεκαπέντε περίπου χιλιομέτρων, ἔκτισε δὲ

Μετάλλιον Μοροζίνη (σελ. 89)

καὶ τὰς τρεῖς ὕδαταγωγούς γεφύρας, ἧτοι
τὴν εἰς θέσιν Καρουδάκι φέρουσαν τὸν λέ-
οντα τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ λατινικὴν ἐπι-
γραφήν, τὴν ἄλλην παρὰ τὴν Σίλαμον μὲ
ἑμμετρον εἰς ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐπιγραφὴν,
(ἢ γέφυρα αὕτη κατέρευσε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν),
καὶ τρίτην τὴν Φορτισσαίνην Κιμάρων μὲ
λέοντα πάλιν καὶ λατινικὴν ἐπιγραφὴν ἀπε-
ξεσμένην ἀπὸ τουρκοκρατίας. Ἀπ' οὗ δὲ διὰ
σείφωνος ἐπέρασε τὰ ὕδατα ἐντὸς τῆς πόλεως
κατασκευάσας τὰς τρεῖς Καμάρας παρὰ τὴν
σημερ. πλατεῖαν Ἐλευθερίας καὶ διὰ τοῦ
ἐσωτερικοῦ τείχους ὁ ἀγωγὸς κατέβηκεν εἰς
τὴν μνημειώδη κρήνην τὴν εἰς τὴν Πλα-
τεῖαν καὶ ἔμπροσθεν τοῦ Λουμικοῦ Παλα-
τίου.

Ἡ καλλιτεχνικὴ κρήνη ἡ μέχρι σήμερον
ὑπάρχουσα καὶ ἀποτελοῦσα μοναδικὸν κό-
σμημα τῆς πόλεως εἶναι μαρμαοίνη. Ἀπο-
τελεῖται ἀπὸ βαθμιδωτὸν κυκλικὸν κρηπί-
δωμα, ἐπὶ τοῦ ὀπίου ἐγείρεται ἡ μαρμαοίνη
ὀκτώκογχος δεξιμένην διακοσμημένην ἐξω-
τερικῶς δι' ἀναγλυφῶν παραστάσεων ἐκ τῆς
ἑλληνικῆς μυθολογίας, ἧται μὲ Τρίτωνας,
Δελφίνας, Ἴπποκρίμας καὶ ἄλλα θαλάσσια
μυθολογικά ζῶα. ἐφ' ὧν ἱκπεύουσιν Νηρηΐ-
δες, Ἐρωτες καὶ θαλάσσιοι θεοὶ καὶ δαίμο-
νες κοσμεῖται καὶ ὑπὸ πολλῶν οἰκοσῆμων,
ἀνδρείων κτλ. πολλοὶ δὲ κρουνοὶ περὶ διέ-

χεον τὸ ὕδωρ. Εἰς τὸ κέντρον τῆς δεξαμενῆς ὑφοῦται ὀκτώπλευρον βῆθρον, ἐφ' οὗ βαίνουσι τέσσαρες μεγάλοι μαρμάρινοι λέοντες ἀντίωτοι, ἔξερρεύοντες τὸ ὕδωρ ἐκ τῶν στομάτων των, καὶ αἴροντες ἐπὶ τῶν νώτων μεγάλην λεκάνην ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὁποίας ἵστατο ἄγαλμα τριαινοφόρου Ποσειδῶνος μὲ πίδακα πιθανῶς, μὴ ὑπάρχον πλέον, εἴτε ἐκ σεισμοῦ καταπεσόν, εἴτε ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀφαιρεθέν. Πόσιν σημασίαν καὶ ὁ Μοροζίνης καὶ οἱ σύγχρονοὶ τοῦ ἀπέδιδον εἰς τὸ ὑδραυλικὸν αὐτὸ ἔργον κατανοοῦμεν ἐκ τούτου, ὅτι πρὸς μνήμην τοῦ ἔργου καὶ τιμὴν τοῦ ἰδρυτοῦ, ἐκόπη ὠραῖον μετάλλιον, φέρον εἰς μὲν τὴν μίαν ὄψιν προτομὴν τοῦ Μοροζίνη μὲ γράμματα πέριξ δηλοῦντα τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ, εἰς δὲ τὴν ἄλλην ὄψιν εἰκονίζεται ἐπὶ νεφῶν ἐπὶ τοῦ Γιούκκια ὁ Ζεὺς ἱππεύων ἀετόν, καὶ καταχέων τὸ ὕδωρ, κάτω δὲ εἰκονίζεται αὐτῇ ἢ κρήνῃ ἐν πιστῇ μικρογραφίᾳ, καὶ πέριξ ἐν λογοπαιγνίῳ Λατινικῶ ἢ ἐπιγραφῇ, GAUDET FLVMINE NON FULMINE ἤτοι ὁ Ζεὺς «χαίρει τῷ ὕδατι οὐχὶ τῷ κεραυνῷ», καὶ χρονολογίαν 1628.

Κατὰ τὴν μετὰ εἴκοσι περίπου ἔτη ἀρξαμένην παλιορκίαν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων οὗτοι ἀπέκοψαν τὸν εἰς τὴν πόλιν ἀγωγὸν τοῦ ὕδατος, καὶ ἡ πόλις ἔχουσα μάλιστα φρουρὰν πολυάριθμον καὶ χιλιάδας

προσφύγων ἐκ τῶν ἄλλων τῆς νήσου πόλεων ἰταλαιπωρεῖτο ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκoῦς καὶ καθαροῦ ὕδατος. Διὰ τοῦτο κατὰ τὸ ἔτος 1666 ἦτοι τρία ἔτη πρὸ τῆς παραδόσεως ὁ Ἄντωνιος Πρίουλος Γενικὸς Προβληπτής εὐρῶν φλέβας τινὰς ὕδατος ἀμέσως ἔξω τῆς πόλεως (πιθανῶς τὰς καὶ σήμερον ἔξω τῆς Πόρτας Χανιῶν ὑπαρχούσας) διωχέτευσεν αὐτὰς εἰς τὴν κρήνην, ἣτις καὶ σήμερον σώζεται παρὰ τὸ Μπαλιὰ Τζαμί (πρὸς νέτον τοῦ Μποδοσακείου σχολείου), καὶ ἡ ὁποία ἀκούεται ἀπὸ τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι σήμερον *Βρῆσι τοῦ Ντελῆ Μάρκου*, ἔχουσα καὶ τὴν Λατινικὴν ἐπιγραφὴν, ἡ ὁποία μᾶς δίδει τὰς περὶ τῆς κτίσεώς της πληροφορίας.

Οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως κατὰ τὸ 1669 ἐχρησιμοποίησαν τὸ ὑδραγωγεῖον Μοροζίνη, τοῦ ὁποίου ὁμως τὰ ὕδατα ὅλοσεν ἠλαττοῦντο ἐνεκα καθιζήσεων καὶ κακῆς συντηρήσεως.

Κατὰ τὴν Αἰγυπτιακὴν κατοχὴν τῆς νήσου (1830-1840) ἀνευρέθη τὸ ἀρχαῖον ὑδραγωγεῖον τῆς Κνωσοῦ, καὶ ἐκαθαρίσθη ἡ παρὰ τὸ Σκαλάκι θαυμαστὴ ὑπόγειος σὺριγξ μήκους 1150 μέτρων, καὶ ἐκτίσθη ἡ μεγάλη καμάρα τῆς Ἀγ. Εἰρήνης καὶ ἠνώθησαν οὕτως μὲ τὸ ἐνετικὸν ὑδραγωγεῖον τὰ ἀφθονα καὶ καθαρὰ ὕδατα τῆς Φουντάνας, τὰ ὁποία κατὰ τὸ πλεῖστον ὑδρεύουσι καὶ τὴν

σημερινήν πόλιν.

Η ΠΟΛΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ

Ἐχομεν ἐκ τῆς ἐντοκρατίας περιγραφάς τῆς πόλεως καὶ κρίσεις ὑπὸ ξένων περιηγητῶν καὶ πληροφορίας ἐξ ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς, καὶ ἐκθέσεων τῶν ἐνστικτῶν ἀρχῶν.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως ἦτο, ὡς εἶπομεν καὶ προηγουμένως, ἀπὸ 12-15 χιλιάδας, ἦτο δὲ ποικίλος. Ἦσαν οἱ Ἐνετοὶ εὐγενεῖς καὶ μὴ καὶ ἄλλοι Ἴταλοί, οἱ στρατιῶται καὶ μισθοφόροι τῆς Δημοκρατίας, ἔπειτα οἱ ἐντόπιοι Ἕλληνες ἀρχόντες καὶ δημοτικοί, ἔπειτα Ἀλβανοί, Ἀρμένιοι, καὶ Ἀνατολίται καὶ Βοημοί, Γερμανοί κ.λ.π. ἔμποροι, ναυτικοί, τεχνῖται καὶ παντὸς εἴδους καὶ φυλῆς ὄχλος, ὅπως παρατηρεῖται εἰς τὰς παρελθούσας καὶ ἐμπορικὰς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς. Πολυάριθμοι σχετικῶς ἦσαν καὶ οἱ Ἑβραῖοι τοῦ Χάνδακος, περὶ τοὺς 300, καταγινόμενοι εἰς τὰς συνήθεις τῶν ἐμπορικῶν καὶ χρηματιστικῶν ἐπιχειρήσεις. Εἶχον ἀποκτήσει ἀρκετὸν πλοῦτον ἰδίως εἰς μετροπητὰ χρήματα, ἀφ' οὗ δὲν τοῖς ἐπιτρέπετο ἢ ἐγγεῖως κτῆσαι ἐκτὸς τῆς Ἑβραϊκῆς τῶν, ἥτις περίπλευστος οὖσα ἔκειτο ἐκεῖ ὅπου καὶ σήμερον ἀκούεται ἡ **Ὀβρακῆ**. Ἐπλήρωνον κατ' ἕτος ἀπὸ

2-3 χιλ. υπέρπυρα εις την Κυβέρνησιν. Ιδιαιτέρως δὲ υπεβάλλοντο εις υποχρεωτικὰς εισφορὰς διὰ τὰ δημοματικά και ἄλλα δημοσία ἔργα τῆς πόλεως και ἄλλας ἐπιτήκειας ἀνάγκας.

Οἱ Ἑβραῖοι κεφαλαιοῦχοι τοῦ Χάνδακος θαναίοντες τοὺς Ἑνετοὺς μάλιστα φεουδάρχας μὲ τόκον ὑπέρογκον ἐγέννησαν μὲ τον καιρόν μάλιστα κατὰ τὸν 14 και 15 αἰῶνα δαινὸν ζήτημα χρεῶν, τοῦ ὁποιοῦ ὁ ἑσπαινονομὸς κολλὰ πράγματα παρεσγεν εἰς τὴν κεντρικὴν και τὴν ἐπιτροπὴν Κυβέρνησιν. Ὅτε ποτὴ κατηράσθη ἐπιτροπὴ πρὸς ζήτησιν τοῦ ζητήματος, ὁὖν ἐβρόθησαν τρεῖς φεουδάρχαι Ἑνετοὶ εἰς τὸν Χάνδακα μὲ ὀφείλοντες εἰς τοὺς Ἑβραίους, και ἐγενετο ἀνάγκη νὰ σκαλιῶσιν ἐξ Ἑνετίας. Κατὰ τὸ ἔτος 1449 ἐγένετο και τὸ ἐπαισῶδιον τῆς σταυρώσεως τῶν ἀμνῶν. Πρωτῶν δηλ. τινῶν ἐβρόθησαν ἐξω τῆς Ἑβραϊκῆς ἀμνα, κορυμνισνοὶ ἀπὸ σταυρῶν. Ἡ πρῶτις κινήτῃ ἐχαρακτηρίσθη ὡς δεινὴ ὕβρις κατὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, και ἐπεδόθη εἰς τοὺς Ἑβραίους, ἀλλ' αἱ γενόμενα ἔρευνα και ἀνακρίσεις οὐδὲν ἕυρον ἐνοχοποιητικὸν κατὰ τῶν Ἑβραίων, και κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ πρῶγμα ἐσκηνουδετήθη ὑπὸ τῶν ἑφωριστῶν, ἵνα τρομοκρατήσωσι τοὺς δαναιστὰς Ἑβραίους και ἐπαλλαγῶσι τῶν χρεῶν. Συχνότατα οἱ

Εβραῖοι ἐδάναιζον καὶ αὐτὴν τὴν Διοίκησιν, ὅτε αὐτὴ εὗρισκετο εἰς ταμειακὰς ἀδυναμίας.

Αἱ περιγραφαὶ καὶ κρίσεις τῶν ξένων περὶ τῆς πόλεως εἶναι ὅλως ἀντιφατικαὶ πρὸς ἀλλήλας, διότι ἄλλοι μὲν ἐγκωμιάζουσι αὐτήν, καλοῦντες ὠραίαν, πολὺ ὠραίαν, πλήρη τέρψεων, καὶ θαυμάζουσι τὴν λαμπρότητα τῶν τειχῶν της, τὰς ἐκκλησίας, καὶ τὰ δημόσια καὶ ἰδιωτικά μέγαρα, ἄλλοι τοῦναντίον ἐκφράζονται πολὺ δυσμενῶς. Ἀνώνυμος χρονογράφος τοῦ 1600 ἀποκαλεῖ αὐτὴν πόλιν ἐρειπίων, καὶ λέγει ὅτι ἔγεμεν ἀκαθαρσιῶν, τὰς ὁποίας ἀνασκαλεύουσι οἱ διαρκῶς εἰς τὰς ὁδοὺς περιφερόμενοι χοῖροι, ὅτι παντοῦ ἐφαίνοντο ὄχστοι ἀνοικτοὶ ἀναδίδοντες ἀφόρητον δυσσομίαν, καὶ ἔξ αὐτῶν ἐξήρχοντο ἅπειρα σμήνη κωνώπων βασανίζοντα τοὺς ἀνθρώπους καθ' ὅλον τὸ ἔτος, καὶ τοὺς χειμερινοὺς ἀκόμη μῆνας, καθ' οὓς δὲν φαίνονται εἰς τοὺς ἄλλους τόπους. Ὅτι πράγματι δὲν διεκρίνετο ἡ πόλις διὰ τὴν καθαριότητά της μανθάνομεν καὶ ἔξ ἐπισήμων ἐγγράφων τοῦ 1407, ἐν οἷς δίδονται διαταγαὶ διὰ τὴν ἄρσιν τῶν κοπρῶνων ἐκ τῶν ὁδῶν δαπάνῃ τῶν παροδίων, τῶν Ἑβραίων, τοῦ κλήρου καὶ τῶν φρουδαρχῶν.

Διεσώθη καὶ περιγραφή διαβατικοῦ στιχοῦργοῦ περὶ τὸ 1600, ὃ ὁποῖος δὲν ἀφίνει τίποτε νέον μὴ τὸ ψέξῃ. Εὐθύς μετὰ τὴν ἀπε-

βίβασίν του ἀκούει τοὺς ἀέργους τοῦ λιμένου
νὰ τὸν ἀποκαλοῦν *ψεῖραν* καὶ *λωποδύτην*,
χαρακτηρίζει δὲ αὐτοὺς ὡς ἀπίστους, μεθύ-
σους καὶ χειροτέρους τῶν Ἀφρικανῶν, τὰς
δὲ γυναῖκας ἀποκαλεῖ ἀγροίκους καὶ ἀναι-
δεῖς, τὰ τροφίμα καὶ τὰ ξενοδοχεῖα ἄθλια,
καὶ καταλήγει λέγων ὅτι τὰ βουνὰ τῆς νή-
σου δὲν ἔχουσι ξυλάριον, οὐδὲ ἡ θάλασσα
ὀψάριον.

Ἐσώθη καὶ ἀγροϊκὸν στιχούργημα στρα-
τιώτου τῆς φρουρᾶς, εἰς τὸ ὁποῖον χαρακτη-
ρίζει τὴν πόλιν ὡς ἔχουσιν τοὺς δρόμους
διὰ τοὺς χοίρους καὶ τὰς οἰκίας διὰ στά-
βλους (*Strade di porci ecase di cavalli*) καὶ
προσθέτει «Δὲν ὑπάρχει πόλις χειρότερα,
βλέπεις μικρὰν πλατεῖαν ρυπαράν, ὅπου βό-
σκουν χοῖροι, καὶ εἰς τὸ μέσον αὐτῆς τὴν
Φοῦρκαν, καὶ ὑποκάτω νὰ πωλοῦν ἄχυρα καὶ
ρόβι διὰ τὰ περιστέρια».

Εἰς ἄλλος προσκυνητῆς διελθὼν ἐκ τῆς
πόλεως μετὰ τὸν μέγαν σεισμὸν τοῦ 1508
περιγράφει τὴν διαμαστίγωσιν τῆς Μεγ. Πα-
ρασκευῆς. Διηγεῖται ὅτι 300 Ἐνετοὶ καὶ
Γραικοὶ ἔχοντες τὸ μὲν πρόσωπον καὶ τὸ
ἄλλο σῶμα κεκαλυμμένον, γυμνὰ δὲ τὰ
νῶτα, ἀποτελοῦντες μακρὰν πομπὴν διήρ-
χοντο τὰς πλατείας καὶ τὰς ὁδοὺς μαστιγοῦν-
τες ἀλλήλους δι' ὄξυτάτων μαστίγων τόσον
σκληρῶς, ὥστε τὰ ἐνδύματά των καὶ τὸ ἔδα-

βίβασίν του ἀκούει τοὺς ἀέργους τοῦ λιμένος
 νὰ τὸν ἀποκαλοῦν *ψεῖραν* καὶ *λωποδύτην*,
 χαρακτηρίζει δὲ αὐτοὺς ὡς ἀπίστους, μεθύ-
 σους καὶ χειροτέρους τῶν Ἀφρικανῶν, τὰς
 δὲ γυναῖκας ἀποκαλεῖ ἀγροῖκους καὶ ἀναι-
 δεῖς, τὰ τροφίμα καὶ τὰ ξενοδοχεῖα ἄθλια,
 καὶ καταλήγει λέγων ὅτι τὰ βουνὰ τῆς νή-
 σου δὲν ἔχουσι ξυλῆριον, οὐδὲ ἡ θάλασσα
 ὀψάριον.

Ἐσώθη καὶ ἀγροῖκον στιχοῦργημα στρα-
 τιώτου τῆς φρουρᾶς, εἰς τὸ ἑποῖον χαρακτη-
 ρίζει τὴν πόλιν ὡς ἔχουσαν τοὺς δρόμους
 διὰ τοὺς χοίρους καὶ τὰς οἰκίας διὰ στά-
 βλους (*Strade di porcì ecase di cavalli*) καὶ
 προσθέτει «Δὲν ὑπάρχει πόλις χειρότερα,
 βλέπεις μικρὰν πλατεῖαν οὐκαρὰν, ὅπου βό-
 σκουν χοῖροι, καὶ εἰς τὸ μέσον αὐτῆς τὴν
 Φοῦρκαν, καὶ ὑποκάτω νὰ πωλοῦν ἄχυρα καὶ
 ρόβι διὰ τὰ περιστέρια».

Εἰς ἄλλοι προσκυνητῆς διελθὼν ἐκ τῆς
 πόλεως μετὰ τὸν μέγαν σεισμόν τοῦ 1508
 περιγράφει τὴν διαμαστιγῶσιν τῆς Μεγ. Πα-
 ρασκαυῆς. Διηγεῖται ὅτι 300 Ἑνετοὶ καὶ
 Γραικοὶ ἔχοντες τὸ μὲν πρόσωπον καὶ τὸ
 ἄλλο σῶμα κεκαλυμμένον, γυμνα δὲ τὰ
 νῶτα ἀποτελοῦντες μακρὰν πομπὴν διήρ-
 χοντο τὰς πλατεῖας καὶ τὰς ὁδοὺς μαστιγοῦν-
 τες ἀλλήλους δι' ὀξυτάτων μαστίγων τόσον
 σκληρῶς ὥστε τὰ ἐνδύματά των καὶ τὸ ἔδα-

Σχέδιον τῆς πόλεως τοῦ Werdmüller
κατὰ τὸ 1666—68 (σελ. 96)

ἀκόμη περισσοτέρας ἀπέλπιδας ἐξόδους τῶν πολιορκουμένων, ἢ πόλις καὶ ἡ γενναία φρουρὰ εἶχον περιστῆ εἰς δεινὴν θέσιν. Ἡ Ἐνετία εἶχεν ἀποκάμει ἐκ τοῦ πολυχρονίου πολέμου στέλλουσα στόλους, στρατούς, χρήματα καὶ ἐφόδια εἰς τοὺς ὑπερασπιστάς, ἡ φρουρὰ εἶχε δεκατισθῆ ἐκ τῶν συνεχῶν μαχῶν, τῶν ἐπιδημιῶν καὶ τῶν κακουχιῶν, ὁ ἠρωϊκὸς ἀρχιστράτηγος Μοροζίνης εἶχεν ἀναγκασθῆ νὰ παροπλίση τὸν στόλον, διὰ νὰ συμπληρώσῃ τὸν διὰ πυροβόλων ὄπλισμὸν τῶν τειχῶν καὶ τῶν φρουρίων, καὶ εἶχε χρησιμοποίησει τὰ πληρώματα πρὸς ἀναπλήρωσιν τῆς φρουρᾶς, ἐν ᾧ οἱ Τούρκοι μὲ ὄλονέν ἀνανεουμένης ἐπικουρίας καθ' ἡμέραν προσέβαλλον σφοδρότερον μάλιστα τὰ δύο παραθαλάσσια ἄκρα τοῦ φρουρίου τὰ ὀχυρωματικῶς ἀσθενέστερα, καὶ ἐπροχώρουν δι' ἄλλεπαλλήλων τάφρων καὶ ὀρυγμάτων προσπαθοῦντες νὰ ὑποσκάψωσι κατὰ τὰ σημεῖα αὐτὰ τὰ τεῖχη καὶ γίνωσι κύριοι τῆς πόλεως. Εἶχον ἐπιτύχει πράγματι τελευταῖον μετὰ δεινοῦς αἱματηροῦς ἀγῶνας νὰ καταλάβωσι τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ φρουρίου κατὰ τὸν προμαχῶνα καὶ τὴν πύλην Ἁγ. Ἀνδρέα, ὅπου μετὰ δυσκολίας τοὺς συνεκράτησαν οἱ Ἐνεῖοι κατασκευάσαντες ἐνδοτέρῳ πρόχειρον ὀχύρωμα. Μετρημέναι ἦσαν πλέον αἱ ἡμέραι τῆς πόλεως, αὐτὸς δὲ ὁ Μοροζίνης εἴβλεπεν ὅτι οὐ-

δεμία ἐλπίς ὑπῆρχεν, ἂν δὲν ἤροχτο ἔξωθεν ἐπικουρία σημαντική ἐκ τῶν Χριστιανικῶν Κρατῶν τῆς Δύσεως. Ὁ Πάπας καὶ ἡ Ἐνετία δὲν ἔλειπον νὰ ἐκλιπαρῶσι πρὸς τοῦτο τοὺς χριστιανοὺς Ἡγεμόνας.

Καὶ πραγματικῶς κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1669 κατέπλευσεν εἰς Χάνδακα ἐπὶ 45 πλοίων ἡ ἑναγωνίως ἀναμενομένη βοήθεια, ἣν ἔστειλεν ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΔ' ὑπὸ τὸν ναύαρχον συγγενῆ του Δουκά τοῦ Μποφῶρ καὶ τὸν στρατηγὸν Δουκά τοῦ Νοάγ. Ἡ δύναμις ἀπέστειτο ἀπὸ 7 χιλιάδας περίπου ἀνδρας, μεταξὺ τῶν ὁποίων πολλοὶ Ἰππῶται καὶ εὐγενεῖς ἀξιωματικοί. Μετὰ τούτων συναντηθέντα ἦλθον καὶ 14 ἐνετικά πλοῖα κομίζοντα ἐνισχύσεις τῆς φρουρᾶς καὶ πολεμικὰ ἐφόδια. Μετὰ τὴν ἀποβίβασιν τοῦ Γαλλικοῦ στρατοῦ ἀπεφασίσθη ἐν πολεμικῇ συμβουλίᾳ παρὰ τὴν γνώμην τοῦ ἐμπείρου καὶ στρατηγικοῦ Μοροζίνη νὰ γίνῃ ἔξοδος τῶν Γάλλων καὶ σφοδρὰ ἐπίθεσις ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς πόλεως, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἐκδιώξωσι τοὺς Τούρκους ἐκ τῶν χαρακωμάτων, κυριεύσωσι ἢ καταστρέψωσι τὸ πυροβολικόν των, καὶ ἐλευθερώσωσι τὴν πόλιν ἐκ τῆς στενῆς πολιορκίας. Κατεστρώθη ἀμέσως ἐπὶ τῇ βάσει ἀκριβῶν πληροφοριῶν καὶ τοῦ τοπογραφικοῦ χάρτου τὸ σχέδιον τῆς ἐπιθέσεως, καὶ ὠρίσθησαν τὰ

σημεῖα δι' ἕκαστον σῶμα, τὴν ἀρχηγίαν δὲ τοῦ ὄλου ἐγχειρήματος ἀνέλαβεν αὐτὸς ὁ Δοῦξ τοῦ Μποφῶρ. Κατὰ τὴν χαραυγὴν τῆς 29 Ἰουνίου ἐγένετο ἐν πλήρει τάξει ἐκ τῆ πύλης τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Λαζαρέτου) ἡ μανιώδης τῶν Γάλλων ἐπίθεσις κατὰ τῶν Τουρκικῶν χαρακωμάτων. Εἰς τὴν πρώτην ἐπίθεσιν τὰ τουρκικὰ ὄχυράματα ἠλώθησαν, καὶ πολλοὶ τῶν ἐχθρῶν καταληφθέντες ἔξ ἀπροόπτου ἐφονεύθησαν. Οἱ διαφυγόντες Τοῦρκοι καὶ οἱ λοιποὶ ἐκτὸς τῆς ἀκτίνος τῆς ἐπιθέσεως εὐρισκόμενοι συνεκεντρώθησαν ἰσὺς ὑψώματα, ὁπόθεν γενομένης ἤδη ἡμέρας ἀντελήφθησαν τὴν κατάστασιν καὶ τὴν μικρὰν δύναμιν τῶν μαχομένων Γάλλων, καὶ διὰ μιᾶς ὤρμησαν ἀκάθεκτοι κατ' αὐτῶν, ἤρχισε δὲ ἀγὼν δεινός· ὁ Δοῦξ τοῦ Νοῦγ ᾠδήγησε πρὸς βοήθειαν δύο ἐφεδρικὰ συντάγματα, καὶ ἡ μάχη ἐφαίνετο ἀποκλίνουσα ὑπὲρ τῶν Γάλλων, ὅτε ἐν ἀπροόπτον γεγονὸς μετέβαλε τὴν κατάστασιν. Φοβερὸς δηλ. κρότος ἠκούσθη ἔξ ἐκρήξεως ὑπονόμου ἢ ἀποθήκης πυρίτιδος, ἡ ὁποία ἀνέτρεψε καὶ ἐφόνευσεν δεκετοὺς Γάλλους εὐρισκομένους πλησίον· ἐντεῦθεν ἐπῆλθε πανικός, τὸν ὁποῖον οἱ φεύγοντες στρατιῶται μετέδωκαν καὶ εἰς τοὺς λοιπούς. Μάτην οἱ δύο Δοῦκες καὶ ἄλλοι ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ προσπαθοῦσι ν' ἀνασταλάξωσι τοὺς φεύγοντας. Ὁ Δοῦξ τοῦ Μπο-

φωρ ἀπεγνωσμένως μαχόμενος ἐν μέσῳ τῶν
 ἐχθρῶν φονεύεται, ὁ δὲ Δουξ τοῦ Νοῶγ καὶ
 ἄλλοι ἀξιοματικοὶ ξιφήρεις πολεμοῦντες ἀνα-
 κόπτουσιν ὀλίγον τὴν ὁρμὴν τῶν ἐχθρῶν,
 καὶ οὕτω σφύζεται εἰς τὴν πόλιν τὸ πλεῖστον
 μέρος τοῦ στρατοῦ, ἀφ' οὗ ἐφονεύθησαν καὶ
 ἐτραυματίσθησαν χίλιοι περίπου. Νέον στρα-
 τιωτικὸν συμβούλιον γίνεται, καὶ ὁ Νοῶγ
 προτείνει εἰς τὸν Μοροζίνην νὰ ἐπιχειρήσωσι
 νῆσαν ἔξοδον ἀπὸ κοινοῦ, οὗτος ὁμως ἀρνείται,
 μὴ θέλων νὰ θυσιάσῃ καὶ τὰ τελευταῖα τῆς
 φρουρᾶς λείψανα, καὶ προτείνει νὰ παραμεί-
 νωσιν οἱ Γάλλοι πρὸς συνέχισιν τῆς ἀμύνης
 τῆς πόλεως. Οἱ Γάλλοι παρὰ τὰς παρακινή-
 σεις τοῦ Μοροζίνη καὶ τὰς ἱκεσίας τῶν κα-
 τοίκων ἐπιβιβάζονται εἰς τὰ πλοῖα καὶ ἀπο-
 πλέουσιν.

Μαρμαρίνη στήλη ἀνεγερθεῖσα εἰς τὸ ἄ-
 κρον τοῦ περιβόλου τοῦ Μουσείου τῆ φρον-
 τίδι τῆς ἐν Ἑλλάδι Γαλλικῆς στρατιωτικῆς
 ἀποστολῆς πρὸ δεκαπενταετίας, καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ
 εὐγνωμόνου δ' ἡμου τῶν Ἡρακλειωτῶν ὀνο-
 μασθεῖσα *Δεωφόρος* τοῦ *Δουκὸς Μποφῶρ*
 ἀναμιμνήσκουσιν εἰς τοὺς σημερινοὺς κατοί-
 κους τὸ αἵματηρὸν αὐτὸ ἐπεισόδιον τῆς
 ἱστορικῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακος.

Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ

Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν καὶ τῶν Γάλλων οὐδεμία πλέον ὑπελείπετο ἐλπίς διασώσεως τῆς πόλεως. Συγκροτεῖται πολεμικὸν συμβούλιον ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Μοροζίνη, καὶ συζητεῖται καὶ ἀποφασίζεται ἡ ἐπὶ ἐντίμοις ὄροις παράδοσις τῆς πόλεως. Ἐκφράζεται καὶ ἡ γνώμη νὰ ἀνατιναχθῇ ἡ πόλις καὶ κρητοληθῇ νὰ συνταφῇ δὲ καὶ ἡ φρουρὰ μετ' αὐτῶν, ἀλλ' ἡ θυσία αὕτη κρίνεται μὲν ἠρωϊκὴ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ λυσιτελὴς διὰ τὴν Ἐντιάν, ἡ ὁποία διὰ τῆς παραδόσεως τοῦ φρουρίου αὐτοῦ θὰ ἐπετύγγανε τὴν παῦσιν τοῦ πολυχρονίου καταστροφτικοῦ πολέμου πρὸς τὸν Σουλτάνον καὶ ἄλλα ὠφελήματα διὰ τὰς ἄλλας κτήσεις τῆς Δημοκρατίας. Ἠσχισαν ὁθεν διαπραγματεύσεις κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Σεπτεμβρίου 1669, ἃς διεξῆγον ἐκ μέρους μὲν τοῦ Μ. Βεζύρου ὁ Παναγιωτάκης Νικουσίας καὶ ὁ Δεφτεντάρης καὶ ἄλλοι Τούρκοι ἀξιωματοῦχοι, ἐκ μέρους δὲ τοῦ Μοροζίνη ὁ Ἕλλην Σκορδίλης μετὰ τινος ἄλλου μετὰ δεκαήμερους κοπιώδεις συζητήσεις κατηρτίσθησαν καὶ ὑπεγράφησαν οἱ 17 ὄροι τῆς εἰρήνης. Ἡ Ἐντιὰ παρεχώρει τὸν Χάνδακα, ἀλλὰ διετήρει ἐν Κρήτῃ τὰ τρία ἐπινησιδίων θαλάσσια φρούρια Σπι-

ναλόγγαν, Σοῦδαν καὶ Γραμβοῦσαν, ἀντηλάσσοντο οἱ αἰχμάλωτοι, παρεδίδοντο τὰ πυροβόλα τοῦ φρουρίου (316 τὸν ἀριθμόν), οὐχὶ ὅμως καὶ ἐκεῖνα ποὺ εἶχε φέρει ἐκ τῶν πλοίων ὁ Μοροζίνης, τὰ ὅποια ἐδικαιοῦτο νὰ πάρῃ πάλιν εἰς τὰ πλοῖα, παρεχωροῦντο δέκα ἡμέραι γαλήνης διὰ τὴν ἐκκένωσιν τῆς πόλεως, διὰ νὰ λάβωσι καιρὸν οἱ κάτοικοι νὰ μετακομισθῶσι μετὰ τῶν πραγμάτων εἰς Δίαν, καὶ ἐκεῖθεν ἀνενόχλητοι ὅπου ἤθελον.

Πρὸς πιστὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὄρων ἐδόθησαν ἑκατέρωθεν τρεῖς ἐπίσημοι ὄμηροι. Διὰ τοῦ τελευταίου ἀρθροῦ ὁ Κιοπροულῆς παρεχώρει τιμῆς χάριν εἰς τὴν ἀναχωροῦσαν ἐνετικὴν φρουρὰν τέσσαρα ἀκόμη πυροβόλα διὰ τὴν τόσον γενναίαν καὶ ἐνδοξὸν ἄμυναν.

Οὕτως παρεδόθη ἡ πόλις εἰς τοὺς Τούρκους τὴν 27 Σεπτεμβρίου 1669. Ὁ Ἀγᾶς τῶν Γενιτσάρων καὶ ὁ Δεφτεντάρης εἰσελθόντες εἰς τὴν πόλιν παρελάμβανον τὰ ἐν αὐτῇ κατὰ τὴν συνθήκην. Οὗτος ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Ἀγᾶν καὶ δεικνύων τὰ ἀσθενῆ καὶ ἡρειπωμένα ὄχυράματα πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον εἶπε « διαπραγματεύεσθε ἐπὶ δέκα ἡμέρας διὰ τὴν παράδοσιν θέσεως, τὴν ὅποιαν ἠδύνασθε νὰ καταλάβητε ἐντὸς δύο ἡρῶν. »

Ὁ προνοητικὸς Μοροζίνης εἶχε λάβει ἐγκαίρως ὅλα τὰ μέτρα διὰ τὴν ἐκκένωσιν τῆς

πόλεως. Ὁ ἄμαχος πληθυσμὸς εἶχεν ἤδη ἀναχωρήσει συναποκομίζων πᾶν κινητὸν πρᾶγμα. Αἱ ἐκκλησίαι ἐξεκενώθησαν ὅλων τῶν κειμηλίων, σκευῶν, κωδόνων κτλ. Τὰ δημόσια ἐπίσης καταστήματα μὲ ὅλα τῶν τὰ ἀρχεῖα κλπ. Πάντες οἱ κάτοικοι Ἑνετοὶ καὶ Ἕλληνες συναπῆλθον καὶ αὐτοὶ μετὰ τῶν πραγμάτων τῶν συνοικισθέντες ἔπειτα ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν εἰς Ἐπτάνησον καὶ ἄλλας ἐνετικὰς κτήσεις καὶ φιλανθρώπως προστατευθέντες. Ἡ ἐνετικὴ φρουρὰ ἐπεβιβάσθη τελευταία μόλις ἀνερχομένη εἰς 2 1)2 χιλιάδας ἀνδρῶν ταλαιπωρημένων καὶ ἐξηντλημένων ἐκ τῶν κακουχιῶν καὶ τῶν δεινῶν τοῦ τριετοῦς σκληροῦ ἀγῶνος.

Αἱ ἀπώλειαι ἑκατέρωθεν εἰς ἄνδρας καὶ πολεμικὰ εἶδη ὑπῆρξαν τεράστια. Αἱ σύγχρονοι πηγαὶ ἀναγράφουσιν ὅτι κατὰ τὸ μακρὸν διάστημα τῆς πολιορκίας ἐκ μέρους τῶν Τούρκων ἀπώλοντο 117 χιλιάδες μετὰ πολλῶν Πασάδων καὶ ἄλλων ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν, ἐκ μέρους δὲ τῶν Ἑνετῶν καὶ τῶν ἐπικούρων 30 χιλιάδες μὲ πολλοὺς στρατηγούς.

Οἱ μόνοι κάτοικοι, οὓς εὗρον οἱ Τούρκοι εἰσελθόντες εἰς τὴν πόλιν ἦσαν, ὡς ἀναφέρεται, δύο Παπάδες, μία γυνὴ καὶ τρεῖς Ἑβραῖοι. Ἡ πόλις ἦτο σωρὸς ἐρειπίων ἐκ τοῦ πολυετοῦς κανονοβολισμοῦ, αἱ δὲ οἰκίαι, ὅσαι

ὑπῆρχον ἀκόμη, ἦσαν κεναὶ καὶ εἰς οἰκτρὰν κατάστασιν.

Τὴν παραμονὴν τῆς ὀριστικῆς παραδόσεως ἀφῆρσαν οἱ χριστιανοὶ τὸν μέγαν σταυρὸν ἀπὸ τοῦ ὑψηλοῦ προμαχώνος τῆς πόλεως, καὶ τὴν πρῶταν ἀπεσταλμένος τοῦ Μοροζίνη ἐκόμισεν ἐντὸς ἀργυρῶν δίσκων τὰς κλεῖδας τῆς πόλεως εἰς τὸν Βεζίρην. Οὗτος δὲ ἐδῶρθησε πολύτιμον γούναν καὶ 500 φλωρία εἰς αὐτόν, καὶ διένειμε καὶ 200 ἄλλα εἰς τοὺς ἀκολουθοῦντας του. Ἡθέλησε νὰ σταίλῃ δῶρον καὶ εἰς τὸν Μοροζίνη, ἀλλ' οὗτος εὐγενῶς ἀπεποιήθη.

Οἱ ὄροι τῆς παραδόσεως ἐξετελέσθησαν ἀκριβῶς. Γενίτσαροὶ τινες θελήσαντες νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν πόλιν παρασπόνδως καὶ λαφυραγωγῆσωσιν, ἐτιμωρήθησαν ἀμέσως ὑπὸ τοῦ Κιοπρουλῆ ἀπαγχονισθέντες ἐπὶ τόπου.

Ὁ θέλων νὰ παρακολουθήσῃ τὰς τραγικὰς περιπετείας τοῦ ἀγῶνος τῆς νήσου καὶ ἰδῆα τοῦ Χάνδακος κατὰ τὸν πόλεμον αὐτόν, ἃς ἀνατρέξῃ εἰς τὸν *Κρητικὸν πόλεμον* τοῦ Ρεθυμνίου στιχουργοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ· ἐκεῖ θὰ αἰσθανθῇ μέχρι τῶν μυχαιοτάτων τῆς καρδίας του τὴν ἀγωνιώδη πάλην, καὶ θὰ ἀναγνώσῃ τὸν τελευταῖον συγκινητικὸν ἀποχαιρετιστήριον θρηνον τοῦ Τουρκεμένου Κάστρου, καὶ θὰ ἴδῃ ἐκφρα-

‘Ο Χάνδαξ πολιορκούμενος ὑπὸ τῶν Τούρκων 1666—69
(σελ. 97)

ζομένην τὴν μακρινὴν ἐλπίδα τῆς ἐκδικήσεως καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως, ἥτις ἐπὶ-πρωτο νὰ ἔλθῃ μόνον μετὰ 250 ἔτη μαρτυρίων.

«Τῆς Κρήτης ὁμορφότατο Κάστρο τὸ φημισμένο ὅπου στὰ πέρατα τῆς γῆς κράζεται φημισμένο.... Πιλο παρακάλια δὲ γροικῶ καὶ σφάγηκ' ἢ καρ-
[διά μου
καὶ μίσσεψες Παρθένα μου Μεσοπανετήτισσά μου
Οἱ Ἅγιοι Δέκα πάσινε καὶ πιλο δὲν λειτουργ-
[γούνται
οὐδὲ παππάδες ἄξιοι, ὁπού χα, μελετοῦνται.
"Ο Ἅγιος Τίτος θὰ γενῆ Μετζίτι καὶ Σμαῖδα,
καὶ ἀγάπη γίνῃ στερεὰ καὶ πιλο δὲν ἔχω ἐλπίδα.
μὰ φόρσι (=ἴσως) κιμιὰ φορὰ θέλω γυρίσι
[τάλι,
στὰ χέρια πού μ' ὠρίζανε, νάχου χαρὰ μεγάλη» κλπ.

Ο ΧΑΝΔΑΞ ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ

Ὁ Μεγ. Βεζίρης εἰσηλθὲν εἰς τὴν πόλιν ὀκτὼ ἡμέρας μετὰ τὴν ὀριστικὴν ἐκκένωσιν, ἀφ' οὗ τοῦ ἡτοιμάσθη τόπος διαμονῆς, Τζαμίον διὰ νὰ προσκυνήσῃ, καὶ ἀφ' οὗ ἐκαθαρίσθη προχείρως ἡ πόλις ἀπὸ τὰς δυσσομίας καὶ κακὰς ἀναθυμιάσεις ἐκ τῶν πτωμάτων καὶ ἄλλων ἀκαθαρσιῶν, ἔνεκα τῶν ὁποίων κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας ἐπιδημία ἐθέρισεν ἀρκετούς. Εἰσηλθὲν ἐπιδεικτικῶς οὐχὶ διὰ πύλης, ἀλλὰ διὰ γυφύρας κατασκευασθεῖ-

σης πρὸς τοῦτο εἰς τὸ ρῆγμα τοῦ Ἁγίου Ἄνδρέα.

Οἱ Τοῦρκοι μεταχειρισθέντες τοὺς ἐν ταῖς γαλέραις αἰχμαλώτους χριστιανούς ἡσχολήθησαν κατ' ὅλον τὸν χειμῶνα εἰς ἐπισκευὰς τῶν βεβλατισμένων τειχῶν καὶ τινῶν οἰκιῶν καὶ εἰς μετατροπὴν τῶν καλυτέρων ἐκκλησιῶν εἰς τεμένη Μουσουλμανικά, ὧν τὰ ἐπισημότερα ἔλαβον τὰ ὀνόματα Σουλτάνων, τοῦ Μεγ. Βεζίρη, τῆς Βαλιδὲ Σουλτάνας, τοῦ Δεφτεντάρη καὶ ἄλλων Πασάδων καὶ ἐπισήμων ἀξιωματούχων τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ, ὡς εἶπον ἀνωτέρω.

Τὰ κυριευθέντα ἀπὸ τῶν Ἐνστιῶν ὄπλα καὶ τὰ ὑπὸ τούτων καταλειφθέντα πεκαλιωμένα πλέον καὶ ἄχρηστα κατέθηκαν οἱ Τοῦρκοι εἰς τὴν Ἐνστικὴν Ὀπλοθήκην ἐνώσαντες μετ' αὐτῆς καὶ τὴν Λέσχην, καὶ ἀπετέλεσαν τὸν μέγιστον τῆς ἐποχῆς μας ἀκουόμενον καὶ διατηρούμενον *Τσεπανέν*, ὅπως εἶπον προηγουμένως.

Ὁ Βεζίρης ἐπεσκέφθη μετὰ τὴν τακτοποίησιν τῶν ἐν τῇ πόλει πραγμάτων καὶ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἀρχῶν εἰς τὰ δημόσια καταστήματα, καὶ τὴν διανομὴν τῆς πόλεως εἰς τοὺς διαφόρους ἀξιωματούχους καὶ λοιποὺς τῆς στρατιᾶς του, τὴν νῆσον ὅλην καὶ κατέγραψε τοὺς χριστιανούς κατοίκους, πού θὰ ἐπλήρωνον τὸν κεφαλικὸν φόρον (τὸ χαράτσι)

εὐρέθησαν δὲ 22 χιλιάδες ἀντὶ τῶν 55, ποῦ ἦσαν, ὅτε τὸ πρῶτον πρὸ 25 ἐτῶν ἦλθον οἱ Τοῦρκοι εἰς Κρήτην. Τὸ ἡμῖν δηλαδὴ τοῦ πληθυσμοῦ μάλιστα τοῦ ἄρρενος εἶχεν ἀπολεσθῆ ἕκ τοῦ πολέμου, τῆς πανώλους, τῆς πείνης, τῶν ἀγγαρειῶν καὶ τῶν ἄλλων κακουχιῶν καὶ βιαιοπραγιῶν τοῦ κατακτητοῦ, πολλαὶ δὲ χιλιάδες, οἱ κάτοικοι τῶν τριῶν πόλεων, εἶχον ἐκπατρισθῆ, καὶ καταφύγει εἰς τὴν Ἐπτάνησον καὶ τὰς ἄλλας ἐνεστικὰς κτήσεις καὶ εἰς τὰς Κυκλάδας.

Μόνον οἱ Σφακιανοὶ ἔμειναν ἀνενόητοι καὶ αὐτόνομοι σκιώδη τινὰ τουρκικὴν ἐπικυριαρχίαν ἀναγνωρίζοντες καὶ δίδοντες ἀσήμαντὰ τινὰ δῶρα εἰς τὴν Βασιδὲ Σουλτάναν, μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Δασκαλογιάννη κατὰ τὸ 1770, ὅτε καταβληθέντες καὶ δεκατισθέντες ἠναγκάσθησαν νὰ πληρώσωσι καὶ αὐτοὶ ἐπὶ τινὰ τοῦλάχιστον ἔτη φόρον ὑποτελείας ὅπως καὶ οἱ κατοικοῦνται.

Καὶ δὲν ἦτο μόνον ἡ φθορὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πόλεων. Καὶ αἱ ἀγροτικαὶ παρῖουσαι ὑπέστησαν ζημίας μεγάλας ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἡμισυ τῶν ἐλαιοδένδρων τῆς νήσου μάλιστα πλησίον τῶν πόλεων κατέσθρεψεν ὁ Τουρκικὸς στρατὸς, ἵνα ἔχη ξυλείαν διὰ τὰ πολιορκητικὰ ἔργα καὶ διὰ τὴν καύσιμόν του ὕλην.

Αἱ γαῖαι καὶ τὰ ἄλλα κτήματα καὶ τὰ φέ-

ουδα τῶν ἀναχωρησάντων Ἐνετῶν καὶ τῶν ἑκπατρισθέντων ἢ ἔξαφανισθέντων κατοίκων διενεμήθησαν οἱ κατακτηταί, καὶ ἐγένοντο μεγάλα φέουδα (ζιαμέτ), ἢ μικρὰ φέουδα (τιμάρ), ἢ βακούφικα, ἢτοι ἀφισρωμένα εἰς θρησκευτικὰ καθιδρύματα, ἢ ἐδωρήθησαν λόγῳ ἐκδουλεύσεων εἰς τιτλούχους τοῦ στρατεύματος (τεμλίκια), ἢ ἔμειναν κτήματα τοῦ δημοσίου.

Καὶ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα, ἢτοι τὰ μέγαρα τοῦ Δουκὸς, τοῦ Ἀρχιστρατήγου, τοῦ Προβλεπτοῦ, οἱ στρατῶνες, ὁ Φούντικος κλπ. κατελήφθησαν καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τῶν τουρικῶν ἀρχῶν.

Τὰ μέγαρα ἐπίσης τῶν Ἐνετῶν φεουδαρχῶν τῆς πόλεως τὰ εὕρισκόμενα ἰδίως εἰς τὴν παλαιὰν πόλιν καὶ μάλιστα εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ αὐτῆς, κατέλαβον οἱ Πασάδες, Ἀγάδες καὶ ἄλλοι μεγιστᾶνες, καὶ οὕτως ἐγένοντο τὰ μεγάλα καὶ εὐρύχωρα Κονάκια, πού ἐγνωρίσαμεν οἱ Ἡρακλειῶται, καὶ ἐν μέρει καὶ μέχρι σήμερον διατηροῦνται.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟΝ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΕΠΤΑ ΜΠΑΛΤΑΔΕΣ-ΛΕΠΡΟΙ

Ἐχομεν ἀρκετὰς εἰδήσεις περὶ τῆς πόλεως μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν ἐκ τῶν περιηγητῶν τῶν ἐπισκεφθέντων τὴν νῆσον ἀπὸ τοῦ 1700 καὶ ἐξῆς. Οἱ σπουδαιότεροι τούτων εἶναι ὁ Γάλλος βοτανικὸς Tournefort (1700), ὁ Ἄγγλος Pococke (1754), ὁ Sonnini εἰς τὰ 1801, ὁ Sieber 1817, ὁ ἡμέτερος Χουρμούζης κατὰ τὸ 1828 καὶ ἐξῆς, καὶ οἱ νεώτεροι Ἄγγλοι σημαντικοὶ περιηγηταὶ Pashley εἰς τὰ 1837, ὁ Spratt εἰς τὰ 1851-1853 καὶ ὁ Γάλλος Perrot 1857. Ἐχομεν καὶ περιγραφὴν τῆς πόλεως γενομένην κατὰ τὸ 1818 ὑπὸ τοῦ Κρητὸς Ζαχαρίου Πρακτικίδου περιγράφοντος λεπτομερῶς τὴν πόλιν εἰς τὴν λεγομένην *Χωρογραφίαν τῆς Κρήτης*, ἣν ἐξέδωκεν ἐν Σύρῳ κατὰ τὸ 1890 ὁ ἐγγονὸς του Κωνστ. Πρακτικίδης.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω περιηγητῶν καὶ ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Πρακτικίδου καὶ ἐξ ἄλλων τινῶν ἀνεκδότων πηγῶν ἐρασιζόμεθα τὰς μᾶλλον ἐνδιαφερούσας περὶ τῆς πόλεως πληροφορίας.

Ἐπὶ τοῦ Tournefort, ἦτοι 30 ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν, ἡ πόλις ἦτο ἀκόμη ἀραιῶς κατεφικμένη καὶ ἠρεικωμένη. Οἱ ἐν αὐτῇ πα-

ραμείναντες καὶ ἐγκατασταθέντες Τούρκοι δὲν ἦσαν, φαίνεται, ἀκόμη πολλοί, καὶ οἱ πλείστοι ἀπετέλουν τὴν φρουρὰν τῆς πόλεως, οὔτε εἶχον ἐξισλαμισθῆ ἀκόμη οἱ πολλοὶ Χριστιανοί, πρᾶγμα καὶ συνέβη κατόπιν. Ὁ Tournefort ἀναφέρει ὅτι ἐν τῇ πόλει ὑπῆρχον 800 χριστιανοὶ πληρώνοντες τὸ χάρασι. Πολυάριθμοι ἦσαν κατὰ τὸν ἴδιον οἱ Ἑβραῖοι χίλιοι περίπου, καὶ 200 Ἀρμένιοι, 3-4 οἰκογένεια Γαλλικαί, εἰς ὑποπρόξενος τῆς Γαλλίας καὶ δύο μοναχοὶ Κακουκῖνοι. Ὀνομάζει τὸ Κάστρον *σκελετὸν πόλεως*, καὶ ἐρημίαν καὶ πλὴν τοῦ ἐμπορικοῦ τμήματος, ὅπου οἱ εὐπορώτεροι τῶν κατοίκων κατοικοῦσι, τὸ λοιπὸν μέρος εἶναι τρωγλαί. Ἡ φρουρὰ ὅμως τῆς πόλεως συνισταμένη ἀπὸ Γενιτσάρους καὶ ἐντοπίους (Γερλήδες) ἦτο πολυάριθμος συμποσθευμένη εἰς δέκα χιλιάδες, τοποθετημένη εἰς τὰ τείχη, τὰ ἐξωτερικὰ φρούρια, τὰς πύλας, καὶ τοὺς δύο Κουλέδες τοῦ λιμένος, ἑκατοντάδες δὲ πυροβόλων ἦσαν εἰς τὰ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ὀχυρώματα, λάφυρα ἔκ τῶν Ἑνετῶν, συμπληρωθέντα διὰ τῆς προσθήκης καὶ ἄλλων ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Ὁ αὐτὸς περιηγητὴς ἀναφέρει, ἐξ ἐπιχειρήσεως διηγήσεως, ὅτι πλὴν τῶν ἄλλων ἔπτεσαν κατὰ τὴν πολιορκίαν καὶ τὰς ἐφόδους ἑπτὰ Πασάδες. Ὁ Πρακτικίδης ἀναγράφει ὅτι οἱ ἑπτὰ πσέκεις (ἑπτὰ Μπαλτάδες), τοὺς ἑ-

πείους έτοποθέτησαν οί Τουρκοί εις τό άνατολικόν μέρος του τείχους, ήσαν σημεΐα των έπτά Όρτάδων ή ταγμάτων των άπολεσθέντων κατά τας έφοδούς. Η επίσημος όμιος τουρκική έρμηνεία των έπτά αυτών Μπαλτάδων είναι, ότι δηλοΰσι τά έπτά τάγματα των έφοδών. Οί πελέκεις αυτοί έσώζοντο καθ'όλην την Τουρκοκρατίαν σήμερας εκ τούτων εύρίσκονται εις το Μουσείον Ηρακλείου.

Όμοία άλλη παράδοσις τουρκική, ήν αναγράφει ό Spratt, είναι ή περί του τουρκικού τάφου του εύρισκομένου έξω του μέρους τούτου του τείχους. Κατ'αυτήν έφρονεύθη εκεί ό Χασάν Πασάς, δι'ό και έτάφη έδώ, ό πλησίον δέ έστημένος μαύρος λίθος δηλοΰ, ότι έδώ έφρονεύθη και ό πιστός του Αιθίοψ δουλος υπερασπίζων τον αυθέντην του. Ό φρονευθείς πασάς εκηρύχθη σελίτης και άγιος, ό δέ τάφος και ή κανδήλα του έστολίζοντο μέχρις έσχάτων με ταινίας και ράκη δια την θεραπείαν ασθενειών και σωτηρίαν των ψυχών, και νομίματα άκόμη μέχρι των ημερών μας απέθετον επί του τάφου του οί πιστοί Μουσουλμάνοι.

Ό Άγγλος Pococke λέγει ότι τό Κάστρον είχε δύο εκκλησίας την Σιναϊτικην του Άγ. Ματθαίου και μίαν άλλην παρά τον οικον του Μητροπολίτου. Αναγράφει ότι μετά την

ἄλλωσιν τῆς Κρήτης ἀπηγορεύθησαν οἱ κώδωνες, τοὺς ὁποίους διεστάχθησαν οἱ κάτοικοι νὰ φέρωσιν εἰς τὰς πόλεις ἐκράτησαν ὅμως οἱ Χριστιανοὶ ἀρκετοὺς, καὶ τοὺς ἔκρυψαν, καὶ τὸ μυστικὸν μετεβιβάζετο ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱόν. Ὅσακις ὁ Πασᾶς ἤθελε νὰ ἐκβιάσῃ χρήματα παρὰ πλουσίου τινὸς Ἑλλήνου, ἐνοχοποιεῖ αὐτὸν ὡς κρύπτοντα κώδωνας, καὶ μόνον διὰ τῆς καταβολῆς σημαντικοῦ ποσοῦ χρημάτων ἀπηλλάσσετο. Ἡ παράδοσις περὶ κεκρυμμένων κωδώνων διαφόρων ἐκκλησιῶν ἐνετικῆς ἐποχῆς κυκλεῖται ἀκόμη εἰς πολλὰ χωρία τῆς νήσου, καὶ ἀναζητοῦνται συχνά. Πράγματι ἀφ' ὅτου πρὸ 60 περίπου ἐτῶν ἐπετράπη ἡ χρῆσις των ἔχουσιν εὐρεθῆ ἀρκετοί, ὁ δὲ πρὸ εἰκοσαετίας περιελθὼν τὴν νῆσον ἐνετολόγος κ. Γερόλας κατεμέτρησεν περὶ τοὺς 50 κώδωνας ἐνετικῆς ἐποχῆς εἰς διάφορα μέρη τῆς νήσου.

Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Pococke (1757) ἐσώζετο ἀκόμη εἰς τὴν κρήνην τοῦ Μοροζίνη τὸ ἐπὶ τῆς λεκάνης καὶ τῶν λεόντων ἄγαλμα (τοῦ Ποσειδῶνος) καμωμένον, ὡς λέγει, ὅπως καὶ ἡ κρήνη, ὑπὸ τοῦ Vincenzo, τὸ εἶχον ὅμως φθείρει οἱ Τοῦρκοι.

Ἐγγραφον ἐπίσημον τοῦ 1717 σταλὲν ὑπὸ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ πρὸς τὸν Καντὴν καὶ τὸν Ἀγᾶν τῶν Γενιτσάρων παραγγέλλει νὰ ζητήσωσι καὶ συναγάγωσι τοὺς ἐν τῇ πόλει

Ὁ Δοῦξ τοῦ Μπωφῶρ (σελ. 104)

λεπρούς, τοὺς προξενουῦντας ἀποστροφὴν εἰς τὸν λαόν, καὶ νὰ εὕρωσι κατάλληλον μέρος ἔκτος τῆς πόλεως καὶ τοὺς ἐγκαταστήσωσιν ἐκεῖ μὴ ἐπιτρέποντες πλεόν εἰς κανένα νὰ διατρίβῃ ἐντὸς τῆς πόλεως. Τότε πιθανώτατα ἐσχηματίσθη ὁ πρὸς ἀνατολὰς τῆς πόλεως γνωστός συνοικισμὸς τῶν λεπρῶν ἢ *Μεσμινιά*, ἐκεῖ ὅπου ἐπὶ ἐνετοκρατίας ἦτο τὸ προάστειον *Μαρουλάς*, καταστραφέν κατὰ τὴν πολιορκίαν. Οἱ λεπροὶ ὅλης τῆς νήσου ἐπὶ *Spratt* (1853) ἦσαν περὶ τοὺς χιλίους, λεπροχώρια δὲ ὑπῆρχον μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ὅτε μετεκομίσθησαν ὅλοι οἱ λεπροὶ εἰς Σπιναλόγγαν, καὶ παρὰ τὰς δύο ἄλλας πόλεις τῆς Κρήτης καὶ παρὰ τὴν Ἰεράπετρον.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟΝ ΚΑΙ Ο ΔΑΣΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ

Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Λασκαλογιάννη τοῦ 1770 τὸ Κάστρον ὑπῆρξε τὸ θέατρον, ἐνῶ διεδραματίσθη ἡ τελευταία πράξις τοῦ τραγικοῦ αὐτοῦ δράματος τῆς Κρητικῆς ἱστορίας. Ἐδῶ ὁ τύραννος, ἐξστέλλεσε τὴν ἀπηνῆ του ἐκδίκησιν διὰ τῆς σκληρᾶς θανατώσεως τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Σφακίων καὶ τοῦ βασανισμοῦ τῶν ἄλλων καπταναίων καὶ προυχόντων τῆς ἐπαρχίας, οἱ ὅποιοι εἶχον τὴν ἀφέλειαν νὰ ἐμπιστευθῶσιν εἰς τὰς ὑποσχέσεις τοῦ θολίου

Βεζίρη τῆς Κρήτης.

Παραδόσεις προφορικαὶ καὶ ὠραῖον δημοτικὸν ἄσμα στιχουργηθὲν εἰς τὰ ὄρη τῶν Σφακίων ὑπὸ ριμαδῶρου ποιμένος, τοῦ γκαλονόμου Πατζελιοῦ, κατὰ τὸ 1786, μᾶς διηγοῦνται τὴν ἱστορίαν τῆς αἱματηρᾶς αὐτῆς πρώτης κατὰ τῶν Τούρκων ἐπαναστάσεως τῶν Σφακίων, καὶ τοῦ ὀλέθρου τῆς ἐλευθέρως ἕως τότε καὶ εὐδαιμονούσης ἐπαρχίας, καὶ τὴν αἱματηρὰν εἰς τὴν Πλατεῖαν τοῦ Κάστρου καὶ τὸν Μεγάλον Κοῦλεν κατακλεῖδα. Εἶναι γνωστὴ ἡ ὀλεθρία διὰ τὴν ἕως τότε ἀπάτητον ἐπαρχίαν ἔκβασις τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Δασκαλογιάννη, τῆς ὑποκινηθείσης ὑπὸ τῶν ἀπατηλῶν ὑποσχέσεων τῶν πρακτόρων τῆς Ρωσσίας, διὰ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Πελοπόννησος ὑπέστη τὴν αὐτὴν καταστροφὴν.

Ἄφ' οὗ οἱ Πασάδες καὶ τῶν τριῶν πόλεων τῆς Κρήτης ὀδηγοῦντες πολυαρίθμους στρατιὰς ἐπάτησαν τὰ Σφακιά κατόπιν γενναίας ἀντιστάσεως τῶν ὀρειβίων ἐπαναστατῶν, καὶ ἔπαθον μὲν μεγάλας ἀπωλείας, ἀλλὰ κατέστρεψαν καὶ αὐτοὶ τὴν χώραν φονεύσαντες καὶ αἰχμαλωτίσαντες πολλούς, καὶ ἀναγκάσαντες τοὺς ἄλλους νὰ ἐκπατρισθῶσιν ἢ νὰ περιπλανῶνται εἰς τὰς χαράδρας καὶ τὰς χύνας ὡς ἄγρια θηρία, ὁ Δασκαλογιάννης πεισθεὶς εἰς τὰς περὶ ἄμνηστίας ὑποσχέσεις

τοῦ Πασᾶ, ἦλθε πρὸς αὐτόν, ἐλπίζων νὰ τὸν
 ἐξιλεώσῃ [καὶ ἐλευθερώσῃ τοὺς αἰχμαλωτι-
 σθέντας οἰκίους του, καὶ ἀφήσῃ πλεον ἤσυ-
 χον τὴν ἐρημωθεῖσαν ἐπαρχίαν καὶ τὰ ὀλίγα
 ἀνθρώπινα λείψανα. Κατόπιν αὐτοῦ προ-
 σῆλθον, ἵνα δηλώσωσιν ὑποταγὴν, καὶ 70
 ἄλλοι ἀρχηγοὶ καὶ προύχοντες τῶν Σφακίων
 καὶ ὁ Πρωτόπαππας. Ὁ Βεζίρης παρασπον-
 δῶν τοὺς ἔστειλεν ἄλυσσοδέτους εἰς τὸ Κά-
 στρον καὶ τοὺς ἔριψεν εἰς τὰς ὑγρὰς καὶ
 ἀνηλίους φυλακὰς τοῦ Μεγ. Κοῦλε, ἀφ' οὗ
 ἐφόνευσεν τὸν ἀδελφὸν τοῦ Δασκαλογιάννη
 Νικόλαον καὶ ἄλλους τινάς. Τὴν Δασκαλο-
 γιάννην ἐκράτησεν ἰδιαιτέρως εἰς τὸ Κονάκι,
 τὴν δὲ κόρην του Μαρίαν ἔδωκεν εἰς τὸν
 Δεφτεντάρην. Ἐν ἔτος κατόπιν, ἀφ' οὗ μαί-
 την διὰ δολίων μέσων προσπαθήσας
 νὰ φέρῃ ἐκ Κυθήρων, ὅπου εἶχον καταφύ-
 γει, καὶ τοὺς δύο ἄλλους ἀδελφοὺς τοῦ Δα-
 σκαλογιάννη ἀπέτυχε, διατάσσει νὰ τὸν θά-
 νατώσωσι ἐκδέροντες αὐτὸν ζῶντα. Τὸ πε-
 ριστατικὸν διηγήθη κατὰ τὸ 1838 γέρον
 Ὁθωμανὸς αὐτόπτης μάρτυς τοῦ τραγικοῦ
 θεάματος. Εἰς τὴν Πλατεῖαν τῶν τριῶν Κα-
 μαρῶν ἐπηξάν θρονίον ξύλινον, καὶ ἀφ' οὗ
 τὸν προσέδεσαν ἐπ' αὐτοῦ, ὥστε νὰ μὴ θύ-
 νεται νὰ κινηθῇ, ἤρχισεν ὁ δῆμιος νὰ τὸν
 ἐκδέρῃ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ἀποσπῶν τὸ δέμμα
 κατὰ λωρίδας ἐν μέσῳ τῶν καγχασιμῶν τοῦ

τουρκικοῦ ὄχλου. Εἰς ἄλλος ἐκράτει καθρέπτην πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ θύματος, ἐρωτῶν, ἂν εἶναι ὠραῖος μὲ τὰ κόκκινα καὶ χωρὶς τομάρι. Τὸ θῦμα εἰτῆρει σιγὴν μορφάζον μόνον ἐνίστε ἐκ τῶν φοβερῶν ἀγγηδόνων τοῦ προσήγαγον τότε καὶ τὸν ἀδελφόν του Χατζῆ Σγουρομάλην, καὶ μόνον τότε καὶ οἱ δύο ἀδελφοὶ οἰκτεῖραντες τὴν δυστυχίαν των ἐξέβαλον δυνατοὺς μυκηθμούς. Ἀφ' οὗ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐθαπτόθη ὁ μάρτυς αὐτὸς τῆς κρητικῆς ἐλευθερίας, ἀφέθη ἐκεῖ τὸ σῶμά του ἐπὶ δύο ἡμέρας, καὶ κατόπιν ἔδωκαν τὴν ἀδίκαιαν εἰς τέσσαρας Χριστιανούς, καὶ τὸ ἔφεραν καὶ τὸ ἔθαψαν εἰς λάκκον, ὡς διηγεῖτο ὁ γέρον Ὀθωμανός, περὶ τὰ 10—15 βήματα ἀπὸ τὴν Ν.Α. γωνίαν τοῦ φρουρίου Ἄκ—Τάμπιας, ἐκεῖ δηλ. περὶ τοῦ ὅπου ἐκτίσθη τελευταῖον τὸ Βρεφοκομεῖον Γ. Γερωνυμάκι.

Εἰς τὴν Πλατεῖαν αὐτὴν τὴν ὀνομαζομένην τῆς Ἐλευθερίας δίκαιον εἶναι νὰ προστεθῆ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πρωταθλητοῦ αὐτῆς Δασκαλογιάννη. Οἱ καθαιρθέντες εἰς τὸν Μ. Κοῦλεν Σφακιανοί, ἀφ' οὗ ἔμειναν ἐκεῖ ἐπὶ τρία ἔτη ὑποστάντες ἀνεκδιήγητα βάσανα ἐργαζόμενοι ἀλυσόδετοι ἐν καιρῶ νυκτὸς εἰς καταναγκαστικά ἔργα, καὶ εἶχον δεκατισθῆ ἐκ τῶν στερήσεων καὶ τῶν κακουχιῶν, κατώρθωσαν νὰ ἀποδράσωσι διὰ τῆς

δυτικῆς παραλίας βαδίζοντες ἐπὶ τῶν βράχων
ἢ κολυμβῶντες· ὅσοι ἐκ τούτων διέφυγον τὴν
ἄμεσον σύλληψιν, ταλαιπωροῦντο ἐπὶ ἡμέρας
καταδιωκόμενοι, καὶ ἔφθασαν ὀλίγοι εἰς Με-
σαράν, ὅπου ὁ Κουρμούλης καὶ ἄλλοι τοὺς
περιέθαψαν, καὶ τοὺς ἀπέκρυψαν εἰς σπή-
λαιον· ἐκεῖ ἀπέθανεν ἐξαντληθεὶς ὁ Πρωτό-
παππος. Ἐλάχιστοι τέλος, σκικαὶ μᾶλλον ἢ
ἄνθρωποι, ἔφθασαν εἰς τὰ Σφακιά.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ

Εἶδομεν, ὅτι κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς πό-
λεως εἰς τοὺς Τούρκους οἱ Χριστιανοὶ καί-
τοικοὶ ἀπῆλθον πανοικεῖ. Ὁ Βεζίρης θεωρῶν
ὅτι τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον ἦτο χρήσιμον
διὰ τὰς ἀνάγκας πόλεως, τὴν ὁποίαν διετήρει
ὡς πρωτεύουσαν τῆς νήσου, λέγεται ὅτι ἠρώ-
τησε τὸν Νικούσιον, διατι ἀνεχώρησαν ὅλοι
οἱ Χριστιανοί, καὶ διατι δὲν ἐπιστρέφουν, ἢ
δὲν ἔρχονται ἄλλοι ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν νὰ κα-
τοικήσωσι, ὁ δὲ Παναγιωτάκης ἀπεκρίθη ὅτι
ὁ λόγος εἶναι, διότι δὲν ἔχουσιν ἐκκλησίαν
νὰ τελῶσι τὰ τῆς θρησκείας των. Τότε ὁ
Βεζίρης παρήγγειλεν εἰς αὐτὸν νὰ εὕρῃ μι-
κρὸν ἐκκλησίαν εἰς παράμερον τόπον τῆς
πόλεως καὶ νὰ τὴν δώσῃ εἰς τοὺς Χριστι-
ανούς. Ὁ Παναγιωτάκης ἐξηγόρασε τὸν ναΐ-
σκον τοῦ Ἁγίου Ματθαίου τὸν λεγόμενον

τοῦ Μαρκοφρουτέου, καὶ τὸν παρεχώρησεν εἰς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Νεόφυτον Πατελάρον. Δυσαρεστηθεὶς ὅμως κατόπιν ὁ Παναγιωτάκης κατὰ τοῦ Μητροπολίτου ἐξεχώρησε τὸν ναὸν εἰς τοὺς Σιναίτας μοναχοὺς, οἱ ὅποιοι καὶ μετεκόμισαν ἐκεῖ εἰκόνας τινὰς καὶ τὸν ἄμβωνα τῆς παλαιᾶς τῶν ἐκκλησίας τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης σφζομέννας καὶ μέχρι σήμερον, καὶ οὕτως ἐγένεν ὁ Ἁγ. Ματθαῖος μετὰ τῆς περιοχῆς του Συναίτικον μετόχιον. Οἱ Χριστιανοὶ τῆς πόλεως ἐκκλησιαζόντο κατ'ἀνάγκην εἰς τὸν μοναδικὸν αὐτὸν ναῖσκον, οἱ δὲ Μητροπολίται μὴ ἔχοντες ἴδιον ναὸν ἐν τῇ πόλει ἔμενον συνήθως εἰς τὰς ἐπαρχίας, καὶ ὁσάκις ἤθελον νὰ ἰσοουργήσωσιν ἐν τῇ πόλει, ἔπρεπε νὰ λάβωσι τὴν ἄδειαν τῶν Σιναϊτῶν καλογήρων, οἱ ὅποιοι ἔκαρποῦντο τὰ εἰσοδήματα τοῦ ναοῦ καὶ τῆς κοινότητος.

Κατὰ τὸ 1688 ἦλθε νέος Μητροπολίτης ὁ Ἀθανάσιος ὁ Καλλιπολίτης· εὐρὼν οὗτος μίαν παλαιὸν ἐκκλησίαν τοῦ Ταξιάρχου εἰς τὴν συνοικίαν τῆς πόλεως λεγομένην *Κηπον τῆς Μαρίας* (παρὰ τὴν σημερ. οἰκίαν τοῦ μακαρ. ἱατροῦ Χαρολ. Γιαμαλάκι) ἤρξατο νὰ τὴν ἀνακαινίσῃ, ἀφ' οὗ ἔλαβεν ἐκ *Κων*) πόλεως τὰ ἀναγκαῖα φιομάνια. Εἶχεν ἤδη συντελεσθῆ τὸ ἔργον, καὶ ἐπρόκειτο μετὰ τινὰς ἡμέρας νὰ γίνωσι τὰ ἐγκαίνια τῆς ἐκ-

κλησίας, ὅτε ὁ Συναίτης Οἰκονόμος Δανιήλ, βλέπων ὅτι θὰ ἐζημιώνετο ἡ ἰδική του ἐκκλησία, εὗρίσκει Τοῦρκόν τινα, καλούμενον Τιμιτζῆ, καὶ ἐφοδιάσας αὐτὸν δι' ἐπιστολῶν καὶ πολλῶν χρημάτων τὸν στέλλει εἰς τὴν Κ)πολιν, διὰ νὰ ματαιώσῃ τὸ ἔργον τοῦ Μητροπολίτου. Πράγματι ὁ Τιμιτζῆς διὰ τῶν χρημάτων καὶ τῇ βοηθείᾳ τοῦ Γιαννιοῦ Σχορδίλη ἐν Κ)πόλει ἐπιτυχάνει νὰ πάρῃ φερμάνια διατάσσοντα τὴν κατεδάφισιν τῆς νέας ἐκκλησίας· τοῦτο καὶ ἐξετελέσθη ὑπὸ τοῦ Πασᾶ τοῦ Κάστρου τὴν παραμονὴν τῆς ἡμέρας, πὺν εἶχεν ὀρισθῆ διὰ τὰ ἐγκαίνια.

Ὁ διηγούμενος τὰ ἀνωτέρω Παπᾶ Παῦλος Οἰκονόμος ἐξ Ἀρχανῶν λέγει, ὅτι ὁ Θεὸς ἐπιώρησε τὸν ἀσεβῆ Δανιήλ, διότι μετ' ὀλίγον καιρὸν τὸν ἐδολοφόνησεν ἕξω εἰς τὸ μετόχι του ὁ διάκος του, ἐθανατώθη δὲ εἰς τὴν Κ)πολιν καὶ ὁ συνεργός του Σχορδίλης.

Οἱ κατόπιν ἐλθόντες Μητροπολίται ἐταλαιπωροῦντο κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἐκ τῆς ἑλλείψεως ἐκκλησιαστικῆς μητροπολιτικῆς μέχρι τοῦ 1735, ὅτε ὁ Κ)ρῆς Μητροπολίτης Γεράσιμος Λετίτζης (ἐκ τοῦ χωρίου Βενεράτω τοῦ Τρμένους) κατώρθωσε νὰ λάβῃ τὰ ἀπατούμενα φερμάνια διὰ νὰ ἀνακαινίσῃ τὴν μικρὰν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ τὴν εὐφρασκομένην παρὰ τὴν οἰκίαν του. Δαπανήσας πολλὰ χρήματα εἰς τὴν Κ)πολιν καὶ εἰς τοὺς

ἔδω Πασάδες, ἔλαβε τὴν πρὸς τοῦτο ἄδειαν, τυχὼν καὶ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ πρῶην Μεγ. Βεζίρη ἐλθόντος ὡς Διοικητοῦ Κρήτης· οὗτος ἐξουδετέρωσε τὴν ἀντίδρασιν τῶν Γενιτσάρων καὶ τῶν φανατικῶν Τούρκων τῆς πόλεως, οἱ ὅποιοι δι' ἀπειλῶν καὶ νυκτερινῶν ἐπιθέσεων κατὰ τῆς οἰκίας τοῦ Μητροπολίτου ἐπεχείρησαν κατ' ἐπαπάλησιν νῦν ματαιώσασαι τὸ ἔργον διὰ τῆς τρομοκρατίας. Οὕτως κατὰ τὴν 10 Νοεμβρίου 1735 ἠνοίχθη ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ καὶ τῆς Ὑπαπαντιῆς, καὶ κατέστη μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς νήσου, ὃ δὲ Ἅγιος Μηνᾶς ἐγένετο ἀπὸ τότε ὁ πολιάρχος τοῦ Κάστρου, καὶ ὁ προστάτης καὶ σωτὴρ τῶν Χριστιανῶν τῆς πόλεως, ὡς πιστεύεται.

Παρὰ τὸν παλαιὸν αὐτὸν μικρὸν ναὸν ἐκτίσθη ἀπὸ τοῦ 1862—1895 ὁ μέγας Μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Τὴν ἀνακαίνισιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Μηνᾶ ἐπηκολούθησαν, ὡς φαίνεται, ἔριδες μεταξὺ τοῦ Μητροπολίτου καὶ τῶν Σιναϊτῶν τοῦ Ἀγ. Ματθαίου διὰ τὰ εἰσοδήματα καὶ τὰς εἰσπράξεις τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Διὰ τοῦτο κατὰ τὸ 1737 ἐγένετο συμφωνητικόν, (τοῦ ἑποίου ἐσώθη ἀντίγραφον), κατὰ τὸ ἑποῖον τὰ εἰσοδήματα καὶ τῶν δύο ἑνοριῶν, ἦτοι δίσκοι, λειτουργίαι, παρακλήσεις, εὐχέλαια, προθέσεις, παρρησίαι καὶ τῶν κηδεῶν, βα-

‘Ο Μερμέτ Ἀλῆς τῆς Αἰγύπτου
(σελ. 137)

‘Ο Μουσταφᾶ Πασᾶς ὁ Κρητικὸς
(Γκιριτλῆς) (σελ. 144)

πίσεων καὶ μνημοσύνων τὰ δικαιώματα κλπ. ἐγένοντο δύο ἴσα μέρη, καὶ τὸ μὲν ἐν ἐλάμβανεν ὁ Μητροπολίτης, τὸ δὲ ἄλλο ὁ Οἰκονόμος τοῦ Σινᾶ. Καὶ τὰ δικαιώματα ἐπίσης τῶν ἱερῶν διενέμοντο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καθ' ἕκαστον μῆνα.

Οὕτω διηυθετήθη τὸ κοινοτικὸν αὐτὸ ζήτημα, καὶ ἡ συμφωνία φαίνεται ὅτι διτηρήθη πολὺν καιρὸν, ἕως ὅτου ἑκάστη ἐκκλησία ἀνέλαβεν ἰδίαν διαχείρισιν.

Ἡ ΠΟΛΙΣ ΠΕΡΙ ΤΟ 1800

Ἡ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Δασκαλογιάννη (1770) καὶ μετ' αὐτὴν μέχρι τοῦ 1821 ἐποχὴ ὑπῆρξεν ἡ τρομερωτέρα περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας καὶ καθ' ὅλην τὴν νῆσον καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ Κάστρον. Ἦτο ἐποχὴ τῆς ἀχαλινώτου τυραννίας καὶ ὀχλοκρατίας τῶν Γενιτσάρων, δηλ. τῶν ὀμαδικῶν βιαίων ἐξισλαμισμῶν, τῶν φόνων, ἀτιμώσεων, ἀρπαγῶν καὶ πάσης ἄλλης ἀδικίας κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Οἱ ἐκ Κιπλόσεως στελλόμενοι Πασσάδες ἢ ἐγένοντο συνένοχοι καὶ συνεργοὶ τῶν ἐγκληματικῶν πράξεων τῶν Γενιτσάρων καὶ τοῦ ἄλλου τουρκικοῦ συρφετοῦ, ἢ ἦσαν ἀνίκανοι καὶ σκιαὶ μᾶλλον ἐξουσίας, ἢ θέλοντες νὰ ἀντιδράσωσιν ἀπεπέμποντο μεθ' ὕβρεων ὑπὸ

τῶν ἀφηνιασμένων κακοποιῶν. Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Κυβέρνησις βλέπουσα ὅτι διὰ τῶν πράξεων αὐτῶν ἐκινδύνευε νὰ ἐκλείψῃ ἐκ τῆς νήσου τὸ ἐργατικὸν καὶ παραγωγικὸν χριστιανικὸν στοιχεῖον, ἀπέστειλε κατὰ τὸ 1812 τὸν δραστήριον καὶ αὐστηρὸν Χατζῆ Ὀσμὰν Πασᾶ μὲ ἀπόλυτον πληρξουσιότητα νὰ περιστείλῃ τὸ κακόν. Ἐλθὼν οὗτος πρῶτον εἰς τὰ Χανιά ἐθανάτωσε διὰ τῶν Ἀλβανῶν μισθοφόρων του καὶ διὰ Χριστιανῶν, τοὺς ὁποίους ὥπλισε, τοὺς θραυτέρους καὶ ἀπηνεστέρους κακοποιοὺς Τούρκους, τὸ αὐτὸ δὲ ἐπραξε ἐλθὼν καὶ εἰς Ρέθυμνον. Ἀπεκλήθη διὰ τοῦτο *Πνιγάρης* καὶ ὑπὸ τῶν Τούρκων *Πασᾶ Γιάννης*. Εἰς τὸ Μεγ. Κάστρον ὅμως, ὅπου πρὸ πάντων ὠργιάζον οἱ Γενίτσαροι, δὲν ἐγίνε δεκτός, καὶ μετὰ ταῦτα ραδιουργηθεὶς καὶ ἀνακληθεὶς ἀπαγχονίζεται. Ἄντ' αὐτοῦ δὲ ἐστάλη εἰς τὸ Κάστρον ὁ Κιουταχῆς (ὁ γνωστὸς ἐκ τῆς κατόπιν δράσεώς του κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 21 καὶ τῶν παρὰ τὰς Ἀθήνας μαχῶν) κατορθώσας καὶ αὐτὸς νὰ ἐξοντώσῃ ἀρκετούς.

Δὲν ἔλειπον ὅμως κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ χριστιανοὶ ἀρματωλοὶ ἐκδικηταὶ τῶν κακουργιῶν, ὡς ὁ Βέργας, ὁ Συμιανός, ὁ Λόγιος, ὁ Καζάνης, ὁ Γεώργακας κλπ. οἱ ὁποῖοι περιφερόμενοι ἔνοπλοι ἐφόνευσον τοὺς μᾶλλον ἐπικινδύνους τυράννους καὶ διώκτας

τῶν χριστιανῶν, καὶ ὁ ἐξ αὐτῶν φόβος περι-
 ῶριζεν ἔν τινι μέτρῳ τὰς βιαιοπραγίας κατὰ
 τῶν χριστιανῶν. Ἐνδιαφερούσας πληροφο-
 ρίας περὶ τῆς πόλεως κατὰ τοὺς χρόνους πρὸ
 τοῦ 1821 μᾶς δίδει ὁ Πρακτικίδης εἰς τὴν
 ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν Χωρογραφίαν τοῦ
 1818. Ἀφ' οὗ περιγράφει τὰ φρούρια ἑξω-
 τερικὰ καὶ ἑσωτερικὰ, τὰ τεῖχη, τοὺς δύο
 Κουλέδες, τὸν μέγαν δηλ: τὸν Ἐνετικόν, καὶ
 τὸν μικρὸν τὸν Τουρκικόν, πού ἔκτισαν οὗ-
 τοι κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ βραχίονος
 τοῦ λιμένος, καὶ τὰς πύλας τῆς πόλεως, πυ-
 ριτιδοθήκας κλπ. παρέχει ὁ ἐπιτόπιος αὐτὸς
 μάρτυς καὶ ἄλλας εἰδήσεις περὶ τοῦ ἑσωτερι-
 κοῦ τῆς πόλεως, τῶν κατοίκων, τῶν δημοσί-
 ων οἰκοδομημάτων, τῶν τζαμιῶν, ναῶν κλπ.
 Ἐξ αὐτῶν ἐραυίζόμεθα σημεῖά τινα ἄξια λό-
 γου.

«Εἰς τὴν Μεγ. Ὀπλοθήκην (τὸν Τσεπανέν, τὴν ἔνετ. Λέσχην) εὐρίσκονται ὅλα τὰ τῶν Ἐνετῶν μείνοντα ὄπλα, θώρακες, περικεφαλαῖαι, ἀσπίδες, κνημίδες, βραχιονίδες, λόγχαι, ὁμοίως καὶ ἓν κανόνιον μηχανικὸν ὡς τροχός ἔχον δώδεκα στόματα. Ἐπι δὲ μερικοὶ πίθοι πλήρεις βαλσάμων καὶ ναφθελαίου ἢ νέφτι γιαιγί, τὰ μὲν διὰ πληγᾶς, τὰ δὲ δι' ἐναύσματα. Ἐνσὶ εὐρίσκεται καὶ ἡ μεγίστη μέγαιρα τοῦ περιβοήτου *Δελῆ Μάρκου*, καὶ ἡ ἀσπίς αὐτοῦ, ὁμοίως τὸ ρόπτλον τοῦ *Δελῆ*

Χουσεῖν Πασᾶ τῶν μονομαχησάντων πο-
τέ». Τὸ μηχανικὸν αὐτὸ κανόνιον εὑρίσκεται
σήμερον εἰς τὸ στρατιωτικὸν Μουσεῖον Κων)
πόλεως. Αἱ λαϊκαὶ δὲ Τουρκικαὶ προσωποποιή-
σεις τοῦ Ἐνετοῦ καὶ Τούρκου μὲ τὰς ὀνομα-
σίας *Ντελῆ Μάρκου* καὶ *Ντελῆ Χουσεῖνη*,
ὁμοιάζουν μὲ τὴν θρυλλουμένην κεφαλὴν
τοῦ *Μοσκόβου* κατὰ τὸν Ρωσσοτουρκικὸν
πόλεμον, ἢ ὅποια ἀποκοπεῖσα ἐξύγιζε δὲν
εἰξεύρω πόσον πολλὰς ὀκάδας.

Τὰ εἴκοσι τζαμιά τῆς πόλεως, πὺν ἀνα-
γράφει ὀνομασί, εἶναι αὐτά, τὰ ὅποια ὑ-
πῆρχον μέχρι ἐσχάτων ἦσαν δὲ πρότερον
χριστιανικαὶ ἐκκλησίαι· ἀνεγράψαμεν προη-
γουμένως τὰ σπουδαιότερα.

Ἀναφέρει ὁ Προκτικίδης καὶ τὰς δύο ἐκ-
κλησίας τὴν τοῦ Ἁγ. Ματθαίου καὶ τὴν τοῦ
Ἁγ. Μηνᾶ λέγει ὅτι εἰς τὴν τελευταίαν εὑρί-
σκονται αἱ θαυμάσιαι εἰκόνες τοῦ περιφήμου
ζωγράφου Μιχαὴλ τοῦ Δαμασκηνοῦ, αἱ ὅ-
ποια μετεκομίσθησαν, ὡς λέγει, ἐκ τῆς μη-
τροπόλεως τοῦ Ἁγ. Τίτου. Γνωρίζομεν ἡμεῖς
ἀκριβέστερον σήμερον, ὅτι τὰς εἰκόνας αὐτὰς
ἔξ τὸν ἀριθμὸν μετέφερον ἐκ τῆς Μονῆς
Βροντησίου καὶ ἀφίερωσεν εἰς τὸν Ἁγ. Μηνᾶν
ὁ Μητροπολίτης Γεράσιμος κατὰ τὸ 1800
(ὁ μετέπειτα φονευθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων
κατὰ τὸ 1821.) (Ὁ δὲ περίφημος ζωγράφος
Μιχ Δαμασκηνὸς ἔζησε καὶ ἔδρασε περὶ τὸ

1490-1525. Ἐπὶ μεγάλοι του εἰκόνες ἀληθινὰ κειμήλια τῆς Κρητικῆς λεγομένης σχολῆς σφύζονται σήμερον εἰς τὸν μικρὸν καὶ μέγαν ναὸν τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ φέρουσαι τὴν ὑπογραφὴν ΠΟΙΗΜΑ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ.

Ἐπῆρχεν ἀπὸ τότε καὶ πολὺ πρότερον ἢ Ἄρμενικῆ ἐκκλησίᾳ τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου παρὰ τὸ Μικρὸν Τσαρσάκι καὶ πράγματι εἰς τὸν περίβολον τῆς ἐκκλησίας σφύζονται ἀκόμη πολλοὶ τάφοι μὲ μαρμαρίνας πλάκας φερούσας ἄρμενικὰς ἐπιγραφὰς καὶ χρονολογίας περὶ τὸ 1800. Ἐκ τούτων φαίνεται ὅτι ἐπῆρχε περὶ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν σημαντικὴ παροικία ἄρμενικὴ, εἶδομεν δὲ ὅτι κατὰ τὸ 1700 ὁ Tournafort ἀναγράφει 200 Ἄρμενίους ἐν τῇ πόλει.

Ἐπῆρχε καὶ ἑβραϊκὴ καὶ Συναγωγὴ ἐπὶ τοῦ Πρακτικίδου.

**ΛΙΜΝΗ, ΚΟΥΛΕΣ, ΠΑΝΘΥΣΜΟΣ, ΟΔΟΙ,
ΑΓΟΡΑΙ, ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, ΝΑΥΤΙΛΙΑ ΚΤΛ.**

Ὁ λιμὴν τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν (περὶ τὸ 1800) περιγράφεται ὡς στενὸς καὶ ἀκάθαρτος, διότι οἱ Τούρκοι εἶχον φράξει τὴν ὄψην, δι' ἧς εἰσῆρχετο ἡ θάλασσα ἀπὸ τὸν

μεγάλον μῶλον, πού εἶχον ἀνοίξει οἱ Ἐνετοί, καὶ διὰ τοῦτο εἶχε πληρωθῆ ἰλύος, καὶ ὡς ἀναφέρει ὁ Πρακτικίδης, μόλις ἐχώρει 20 πλοῖα δύο ἕως τριῶν χιλιάδων κανταρίων τὸ καθέν.

Γνωρίζομεν ὅτι ὁ λιμὴν ἐκαθαρίσθη ἐπὶ τῆς Αἰγυπτιακῆς κατοχῆς, καὶ κατόπιν δὲ ἐνθυμοῦνται οἱ πρεσβύτεροι τῶν Ἡρακλειωτῶν τὴν πεπαλαιωμένην βυθοκόρον (τὴν Καράκαν), ἣ ὁποία ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἐσκάλιζε τὸν βόρβορον τοῦ λιμένος καὶ ἐθόλωνε τα νερά.

Τὸν μέγαν Κοῦλεν ὁ Πρακτικίδης ἀκολουθῶν τὴν ἐσφαλμένην λαϊκὴν παράδοσιν λέγει κτισθέντα ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν, ἐν ᾧ ὀρθῶς λέγει διὰ τὸν μικρὸν ὅτι ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων. Εἰς τὸν μέγαν λέγει ὅτι ἐυπῆρχον διάφοροι ἀποθήκαι καὶ μία Σάλα ἔχουσα γύρωθεν θυρίδας πολεμικάς, καὶ ὅτι ἄλλαι μὲν ἀπὸ τὰς θηθείσας ἀποθήκας εἶναι κεναί, ἄλλαι δὲ πλήρεις σφαιρῶν κανονίων καὶ ἄλατος θαλασσίου τοσοῦτον πεπηγότες, ὥστε μόλις συντριβεται μὲ σιδηροῦν σφυρίον. Εὗρισκεται ἐκεῖ καὶ μία ἀποθήκη διπύρου ἄρτου ἢ καξιμαδίου, καὶ ἄλλη πάλιν φακῶν ἡμβρασμένων, ἀλατισμένων καὶ ξηραμένων ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν ἀπὸ τὸν καιρὸν τῆς πολιορκίας. Ὁ ἀπλοῖκος Πρακτικίδης, ὁ ὁποῖος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν Κοῦλεν καὶ ἴδῃ αὐτὰ τὰ πράγματα, καὶ τὰ ἤκουσε

περιαδόμενα, ἐκπλήττεται μὲ τὸ νὰ σφύζωνται ἀβλαβεῖς αἱ φακαὶ αὐταὶ ἀπὸ 146 ἐτῶν (1669-1815.) «Βαθύτερον, λέγει, τούτου τοῦ ἐδάφους ἕως δέκα βαθμοῦς καταβόθρας εὐρίσκεται ἕτερον ὑπόγειον, ὅπου πνίγουσι τοὺς κατοικοιοῦς Τούρκους.» Εἰς τὸ ἄνω μέρος ὑπῆρχον τὰ οἰκήματα τῶν φρουρῶν, ἐν Τζαμίον, καὶ ὁ φάρος.

Αἱ περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως πληροφορίαι τοῦ Πρακτικίδου δὲν φαίνονται ἀκριβεῖς, οὐδὲ συμφωνοῦσι πρὸς τὰς τῶν ἄλλων περιηγητῶν, διότι ἀναγράφει 8 χιλιάδας οἰκίας τουρκικὰς καὶ 4 χιλιάδας χριστιανικὰς. Ἄν ἀντὶ τῶν οἰκιῶν δεχθῶμεν τὸν ἀριθμὸν κατοίκων, θὰ εὐρισκόμεθα, πιστεύω, πλησιέστερον πρὸς τὴν ἀλήθειαν.

Τὰ τάγματα τῶν Γενιτσάρων στρατωνιζόμενα εἰς τὸν σωζόμερον ἀκόμη ἐνεκτικὸν στρατῶτα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (ὅπου κατόπιν ὁ μεγ. τουρκικὸς στρατὸν) ἦσαν τέσσαρα (τὸ 14, 18, 30, καὶ 42.) Ἐναγράφει καὶ 28 Ὀτζάκια ἐντοπίων (Γερλίδων) καὶ ἄλλα σώματα τῆς φρουρᾶς, πυροβολητὰς κλπ.

Περὶ τῶν ὁδῶν τῆς πόλεως λέγει ὁ Πρακτικίδης ὅτι ἦσαν λιθόστρωτοι, τὰ δὲ πεζοδρόμια ἦσαν ἀπὸ μικροῦς χάλικας λευκοῦς καὶ μαύρους ἀποτελοῦντας διάφορα δένδρα κλπ. καὶ ἔνθα τούτου καὶ τοῦ κατωφεροῦς τῆς πόλεως διατηροῦντο καθαρὰ. Οἱ

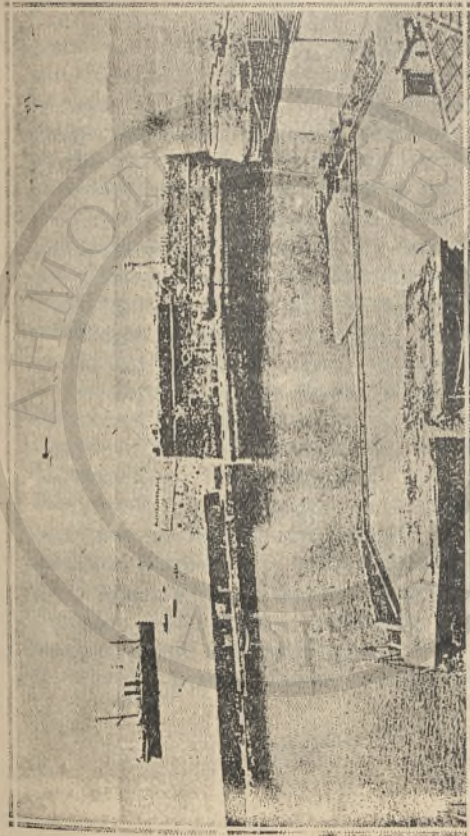
πρεσβύτεροι τῶν Ἡρακλειωτῶν τοὺς ἔφθασαν αὐτοὺς τοὺς δρόμους. Ὅποια ἀντίθεσις πρὸς τὴν λάσπην καὶ τὸν κοινοροτὸν τῶν σημερινῶν μας δρόμων, μὲ τὸ ἀθλίον νεώτερον σύστημα τῆς κατασκευῆς των.

Αἱ ἀγοραὶ τῆς πόλεως ἦσαν ὅπως περὶ τοῦ κέντρου τῆς πόλεως (εἰς τὸ μεϊντάνι), καὶ ἐκεῖθεν αἱ δύο ἄλλαι πρὸς τὰς δύο πύλας τοῦ Λαζαρέτου καὶ τῶν Χανιῶν. Δύο ἄλλαι πάλιν ἀπὸ τοῦ κέντρου ἢ μία πρὸς τὸ Βαλιδὲ Τζαμι καὶ ἡ ἄλλη πρὸς τὸ Σεϊτάν Ὀγλοῦ ἀναγράφεται καὶ τὸ Μικρὸ Τσαρσάκι παρὰ τὴν ἀρμενικὴν Ἐκκλησίαν.

Τὰ βρόχινα καὶ ἀκίθατα ὕδατα τῆς πόλεως ἐχώνευον ἀπὸ δύο θολωτὰ ἀνοίγματα, τὸ ἓν τὸ λεγόμενον *Καμαράνι* παρὰ τὸ Σεβρί Τσεσμέ, τὸ ἄλλο εἰς τὸ μεϊντάνι λεγόμενον *Κεμὲρ-ἀλτί*, τὰ ὅποια καὶ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀκόμη ὑφίσταντο ἐκεῖθεν δι' ὑπογείων ὀχετῶν ἐχύνοντο εἰς τὸν λιμένα καὶ εἰς τὸν λιμενίσκον Δερματᾶ (Κούμ Καπί.)

Εἰς τὸ Ἀμπάρ Ἀλτί ἦτο ἡ βασιλικὴ σιτοθήκη, ὅπως δηλ. ἦτο ἐδῶ ἐπὶ Ἐνετῶν ὁ Φούντικος, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπεθηκεύοντο 50-60 χιλιάδες κοιλὰ σίτου ἀπὸ τὸ 1)7, τὸν φόρον τῶν δημητριακῶν.

Ἡ βιομηχανία τῆς πόλεως ἦτο τὰ 17 σαπωνοποιεῖα, εὐρισκόμενα εἰς τὸ βόρειον μέ-

“Αποψις τοῦ λιμένας μετὸν Μεγ. Κούλεν (σελ. 152)

ρος τῆς πόλεως, καὶ τὰ βυρσοδεψεῖα εἰς τὸ δυτικόν· διὰ τοῦτο τὰ δύο ταῦτα τμήματα ἦσαν νοσηρά, ἐν ᾧ τὸ ἀνατολικὸν καὶ νότιον ἐθεωροῦντο ὑγιεινά. Τὴν σαπωνοποιίαν ἐδίδαξαν οἱ Γάλλοι ἐκ τῆς Προβιγκίας, οἱ ὅποιοι ἐξήσκουν τὴν βιομηχανίαν αὐτὴν εἰς τὸ Κάστρον καὶ ἔπειτα εἰς τὰ Χανιά· διότι μετὰ τὴν ἀπόφραξιν τοῦ λιμένος τοῦ Ἡρακλείου οἱ Γάλλοι ἔμποροι τοῦ ἔλαιου καὶ οἱ σαπωνοποιοὶ μετώκησαν εἰς τὰ Χανιά. Παρὰ τῶν Γάλλων ἔμαθον τὴν σαπωνοποιίαν οἱ Κρηῖτες (μάλιστα Ὀθωμανοί) καὶ ἴδρυσαν τὰ σαπωνοποιεῖα εἰς τὰς Κρητικὰς πόλεις, τὰ ὅποια ἐσυνεχίσθησαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

Τὴν εἰσαγωγὴν καὶ ἐξαγωγὴν τῶν προϊόντων καὶ ἐμπορευμάτων εἰς τὸ Κάστρον ἐνήργουν 300 πλοῖα ἐντόπια, ὡς ἀναφέρει ὁ Πρακτικίδης. Ὁ ἀριθμὸς μού φαίνεται ὑπερβολικὸς. Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῆς νήσου ἦσαν τὰ δημητριακά, ἐπαρκῆ διὰ τὴν ἐπιτόπιον κατανάλωσιν καὶ διὰ μικρὰν ἐξαγωγὴν, ἔπειτα ἐξήγετο ἔλαιον, σάπωνες, σταφίδες, οἶνος, ξυλοκέρατα, γιαγοῦρτι, ἀμύγδαλα κεχλῖαι, μετὰξι καὶ λινόσπορος, διότι τὸ λινάρι ἐκαλλιθεγεῖτο τότε εἰς μεγάλην κλίμακα.

ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟΝ, ΣΧΟΛΕΙΑ, ΙΑΤΡΕΙΑ, ΛΟΥΤΡΑ, ΣΕΙΣΜΟΣ ΚΛΠ.

Χριστιανικὸν νοσοκομεῖον ἀναγράφει ὁ Πρακτικίδης ἐν. Ἦτο βεβαίως τὸ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀκόμη νοσοκομεῖον τῆς χριστιαν. κοινότητος τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸ ἐνετικὸν ὄνομα **Σπιτάλια** (Spitale), ὅπου σήμερον εἶναι τὸ Διδασκαλεῖον θηλέων. Ὑπῆρχεν ἐν ἀνώτερον Σχολεῖον, ὅπου παρεδίδοντο οἱ μαθηταὶ κατὰ τὸ σύστημα τῆς τότε ἐποχῆς Γραμματικῆν, Λογικῆν, Ποιητικῆν καὶ Ρητορικῆν. Τὸ λεγόμενον ἀλληλοδιδασκτικὸν δημοτικὸν σχολεῖον εἰσῆχθη εἰς τὰς πόλεις τῆς Κρήτης ὀλίγον πρὸ τοῦ 1821· οἱ Τοῦρκοι ὅμως τὸ ὑποπτεύοντο ὡς φυτώριον ἐπαναστατικόν, καὶ διὰ τοῦτο κατὰ τὰς σφαγὰς τοῦ 1821 μαζὺ μὲ τοὺς Ἀρχιερεῖς καὶ ἄλλους ἀνωτέρους κληρικοὺς ἐξέκαμαν τότε καὶ τοὺς διευθυντὰς τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν. Πρὸ τοῦ σχολεῖου αὐτοῦ καὶ πολὺ κατόπιν εἰς τὰς ἐπαρχίας ἢ πρώτη ἐκπαίδευσις εἰς τὰ χωρία καὶ τὰς μονὰς ἐγένετο μὲ τὴν Φυλλάδα καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, τὸν Ὀκτώηχον, τὸ Ψαλτήριον, τὸν Ἀπόστολον, τὸ Τριώδιον κλπ., ἐδιδάσκοντο δηλ. τὰ λεγόμενα **κολλυβογράμματα** ἀπὸ τοὺς **κολλυβοδασκάλους**, οἱ ὅποιοι ἦσαν συνήθως παπάδες ἢ μοναχοί.

καί σκοπὸν εἶχον νὰ μορφώσωσιν ἀναγνώ-
στας καὶ ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς. Ἡ συνήθης
ἀμοιβὴ τῶν διδασκάλων εἰς τὰ χωρία ἦτο
μία κριθίνη κουλλούρα φερομένη ὑπὸ τοῦ
μαθητοῦ εἰς τὸν διδάσκαλον ἐκάστην
Δευτέραν, καὶ ἄλλα τινὰ μικρὰ δῶρα,
ιδίως τροφίμα κατὰ τὰς μεγάλας ἐορτάς.
Ὁ μικρὸς μαθητὴς μετέβαινε εἰς τὸ σχο-
λεῖον κρατῶν καλάμι, εἰς τὸ ὁποῖον εἶχεν
ἐμπνεηγμένην τὴν Φυλλάδα του, καὶ ἤρχιζε
τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ μαθήματος μὲ τὸ «Σταυ-
ρὸ βοήθει», τὸ ὁποῖον διέκοπτε ἢ ἐτελείωνε
ὁ διδάσκαλος συχνὰ μὲ ραβδισμοὺς καὶ τὸν
ἀπαίσιον *Φάλαγγα*. Εἰς τὸ Κάστρον ἀναγρά-
φει ὁ Πρακτικίδης καὶ δύο σχολεῖα ζωγρα-
φικῆς καὶ ἐν μουσικῆς (ἐκκλησιαστικῆς). Οἱ
Ὀθωμανοὶ τοῦ Κάστρου ὄντες πολυαριθμό-
τεροι καὶ εὐπορώτεροι εἶχον περισσότερα
σχολεῖα, ἐν οἷς ἐδιδάσκετο ἡ Τουρκικὴ, Ἀ-
ραβικὴ, Περσικὴ, τὸ Κοράνιον κ. λ. π.

Τὰ ἐν τῇ πόλει Φαρμακοπωλεῖα ἦσαν ἐ-
πτά, ὄντα ταῦτοχρόνως καὶ Ἰατρεῖα, διότι
ἐκαστος ἱατρὸς εἶχε καὶ τὴν σπετσαρίαν του,
παλαιγενὲς ἄρα προνόμιον τῶν σημερινῶν
ἱατρῶν φαρμακοπωλῶν. Οἱ ἱατροὶ αὐτοὶ ἦ-
σαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐμπειρικοὶ ὁ εἰς παρὰ
τοῦ ἄλλου μανθάνοντες τὴν τέχνην, ἀλλὰ δὲν
ἔλειπον καὶ τινες σπουδάσαντες εἰς τὸ Πα-
τάβιον ἢ ἀλλαχοῦ τῆς Ἰταλίας, ὅπως δηλ.

ἐγένετο καὶ ἐπὶ ἐνετοκρατίας, ὅτε οἱ ἐπιδιώκοντες ἀνωτέρας σπουδὰς Κρηῖτες καὶ Ἑπτανήσιοι μετέβαινον εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Ἰταλίας. Τοὺς πρακτικοὺς αὐτοὺς ἰατροὺς ἐφθασαν εἰς τὸ Ἡράκλειον πρὸ 50 καὶ πλέον ἐτῶν οἱ γεροντώτεροι τῶν κατοίκων, εἶχον δὲ τὰ ἱατρεῖα καὶ φαρμακεία τῶν εἰς τὴν ἀγορὰν, ἢ ὁποῖα καὶ σήμερον ὀνομάζεται *Γιατρὰδικα*. Κατὰ τὴν ἐνετικὴν ἐποχὴν γνωρίζομεν ὅτι οἱ ἰατροὶ ἦσαν συχνὰ Ἑβραῖοι εἰς τὴν Κρήτην.

Λουτρὰ ὑπῆρχον εἰς τὴν πόλιν δέκα, ὧν τὰ πλεῖστα ἦσαν ποτὲ ἐκκλησιαί· διετηρήθησαν μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς τουρκοκρατίας. Τὸ ὕδωρ τῆς πόλεως ἦτο τὸ τοῦ ἐνετικοῦ ὑδραγωγείου ἐξ Ἀρχανῶν, ἐπειδὴ ὅμως ἦτο ἀνεπαρκές, ὑπῆρχον ἐν χρήσει καὶ πολλὰ φρέατα, ποσίμου ἢ ὑφαλμύρου ὕδατος ἀναλόγως τῆς θέσεως, πρὸς τούτοις καὶ πολλὰ δεξαμεναὶ (σαρνίτσια), ἄλλαι μὲν μεγάλαι εἰς δημόσια οἰκοδομήματα, Τζαμιά, Τσκέδες, καὶ ἄλλαι μικρότεραι εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας. Τὰ πλεῖστα τῶν φρεάτων καὶ τῶν δεξαμενῶν αὐτῶν προέρχονται ἐκ τῆς ἐνετικῆς ἐποχῆς.

Τὴν 5 Φεβρουαρίου 1810 ἔγινε φοβερὸς σεισμὸς κρημνίσας τὰ δύο τρίτα τῆς πόλεως καὶ φονεύσας περὶ τὰς τρεῖς χιλιάδας ἀνθρώπων, ὧς λέγεται. Ταυτοχρόνως ἐθέρισε τοὺς κατοίκους τοῦ Κάστρου καὶ τρομερὰ πανώ-

λης (ἡ *μαύρη πανώγλα*, ὡς ἀκούεται), ἣ ὁποία ἠρήμωσε τὴν πόλιν εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε ἐχορτάρισαν καὶ οἱ κεντρικώτεροι δρόμοι τῆ πόλεως.

Ὁ Διοικητὴς τῆς Κρήτης ἔχων τίτλον Βεζίρη ἢ Πασᾶ μὲ τρεῖς ἰππουρίδας (τούγια) εἶχε τὴν ἔδραν του εἰς τὸ Κάστρον, ἔχων ὑπὸ τὴν ἄμεσον διοίκησίν του τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ τῆς Κρήτης, ἦτοι τὴν πόλιν καὶ τὰς 12 ἐπαρχίας ἢ καντηλίκια, δηλ. Σηταίαν, Ἰεράπετρον, Μεραμπέλλον, Λασίθι, Πεδυάδα, Τέμενος, Μαλεβίτζι, Ριζόκαστρον (ἢ Καστελλόριζον), Μονοφάτσι, Καινούργιον, Πυργιώτισσαν, καὶ τὸ Μυλοπόταμον. Ἡ τελευταία ἐπαρχία ὑπέκειτο εἰς τὸν Πασᾶν Ρεθύμνου, ὅταν οὗτος ἐτύχαινε νὰ ἔχη βαθμὸν τριῶν ἰππουρίδων, ἄλλως εἰς τὸν τοῦ Καστροῦ.

Τὰ χαράτσια τῶν χριστιανῶν τοῦ διαμερίσματος τοῦ Καστροῦ ἦσαν 80 χιλιάδες, τὰ δὲ τοῦ Ρεθύμνου καὶ Χανίων ὁμοῦ 70 χιλιάδες.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἐνετικῶν ἐγγράφων, ὅτι ὑπῆρχε συνήθεια κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην νὰ θάπτωσι τοὺς ἐπισήμους νεκροὺς εἰς τοὺς περιβόλους τῶν πολυαριθμῶν ναῶν τῆς

πόλεως. Ὅσοι Ἀρχιεπίσκοποι, Ἐπίσκοποι, Δουῖκες, Ἀρχιστράτηγοι, Προβλεπταί, Σύμβουλοι καὶ λοιποὶ εὐγενεῖς καὶ φεδουάρχαι ἀπέθνησκον ἐν τῇ πόλει, ἐθάπτοντο εἰς τὰ προαύλια καὶ τοὺς περιβόλους τῶν ἐκκλησιῶν π. χ. τὸν Ἅγιον Μάρκον, Ἅγιον Τίτον, Ἅγιον Φραγκῖσκον κλπ. ἀναγράφονται δὲ πολλαὶ τοιαῦται ταφαὶ ὀνομαστί δι' ἕκαστον πρόσωπον καὶ ἑκάστην ἐκκλησίαν, καὶ αἱ πολυάριθμοι ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ αἱ καὶ σήμερον ἀνακαλυπτόμεναι καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου μεταφερόμεναι ἐπιμαρτυροῦσι τὸ πρᾶγμα.

Παρόμοιον συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς Κοῤῥήτας ἀρχοντορρωμαίους καὶ ἄλλους προύχοντας Ἑλληνας κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς. Ἐχομεν περιγραφὴν τῆς μεγαλοπρεπεστάτης κηδεῖας τοῦ Μεγάλου Ἀρχοντος Ἀλεξίου Καλλιέργη ταφέντος μετὰ μεγίστης πομπῆς καὶ συνοδείας Λατίνων καὶ Ἑλλήνων εἰς τὴν Σιναϊτικὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, ἀναφέρονται δὲ καὶ αἱ 35 χιλιάδες τῶν χρυσῶν νομισμάτων (ὑπερπύρων), τῶν δαπανηθέντων κατὰ τὴν κηδεῖαν ὑπὸ τῶν υἱῶν καὶ γαμβρῶν του, κληρονόμων τῆς μεγάλης του περιουσίας.

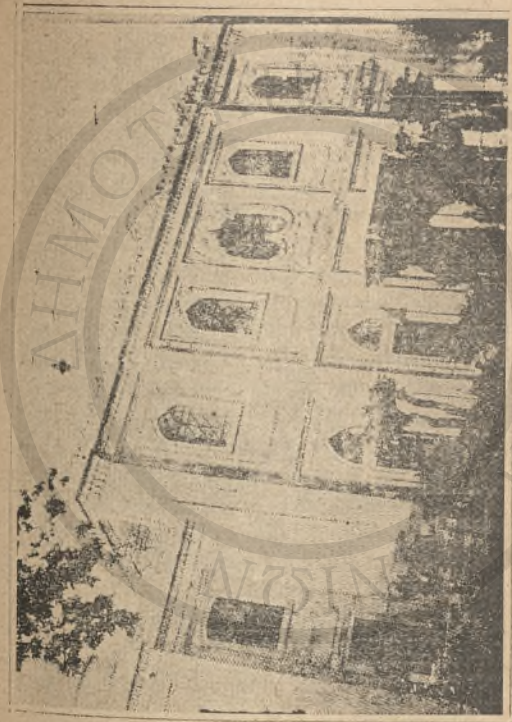
Στερούμεθα εἰδήσεων ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἂν ὑπῆρχον ἐκτὸς τῆς πόλεως νεκροταφεῖα διὰ τὸν πολὺν κόσμον, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα εἶνε πιθανόν. Ἴσως μάλιστα τὸ νεκροταφεῖον τῆς

Τρουπητῆς ἦτο ἐν χρήσει ἀπὸ τῆς ἐνετικῆς ἐποχῆς. Διὰ τοὺς Ἑβραίους γνωρίζομεν ὅτι εἶχον ἀπὸ τότε τὸ νεκραταφεῖόν των ἐκτὸς τῆς πόλεως πρὸς τὴν δυτικὴν παραλίαν· εἶναι τῶν Ἑβραίων τὰ μνήματα, τὸ ὁποῖον ἀναγράφει περὶ τὸ 1500 ὁ Καστρινὸς στιχουργὸς Σαχλίκης, ποῦ λέγει ὅτι πρέπει νὰ θάψουν ἐκεῖ τὴν διαβόητον πολιτικὴν καὶ μαστροπὸν Κουταγιώταιναν· διότι ἐκεῖ ἐγένοντο καὶ αἱ θανατικαὶ ἐκτελέσεις τῶν κακούργων καὶ δολοφόνων, ὡς φαίνεται, πρὸς ὕβριν, καὶ ἴσως ἐχρησιμοποιοῦντο τότε καὶ δῆμιοὶ Ἑβραῖοι, ὡς μαρτυρεῖται δι' ἄλλας Φραγκοκρατουμένας καὶ Τουρκοκρατουμένας χώρας. Τὸ Ἑβραϊκὸν αὐτὸ νεκραταφεῖον ἦτο ἐν χρήσει καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας διὰ τοὺς ὀλιγίστους Ἰουδαίους τῆς πόλεως.

Καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐπεκράτει ἡ συνήθεια νὰ θάπτωσι τοὺς ἐπισήμους νεκροὺς Βεζίρας, Πασᾶδες, Κληρικοὺς κτλ. εἰς τοὺς περιβόλους τῶν Τζαμιῶν καὶ Τεκῆδων. Εἰς τὸ Βεζύρ Τζαμί λ. χ. ἐτάφη ὁ Ἄλβανὸς ἀρχισιράτης Χασάν Πασᾶς, ὅτε μετὰ τὴν νικηφόρον του στρατείαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην καὶ τὴν κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1823 σφαγὴν καὶ αἰχμαλωσίαν 2 χιλιάδων Χριστιανῶν γυναικοπαίδων τὸ πλεῖστον, παραδοθέντων εἰς τὸ σπήλαιον τῆς Μιλάντου, πεσῶν ἀπὸ τοῦ ἵππου του εἰς τὸ Καστέλλι Πε-

θιάδος ἐφρονεύθη. Ὁ τάφος του μετ' ἐπιγραφ-
 φῆς εὐρίσκεται ἀντικρὺ τῆς ἀποθήκης Δυα-
 λινᾶ. Ἐπίσης ὁ ἐκ χριστιανῶν ἐκ Ψυχροῦ
 τοῦ Λασιθίου παῖς αἰχμαλωτισθεὶς κατὰ τὸ
 1821 καὶ ἐκτουρκισθεὶς Ἰσμαὴλ Πασᾶς ἀδελφὸς
 τοῦ μεγ. δωρητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἄντ.
 Παπαδάκη στρατηγὸς τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στρα-
 τοῦ κατὰ τὴν ἐπάνοδόν του ἐκ τῆς κατὰ τῆς
 ἐπαρχίας του Λασιθίου ἐκστρατείας τὸν Μάϊον
 1867 ἀποθανὼν καὶ αὐτὸς (δηλητηριασθεὶς
 ὑπὸ τοῦ ἀρχιστρατήγου Ὁμερ Πασᾶ. ὡς λέ-
 γεται), ἐτάφη εἰς τὸν αὐτὸν περίβολον τοῦ
 Βεζίρ Τζαμιῦ. Ἐνθυμοῦνται οἱ Ἡρακλειώ-
 ται ὅτι καὶ ὁ γέρον Ἰμπραϊμ Μπαμπᾶς Ἄ-
 φεντακάκης ἐπετρέπη διὰ διαταγῆς τοῦ ἐν Ἀ-
 θήναις Ὑπουργείου νὰ ταφῆ πρὸ ὀλίγων ἀ-
 κόμῃ ἐτῶν εἰς τὸν Τεκὲν τῶν Δερβισῶν ὄπι-
 σθεν τοῦ ξενοδοχείου Κνωσοῦ, τὸν δὲ νεκρὸν
 τοῦ σωζόμενον ἀκόμῃ τεμαχίσαντες πρὸ ἐνὸς
 περίπου ἔτους οἱ ἔγγονοὶ του παρέλαβον μεθ'
 ἑαυτῶν ἀναχωροῦντες ὡς ἀνταλλάξιμοι.

Καὶ αὐτὰ μὲν ἐγένοντο διὰ τοὺς ἐπισή-
 μους ὁ πολὺς ὅμως τουρκικὸς κόσμος ἐθάπτε-
 το ἔξω τῆς πόλεως καὶ κατὰ τὰς τρεῖς πύλας,
 ὅπου σὺν τῷ χρόνῳ μὲ τὴν συνήθειαν τῶν
 Μουσουλμάνων νὰ θάπτεται ἕκαστος εἰς μνή-
 μα καινόν, ἐδημιουργήθησαν ταχέως ἐκτὸς
 τῆς πόλεως μάλιστα πρὸς νότον μεγάλα Τουρ-
 κικὰ νεκροταφεῖα καταλαμβάνοντα χῶρον

Βεζλιρ Τσαμι — Ἁγ.ος Τίτος (σλ. 152)

πολλῶν ἑκατοντάδων στρεμμάτων μέχρι σήμερον.

Καὶ οἱ Χριστιανοὶ τῆς πόλεως ἐπὶ τουρκοκρατίας ὑπῆρχε τάσις νὰ θάπτονται, οἱ ἐπισημότεροι τοῦλάχιστον, εἰς τὸ προαύλιον τοῦ Συναϊτικῆς μετοχίου τοῦ Ἁγ. Ματθαίου καὶ εἰς τὰ Σπιτάλια μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως. Ἐπίσης καὶ οἱ Ἀρμένιοι εἰς τὴν αὐτὴν τῆς ἐκκλησίας των. Ὁ πολὺς ὅμως χριστιανικὸς κόσμος ἐθάπτετο εἰς τὸ πρὸ δυσμᾶς τῆς πόλεως κατὰ τὴν παραλίαν παλαιὸν λεγόμενον νεκροταφεῖον.

Εἰς τοὺς ἰδίους περίβολους, ὅπου ποτὲ εἶχον τοὺς τάφους των οἱ Βυζαντινοὶ Μητροπολίται καὶ Κατεπάνω Κρήτης καὶ οἱ Ἀρχοντόπουλοι, ἐθάπτοντο ὕστερον οἱ Φράγκοι Ἀρχιερεῖς καὶ Δούκες καὶ Στρατηγοί, καὶ τελευταῖον οἱ Τοῦρκοι Βεζίραι καὶ Πασᾶδες. Αὐτὸ μόνον ἀρκεῖ νὰ χαρακτηρίσῃ τὰς ἀλληπαλλήλους περιπετείας καὶ μεταλλαγὰς τῶν τυχῶν τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι σήμερον. Ἀνασκάπτων τις σήμερον θὰ συναντήσῃ ἀλλεπάλληλα τὰ στρώματα καὶ τὰ λείψανα τῶν ἐποχῶν, τὰ τουρκικὰ, τὰ ἐνετικὰ, τὰ Βυζαντινὰ, καὶ πολλάκις κατωτέρω ἀκόμη τὰ Ρωμαϊκὰ καὶ Ἑλληνικὰ. Σειραὶ αἰώνων, καθ' ἃς ὁ τροχὸς τῆς Τύχης διαρκῶς στρεφόμενος παρουσιάζει ὡς ἐν ταινίᾳ κινηματογράφου τὰς ἀλληλλοδιαδεχο-

μένες εικόνας πραγμάτων | και προσώπων.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821 ΚΑΙ ΑΙ ΣΦΑΓΑΙ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Τὸ κήρυγμα τῆς μεγάλης ἐξεγέρσεως τοῦ ἔθνους κατὰ τὸ 1821 εἶχε φθάσει καὶ εἰς Κρήτην. Φῆμαι ἀόριστοι κατ' ἀρχὰς καὶ εἰδήσεις πολλαχόθεν ἐρχόμεναι περὶ αὐτοῦ ἐκράτουν τοὺς μὲν χριστιανοὺς ἐν συγκινήσει καὶ ἀγωνίᾳ, τῶν δὲ Τούρκων ἰδίως τῶν πόλεων ἐξῆπτον τὸν φανατισμὸν καὶ τὴν λύσσαν κατὰ τῶν ἀπίστων ραγιαδῶν. Κατὰ τὸν Μάϊον ἤρχισαν εἰς τὰ Χανιά καὶ τὸ Ρέθυμνον αἰ βιαιοπραγίαι καὶ οἱ φόνοι ὑπότων ἐξηγριωμένων Τούρκων, κατ' ἀρχὰς μὲν μεμονωμένοι κατὰ τῶν διδασκάλων τῶν ἀλληλοδιδακτικῶν σχολείων καὶ τῶν ἐπισκόπων Κισσίου καὶ Ρεθύμνης, μετ' ὀλίγον δὲ κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουνίου δι' ὀμαδικῶν φόνων εἰς τὰς δύο πόλεις καὶ τὰ περὶχωρα.

Εἰς τὸ Ἡράκλειον ἡ αὐτὴ ἔξαιψις τῶν πνευμάτων. Οἱ Τούρκοι τῆς πόλεως ἐξοπλίζονται, καὶ ἀρχίζουν τὰς βιαιοπραγίας· ἀρκετοὶ τῶν εὐπορωτέρων πολιτῶν χριστιανῶν προμαντεύοντες τὰ συμβησόμενα ἐξέρχονται μυστικὰ εἰς τὰς ἐπαρχίας. Ὁ Πασᾶς τοῦ Ἡ-

ρακλείου ἀναγκάζει τὸν Μητροπολίτην νὰ καλέσῃ εἰς τὴν πόλιν τοὺς Ἐπισκόπους τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τοὺς Ἡγουμένους τῶν μοναστηρίων, καὶ τοὺς ὑποχρεώνει νὰ στείλωσιν ἐγκυκλίους εἰς τοὺς Χριστιανοὺς προτρέποντες αὐτοὺς νὰ μείνωσι πιστοὶ εἰς τὸν Σουλτάνον, καὶ νὰ ἀποκηρύττωσι τοὺς ἀντάρτας, νὰ καλέσωσι δὲ καὶ τοὺς ἔξελθόντας Χριστιανούς. Κατὰ τὴν νύκτα τῆς 23—24 Ἰουνίου κατέπλευσεν εἰς τὸ Κάστρον τουρκικὸν πλοῖον, τὸ ὁποῖον ἐπεβεβαίωσε τὴν ἐξέγερσιν τῶν ραγιαδῶν καὶ τὰς σφαγὰς τοῦ Πατριάρχου καὶ τῶν λοιπῶν εἰς τὴν Κων)πολιν, τὴν Σμύρνην καὶ ἀλλαχοῦ. Τοῦτο ἔδωκε τὸ σύνθημα καὶ τῆς ἐν Ἡρακλείῳ σφαγῆς. Πολλοὶ χριστιανοὶ τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων εἶχον συναθροισθῆ εἰς τὴν μητρόπολιν μετὰ τοῦ Μητροπολίτου καὶ τῶν Ἐπισκόπων ἐτοιμαζόμενοι τὴν πρωΐαν τῆς 24 Ἰουνίου νὰ μεταβῶσιν εἰς τὴν ἀγγαρεῖαν τῆς ἐπισκευῆς τῶν τειχῶν, ὅπως ἔκαμνον ἐκείνας τὰς ἡμέρας διατασσόμενοι ὑπὸ τοῦ Πασᾶ καὶ προσπαθοῦντες νὰ ἐξευμενίσωσι τοὺς ἐξηγριωμένους Τούρκους. Ἐπιπίπτουσι τότε κατὰ τῶν συγκεντρωμένων χριστιανῶν καὶ κατασφάζουσιν ὅσους εὐρίσκουσιν, καὶ ταυτοχρόνως συλλαβόντες τὸν Μητροπολίτην Γεράσιμον Παρδάλην τὸν φονεύουσιν, ὅπως καὶ τοὺς Ἐπισκόπους Κνωσοῦ, Χερσονήσου,

Διοπόλεως, Σητείας και Λάμπης και πολλούς ἡγουμένους και ἄλλους κληρικούς, και ἔσκηλάτησαν τὴν μητρόπολιν· κατοπιν ἐξεληθόντες ἐφόνευσαν και ὅσους εὔρισκον εἰς τὰς ὁδοὺς και τὰς οἰκίας, ὅπως κατοπιν και τοὺς μὴ εὔρεθέντας εἰς τὴν πόλιν δύο ἐπισκόπους τὸν Ἀρκαδίας και τὸν Πέτρος. Οἱ δύο ὑποπρόξενοι τῆς Γαλλίας και τῆς Ἀγγλίας διεμαρτυρήθησαν ἐντόνως εἰς τὸν Πασᾶν, ἀφ' οὗ ἐφονεύθησαν και δύο Μελιταῖοι ὑπήκοοι Ἀγγλοὶ, και κατώρθωσαν νὰ ἀνασταλῇ ἡ σφαγὴ και νὰ μὴ ἐπέλθῃ τέλειος ἐξαφανισμὸς τῶν χριστιανῶν τῆς πόλεως. Ἀυτὴ ἦτο ἡ πρώτη συστηματικὴ σφαγὴ τῶν χριστιανῶν ἐν Ἡρακείῳ, ὁ **μεγάλος ἄρπεντές**, τὸν ὁποῖον μετὰ φρίκης διηγοῦντο οἱ ἐπιζήσαντες. Οἱ φονευθέντες κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην εἰς τὴν πόλιν και τὰ περίχωρα λέγονται περὶ τοὺς 800.

Κατὰ τὰ μετὰ ταῦτα ἔτη τῆς ἐπαναστάσεως οἱ ὀλίγοι χριστιανοὶ οἱ ἀπομείναντες εἰς τὴν πόλιν, και ὅσοι μετὰ τὴν κατάπνυξιν τῆς ἐπαναστάσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων τοῦ Χασᾶν πασᾶ και τοῦ Χουσεῖν μπέη, εἶχον ἐπανέλθει εἰς τὴν πόλιν, εὔρισκοντο πάντοτε ἐν μέσῳ τοῦ τρόμου, ὁσάκις μάλιστα ἠγγέλλετο ἐπιτυχία τις τῶν Χριστιανῶν ἢ φθορὰ τῶν Τούρκων. Διότι εἶχε μὲν φανῆ ὅτι ἡ νῆσος εἶχεν ὑπο-

ταχθῆ, ἀλλ' οἱ εἰς τὴν ἄλλην ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα καταφυγόντες μάχιμοι Κρητες ἀποβιβασόμενοι εἰς τὴν νῆσον, καὶ οἱ ἐν Κρήτῃ ἀρματωλοὶ οἵοι ὁ Κόρακας, ὁ Σωπατέρας, ὁ Μαλικούτης κλπ. περιφερόμενοι διαρκῶς μάλιστα μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Γραμβούσης, ἣν εἶχον καταστήσει ὀρμητήριόν των, παρηνώχλουν καὶ ἐφόρευον Τούρκους, καὶ προσεπάθουν νὰ ἀναζωπυρήσουν τὴν ἐπανάστασιν, καὶ περιορίζουσι τὰς κακουργίας τῶν Τούρκων. Εἰς τῶν φοβερωτέων τυράννων τῆς Μεσαρῆς ἦτο τότε ὁ διαβόητος Ἀγριολίδης κατοικῶν εἰς τὸ παρὰ τὴν Φαιστὸν χωρίον Ἰωάννην, ὅστις εἶχε φονεύσει καὶ τὸν Λόγιον. Ἐνεδρεύσαντες κατὰ τὸν Αὐγουστον τοῦ 1828 τοῦτον οἱ ἀνωτέρω Μεσαρίται ἀρματωλοὶ, τὸν φονεύουσι καθ' ὃν χρόνον μετέβαινον ἐν συνοδείᾳ εἰς τὸ Ἡράκλειον. Τὸ πικρὸν του κομίζεται εἰς τὸ Ἡράκλειον, καὶ ὑπὸ τῶν οἰκείων του καὶ τοῦ ἐνμανέντος τουρκικῷ ὄχλου δίδεται τὸ σύνθημα σφαγῆς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς πόλεως. Ἐπτακόσιοι χριστιανοὶ πληρώνουσιν ἐκείνην τὴν ἡμέραν μετὰ τὴν ζοφὴν των τὸν φόνον τοῦ διαβόητου τυράννου. Αὕτη εἶναι ἡ δευτέρα σφαγὴ τοῦ Ἡρακλείου ὁ ἀρμπεντὸς τοῦ Ἀγριολίδου, ὡς ἀκούεται.

Ἡ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας κατὰ τὴν 25ην Αὐγούστου 1898 γενομένη τρίτη σφαγὴ καὶ

πυρπόλησις τοῦ Ἡρακλείου, καθ' ἣν ἐδολοφονήθησαν 17 Ἄγγλοι στρατιῶται τῆς κατοχῆς, καὶ ἐσφάγη ὁ ὑπεπρόξενος τῆς Ἀγγλίας Καλοκαιρινός, καὶ 300 περίπου χριστιανοὶ ἔμποροι καὶ πρόξριτοι τῆς πόλεως, ἐπέθηκε τὸ τέρμα τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ἐν Κρήτῃ.

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ-ΜΑΤΙΟΝ

Ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ ἐξῆς ἤρχισε νὰ γράφεται καὶ νὰ καλῆται ἡ πόλις **Ἡράκλειον**, καὶ ἡ ὀνομασία αὕτη ἐπεκράτησε κατὰ μικρὸν καὶ εἰς τὴν ἐπίσημον τῆς πολιτείας γλῶσσαν καὶ παρὰ τοῖς κατοίκοις, μολονότι ἀκούεται ἀκόμη ἀραιότερον τὸ Κάστρο καὶ οἱ Καστρινοὶ καὶ τὰ Καστρινά.

Τὴν ὀνομασίαν **Ἡράκλειαν** εἰσήγαγον κατὰ πρῶτον οἱ κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1822 ἐπὶ τῆς ἀρμοστείας τοῦ Μιχαὴλ Ἀφεντούλη συνελθόντες εἰς Ἀρμένους Ἀποκορῶνου καὶ σχεδιάσαντες καὶ προκηρύξαντες τὴν προσωρινὴν Πολιτείαν τῆς νήσου. Κατ' αὐτὴν ἐν τῶν τριῶν διαμερισμάτων, τὸ περιλαμβάνον τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ τῆς νήσου, ἐκλήθη **Ἡράκλεια** ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς κυρίας πόλεως, τὴν ὁποίαν ἐπίσης καλοῦσιν **Ἡρά-**

κλειαν. Οὕτω καλεῖται ἡ πόλις μετὰ τῆς περιοχῆς της καὶ εἰς τὴν διοργάνωσιν τὴν γενομένην ἐπὶ τοῦ ἄρμοστοῦ Μανώλη Τομπάζη κατὰ τὸ 1823, καὶ κατόπιν εἰς ἄλλα ἔγγραφα τῆς ἐπαναστάσεως.

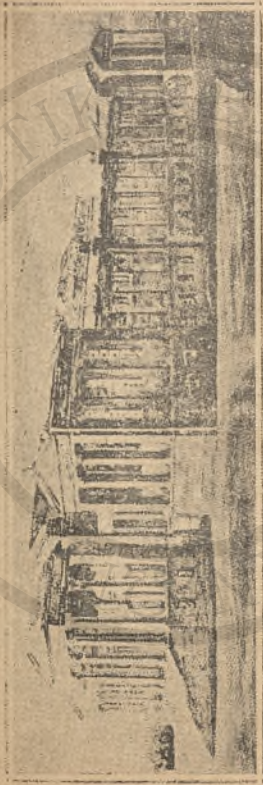
Μετὰ τὴν λήξιν τῆς ἐπαναστάσεως ἐπὶ τῆς Αἰγυπτιακῆς κατοχῆς (1830-1840) τὸ ὄνομα Ἡράκλειον ἤρχισαν νὰ μεταχειρίζονται οἱ λόγιοι τῆς πόλεως καὶ οἱ ἐμπορευόμενοι εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν των, καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν ἐξενίκησεν, ὥστε καὶ ἐπισήμως νὰ τὸ μεταχειρίζεται ἡ Τουρκικὴ Διοίκησις εἰς τὰ ἑλληνικὰ ἔγγραφα μάλιστα ἀπὸ τοῦ 1869, ὅτε ἐδόθη ὁ λεγόμενος Ὀργανικὸς νόμος εἰς τὴν νῆσον. Ἐκτοτε ἐπεκράτησεν ὀριστικῶς.

Πόθεν ὅμως ὀρμηθέντες ἔδωκαν τὸ ὄνομα αὐτὸ εἰς τὴν πόλιν, τὴν ὁποίαν ἔκτισαν μὲν οἱ Ἀραβες καὶ ἐκάλεσαν Chandak, καὶ οἱ Βυζαντινοὶ Χάνδακα, οἱ δὲ Ἐνετοὶ παρήλλαξαν εἰς Candica καὶ Candida καὶ ὕστερον ὀριστικῶς Candia; Τὴν λέξιν παρέλαβον ἐκ τῶν ἀρχαίων γεωγράφων καὶ μάλιστα ἐκ τοῦ Στράβωνος. Οὗτος δις ἀναφέρει τὸ Ἡράκλειον ὡς ἐπίνειον τῆς Κνωσοῦ καὶ ὡς κείμενον ἀντικρὺ τῆς Δίας εἰς τὸ δέκατον βιβλίον τῶν Γεωγραφικῶν του οὕτως, « ἔχει δ' ἐπίνειον τὸ Ἡράκλειον ἢ Κνωσός », καὶ κατωτέρω « ἔστι δὲ μικρὰ ἢ Θήρα διακε-

σίων οὕσα τὴν περίμετρον σταδίων, κειμένη δὲ κατὰ Δίαν νῆσον τὴν πρὸς Ἡρακλείῳ τῷ Κνωσίῳ. » Ὁ ἐπιφανὴς γεωγράφος καλῶς ἐγνώριζε ταῦτα καταγόμενος ἄλλως μητρόθεν ἐκ Κνωσοῦ, καὶ ἡ μαρτυρία αὐτοῦ περὶ τοῦ Ἡρακλείου ὡς ἐπινείου τῆς Κνωσοῦ εἶναι αὐθεντική. Ὑπὸ τὸν τύπον Ἡράκλεια ἀναγράφουσι τὴν πόλιν ἄλλοι γεωγράφοι Στέφανος ὁ Βυζάντιος καὶ ὁ Πλίνιος, οἱ δὲ Σταδισμοὶ ἔχουσιν « ἀπὸ Ἀστάλης (σημ. Μπαλῆ) εἰς Ἡράκλειον στάδιοι ρ', πόλις ἐστίν, ἔχει λιμένα καὶ ὕδωρ ἀπὸ σταδίων κ' πόλις κεῖται Κνωσός... ἀπὸ Ἡρακλείου εἰς Χερρόνησον πάλιν στάδιοι ρ' ». Συμφωνοῦσιν ἄρα πᾶσαι αἱ μαρτυρίαι τῶν ἀρχαίων γεωγράφων, ὅτι ὑπῆρχεν ἐπίνειον Κνωσοῦ λεγόμενον Ἡράκλειον κείμενον ἀντικρὺ τῆς Δίας.

Ἀλλ' ἀναγράφεται ὑπὸ τοῦ Πλινίου καὶ ἄλλο ἐπίνειον Κνωσοῦ καλούμενον **Μάτιον**.

Διὰ τοῦτο οἱ σημερινοὶ γεωγράφοι ξένοι καὶ ἡμέτεροι διαφωνοῦσι περὶ τῆς θέσεως τῶν δύο τούτων ἐπινείων, διότι ἄλλοι μὲν ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς σημερινῆς πόλεως θέτουσι τὸ Ἡράκλειον, τὸ δὲ Μάτιον ἀνατολικώτερον, καὶ ἄλλοι τὸ ἀντίθετον ἄλλοι πάλιν νομίζουσιν ὅτι μία μόνον πόλις ὑπῆρχε λεγομένη παλαιότερον μὲν Μάτιον, ὕστερον δὲ Ἡράκλειον, λαβοῦσα τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ἐν αὐτῇ Ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους.

Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον μετὰ τὴν συντέλειάν του (ὡς τὸ τέλος)

Ἐν πρᾶγμα εἶναι βέβαιον, ὅτι ἐπὶ τῆς θέσεως, πού ἔκτισαν οἱ Ἄραβες τὸν Χάνδακα ὑπῆρχε ποτὲ πόλις ἀρχαία ἐπίνειον τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Κνωσοῦ. Τοῦτο ἐξηκριβόθη μάλιστα κατὰ τοὺς τελευταίους τούτους χρόνους, διότι κατὰ τὴν ἀνόρουξιν θεμελίων εἰς τὸ βόρειον μέρος τῆς πόλεως παρατηρήθησαν εἰς πολλὰ σημεῖα λείψανα ἀρχαίων κτισμάτων, καὶ τάφοι Ρωμαϊκῶν χρόνων, καὶ εὗρέθησαν κινητὰ ἀρχαία ἀρκετὰ εἰς βάθος ἀπὸ πέντε μέτρων καὶ κάτω. Καὶ τὰ κρηπιδώματα τῶν δύο βραχιόνων τοῦ ἐνεστικοῦ λιμένος παρατήρησαν οἱ περιηγηταὶ καὶ ἀρχαιολόγοι, ὅτι εἶναι ἀρχαῖα, καὶ θὰ προέρχονται ἐκ τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἡ πολίχνη ἦτο ἐπίνειον τῆς Κνωσοῦ. Ἀρκούντως ἄρα εἶναι δικαιολογημένη ἡ μετονομασία τοῦ Κάστρου εἰς Ἡράκλειον. Ἄλλο ὅμως ζήτημα, ἂν ἔπρεπεν ὅλως διόλου νὰ μεταβληθῇ τὸ τόσον λαμπρὰν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν ἔχον **Κάστρον** καὶ νὰ λάβῃ τὸ ἀσημόν ἄλλως ὄνομα τοῦ ἀσήμου πολιχνίου Ἡρακλείου. Διὰ νὰ οἰκονομηθῇ δὲ καὶ τὸ **Μάτιον** φρονῶ ὅτι καλὸν θὰ ἦτο νὰ ὀνομασθῇ ἐν ἐκ τῶν προαστείων τῆς πόλεως διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, ὃ Μασταμπᾶς λόγου χάριν, ἢ καλύτερα ἡ Μεσκινιά, ἀφ' οὗ καὶ εὐκόλος εἶναι ἡ ἀρχαία λέξις Μάτιον, καὶ μαρτυρίαν ἔχομεν, ὅτι ὑπῆρχεν ἐδῶ πλησίον ἢ πολίχνη, νὰ

ἀφήσωμεν δὲ ἡσυχον τὴν Παναγιαίαν Χρυσοπηγὴν καὶ τὴν Ἁγίαν Τριάδα, δι' ὧν ἠθέλησαν νὰ μετονομάσωσι τὰ προάστεια αὐτὰ τοῦ Ἡρακλείου.

ΑἴΓΥΠΤΙΑΚΗ ΚΑΤΟΧΗ

Ἀπὸ τοῦ 1822, ὅτε ἤλθον κατὰ πρόωτον τὰ Αἰγυπτιακὰ στρατεύματα εἰς Κρήτην ὑπὸ τὸν Χασάν πασᾶν, καὶ ὑπὸ τὴν στρατηγίαν τούτου καὶ μετ' αὐτὸν τοῦ Χουσεῖν μπέη διήλασαν τὴν νῆσον ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ἄκρου μέχρι τοῦ ἄλλου, καὶ διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου κατέπνιξαν τὴν ἐπανάστασιν, εὗρίσκετο οὐσιαστικῶς ἡ Κρήτη ὑπὸ τὴν Αἰγυπτιακὴν κατοχήν. Καὶ τυπικῶς δὲ διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῶν τριῶν Δυνάμεων κατὰ τὸ 1827 καὶ 1828, δι' οὗ ἰδρύθη τὸ Ἑλληνικὸν Βασίλειον, ἡ νῆσος μὴ συμπεριληφθεῖσα εἰς αὐτό, παρεχωρήθη εἰς τὸν Μεχμέτ Ἀλῆ τῆς Αἰγύπτου, καὶ ὡς ἀμοιβὴ τῶν ὑπηρεσιῶν του πρὸς τὴν Τουρκίαν, καὶ ἵνα δυνηθῇ αὐτὸς νὰ κατευνάσῃ τὰ δύο ἀλληλομαχοῦμενα στοιχεῖα καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ εἰσαγάγῃ ἀνεκτὴν τινα κατάστασιν πραγμάτων εἰς τὴν κατεστραμμένην ἐκ τοῦ δεκαετοῦς ἀγῶνος νῆσον. Ἡ Αἰγυπτιακὴ διοίκησις διήρκεσε μέχρι τοῦ 1840. Γενικὸς Διοικητὴς παρέμεινεν ὁ μετὰ τοῦ Χασάν πασᾶ ἔλθων ἀνεπιὸς του Ἀλβα-

νός και αὐτός Μουσταφᾶ πασᾶς, ὁ ἐπονομασθεὶς διὰ τὴν πολυχρόνιον παραμονὴν του εἰς τὴν νῆσον Κρητικὸς (Γκιριτλή), διότι και μετὰ τὴν ἐπαναφορὰν τῆς νήσου εἰς τὸν Σουλτάνον διεκηρήθη ὡς κυβερνήτης τῆς νήσου μέχρι τοῦ 1850, και ἐπανεστάλη πάλιν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866, ὡς ἔχων μεγάλην πείραν τῶν Κρητικῶν πραγμάτων και προσώπων. Ἔδρα τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ ἦτο τὸ Ἡράκλειον, πρὸ δεκάδων δέ τινων ἐτῶν ὑφίσταντο ἀκόμη και τὰ μεγάλα ξύλινα κονάκια του παρὰ τὸν σημερινὸν Ἅγιον Δημήτριον, τὸ θέατρον τοῦ Συλλόγου και τὰς γεοδομήτους ἀποθήκας τῶν Τραπεζῶν.

Ἡ Αἰγυπτιακὴ Διοίκησις ἀφοπλίσασα τοὺς κατοίκους Ὀθωμανοὺς και Χριστιανοὺς κατώρθωσε διὰ κολλῆς αὐστηρότητος νὰ ἐπιφέρῃ τάξιν και ὑποφερτὴν συμβίωσιν τῶν δύο στοιχείων και ἰσότητάτινα δικαιωμάτων. Κατήργησε τὰ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀπὸ τῆς κατακτήσεως κατεχόμενα φέουδα, και διοργάνωσε τὴν δικαιοσύνην και τὴν διοίκησιν τῆς νήσου. Εἰς τὴν κατασκευὴν ἰδίως δημοσίων ἔργων ἐδείχθη ἐπωφελεὶς ἡ Αἰγυπτιακὴ κατοχή, διότι τότε ἐγένοντο διὰ μεγάλων δαπανῶν πολλὰ κοινωφελῆ ἔργα, ὁδοί, γέφυραι, λιμένες, τὰ ὁποῖα τελείως εἶχον παραμεληθῆ κατὰ τὸ μακρὸν διάστημα τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας. Τὰ γενόμενα εἰς τὸ Ἡράκλειον πλὴν

τῶν ὀδῶν καὶ γεφυρῶν ἦτο ἡ ἐπισκευὴ καὶ ἐκβάθυνσις τοῦ ἐννετικοῦ λιμένος, καὶ ἡ συμπλήρωσις τοῦ ὑδραγωγείου. Εὐρῶν δηλ. τὸ ἀρχαῖον ὑδραγωγεῖον τῆς Κνωσοῦ τὸ τροφοδοτούμενον ἐκ τῆς πηγῆς Φουντάνας, ἀνεκαίνισε καὶ ἐπεσκεύασεν αὐτό, ἐκαθάρισε μετὰ πολλοῦ κόπου τὴν ἀρχαίαν ὑπόγειον σύριγγα τὴν παρὰ τὸ χωρίον Σκαλάκι μῆκους 1150 μέτρων, (κατὰ τὴν ἐργασίαν δὲ αὐτὴν γενομένην ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων στρατιωτῶν ἀπέθανον ἀρχετοὶ ἀπὸ ἀσφυξίας,) καὶ κτίσας τὴν μεγάλην γέφυραν τῆς Ἀγ. Εἰρήνης εἰς τὰ Σπήλια ἐπέρασε τὰ ὕδατα τῆς Φουντάνας καὶ τὰ ἤνωσε μὲ τὸ ὑδραγωγεῖον τοῦ Μοροζίνη. Καὶ τὰ τεῖχη δὲ καὶ ὀχυρώματα τῶν πόλεων ἐπεσκεύασεν ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς, ὅστις καὶ δις ἐπεσκέφθη τὴν νῆσον κατὰ τὸ 1833 καὶ 1837, ἵνα αὐτοπροσώπως ἐπιβλέψη εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν μέτρων. Ἴνα ὅμως ἀνταποκριθῆ εἰς τὰς ὑπερόγκους δαπάνας, ἐπέβαλε φόρους βαρεῖς καὶ ἠθέλησε νὰ δημιουργήσῃ εἶδος μονοπωλίων ἐπὶ τινων κρητικῶν προϊόντων, καὶ νὰ κρατοποιήσῃ μέρος τῆς γῆς. Τὰ οἰκονομικὰ αὐτὰ μέτρα ἐξήγαγον τὸν πληθυσμὸν τῆς νήσου, καὶ ἐκ τούτου ἐγένετο συνάθροισις διαμαρτυρίας εἰς Μουρνιές τῆς Κυδωνίας, τὴν ὁποίαν ὅμως βιαίως διὰ τοῦ ἀποσταλέντος στρατοῦ διέλυσε, καὶ συλλαβὼν ἀπηγχόνισεν τεσσαρά-

κοντα προκρίτους καὶ καπεταναίους ἐπὶ τόπου καὶ εἰς διάφορα μέρη τῆς νήσου. Ἀνεκλήθησαν ὅμως καὶ τὰ ἐπαχθέστερα φορολογικὰ μέτρα, καὶ ἐξηκολούθησε καλῆ ὀπωσοῦν ἢ διοίκησις τῆς νήσου μέχρι τοῦ 1840, ὅτε περιελθὼν ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς εἰς πόλεμον πρὸς τὸν Σουλτάνον καὶ ὑποκύψας ἀφῆκε τὴν νήσον εἰς τὴν Τουρκίαν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐπέλθῃ εἰς τὴν νήσον μεταβολῆ τις εἴτε εἰς τὸν τρόπον τῆς διοικήσεως εἴτε εἰς τὰ πρόσωπα, παραμείναντος τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ ὡς βαλῆ τῆς Κρήτης μέχρι τοῦ 1850.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς διοικήσεως τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, οὗτος ἤδρευε πότε εἰς τὸ Ἡράκλειον καὶ πότε εἰς τὰ Χανιά. Μετὰ τὸ 1850 ὅμως, ὅτε τὸν διεδέχθη ὁ Μεχμέτ Ἐμὴν πασᾶς, ἡ ἔδρα ἔμεινε ἔκτοτε ὀριστικῶς εἰς τὰ Χανιά.

Ο ΣΕΙΣΜΟΣ ΤΟΥ 1856

Μεγάλοι καὶ φοβεροὶ σεισμοὶ ἐδόνησαν τὴν Κρήτην, καὶ ἐπέφεραν μεγάλας καταστροφὰς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἤδη χρόνων.

Ἐπὶ Νέρωνος 66 μ. Χ. καὶ κατόπιν ἐπὶ Δέκιου 251 μ. Χ. ἀναφέρονται σεισμοὶ καταστροφικοὶ ἀνατρέψαντες τὴν Κνωσὸν καὶ

πολλὰς ἄλλας πόλεις τῆς νήσου. Κατὰ τὸ 365 εἰς ἄλλον τρομερὸν σεισμόν κατεχώσθησαν, ὡς παραδίδεται, αἱ πλεῖσται τῶν Κρητικῶν πόλεων καὶ ἔκτοτε ἠρημώθησαν.

Ἐπὶ ἐνεκοκρατίας μέγας σεισμός ἐγένετο κατὰ τὸ 1303, ὡς ἐμνημονεύσαμεν προηγουμένως, ἀκόμη δὲ μεγαλύτερος καὶ καταστροφικώτερος κατὰ τὴν 29 Μαΐου τοῦ 1508, τοῦ ὁποίου διεσώθη λεπτομερῆς περιγραφή γενομένη ὑπὸ τοῦ τότε Δούκα Κρήτης τοῦ λογίου Ἰερωνύμου Δονάτου. Κατὰ τὸν σεισμόν τοῦτον ἀπώλοντο 30 χιλιάδες ἄνθρωποι εἰς τὴν νήσον, ἡ Σητεία καὶ ἡ Ἰεράπετρος ἠρειπώθησαν, ἡ δὲ φθορὰ τοῦ Χάνδακος ὑπῆρξε τρομερά! Ἐξ ὅλων τῶν οἰκιῶν τῆς πόλεως μόλις 4-5 ἕμειναν κατοικήσιμοι, ἡ δὲ πόλις ἦτο σωρὸς ἔρειπίων.

Ἐχει παρατηρηθῆ ὅτι τὸ Ἡράκλειον εἶναι τὸ μᾶλλον σεισμοπαθὲς μέρος τῆς νήσου, τὸ ὑφιστάμενον πάντοτε τὰς μεγαλύτερας ζημίας. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, δι' ὃν καὶ ἐλάχιστα ἐσώθησαν ἔδω ἐκ τῶν παλαιῶν οἰκημάτων, ἐνῶ εἰς τὰ Χανιά καὶ τὸ Ρέθυμνον πόλεις μικροτέρας πολὺ τοῦ Κάστρου κατὰ τὴν ἐνετικὴν ἐποχὴν, σώζονται πολὺ περισσότερα.

Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀναφέρεται ὁ μέγας σεισμός τοῦ 1810, καθ' ὃν ἐφονεύθησαν ἐν τῇ πόλει τρεῖς χιλιάδες ἄνθρωποι, ὅς παρα-

δίδεται.

Τρομερὸς ἦτο καὶ ὁ σεισμὸς ὁ γενόμενος κατὰ τὴν 30 Σεπτεμβρίου τοῦ 1856. Τὸν σεισμὸν αὐτὸν ἀναγράφει αὐτόπτης μάρτυς καὶ παθὼν ὁ μακαρ. Νικόλαος Σταυράκης δεκαετῆς παῖς ὢν τότε καὶ τραυματισθεὶς ἐξ αὐτοῦ. Ἡ μεγαλυτέρα καταστροφή ἐγένε καὶ τότε εἰς τὸ Ἡράκλειον ἐκ τῶν 3620 οἰκιῶν τῆς πόλεως ἔμειναν μόνον 18 κατοικήσιμοι. Ἐξερράγη ἐξ αὐτοῦ καὶ πυρκαϊὰ ἀποτεφρώσασα 48 καταστήματα εἰς τὸ Μεϊντάνι. Ἐφονεύθησαν ἐν τῇ πόλει 538 ἄνθρωποι καὶ ἐπληγώθησαν 637. Τὸ κονάκι τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ ὃν ξύλινον καὶ μὴ πρσόν, ἐχρησίμευσεν ὡς νοσοκομεῖον τῶν τραυματιῶν. Τότε κατέπεσεν ὁ ἕως τότε σφζόμενος μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Τιτου (Βεζιρ Τζαμί), ἐπίσης καὶ τὸ Χουγκιὰρ Τζαμί δηλ. ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, καὶ ἡ θολωτὴ πύλη εἰς τὰ Ἀκτάρικα, τὸ παλαιὸν δηλ. Voltone τῶν Ἐνετῶν. Ἡ πόλις τὴν πρωΐαν τῆς 1ης Ὀκτωβρίου 1856 ἦτο ἄμορφος ὄγκος λίθων καὶ ξύλων καὶ χωμάτων, καὶ εὐκολώτερον ἐβάδιζέ τις διὰ μέσου τῶν οἰκιῶν παρὰ διὰ τῶν ὁδῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον σκεπασθῆ τελείως.

Ἐκτὸς τῆς πόλεως ἔπαθον πολὺ τὰ πλησίον χωρία τὰ πρὸς τὸ μέρος τοῦ Μαλεβιζίου, ἦτοι τὰ Καλέσα, Πετροκέφαλο, Πενταμόδι, Ἁγ. Μύρων, Κιθαρίδα καὶ Ἀσσίτες.

Εἰς τὸ χωρίον Βούτες δὲν ἔμεινε τοῖχος ὀρθίος εἰς ὕψος ἑνὸς μέτρου, καὶ ἐφρονεύθησαν 42 ἄνθρωποι. Εἰς τὴν Πεδιάδα ἔπαθον περισσότερον τὰ Ἀϊτάνια καὶ ἡ Ἐπισκοπή.

Παρετήρησαν οἱ καταγράψαντες τοὺς σεισμοὺς τῆς Κρήτης, ὅτι κάθε αἰῶνα γίνονται δύο μεγάλοι σεισμοί. Εὐτυχῶς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας οἱ γενόμενοι σεισμοὶ εἶναι ἐλαφρότεροι. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι δὲν μᾶς ἐπιφυλάσσεται τοιαύτη συμφορὰ. Βλέπει τις μόνον, ὅτι ἐλησημονήθησαν τὰ ἐκ τῶν σεισμῶν παθήματα καὶ διδάγματα, καὶ εἰς τὰς κτιζομένας σήμερον οἰκοδομὰς οὐδεμιᾶς προσοχῆς ἀξιούται ὁ ἐκ τῶν σεισμῶν κίνδυνος. Οἱ ἐγείροντες τὰ πολυώροφα μέγαρα σήμερον ἐν τῇ πόλει ἄνευ μέτρων ἀντισεισμικῶν δὲν ἔχουσι τὴν πικρὰν πείραν τῶν πατέρων μας, οἱ ὁποῖοι τοὺς ἀνωγείους ἰδίως ὀρόφους κατεσκεύαζον ἐλαφροὺς καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ξυλίνοους.

Ἄλλὰ μήπως τοῦ κινδύνου αὐτοῦ εἶναι ἀπηλλαγμένον τὸ πολυτιμότερον τῆς νήσου πράγμα τὸ ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἡρακλείου; Οἱ ἀρχιτέκτονες καὶ μηχανικοὶ οἱ σχεδιάσαντες καὶ οἰκοδομήσαντες τὸ ὑπερῷον καὶ βαρὺ καὶ ὀγκῶδες αὐτὸ κατασκευάσμα μὲ τὴν βαρυτάτην σιδηρὰν κολοσσιαίαν στέγην, χωρὶς οὔτε τὰς ἐπιτοπίους συνθήκας νὰ γνωρίζωσιν, οὔτε νὰ συμβουλευθῶσι κα-

νένα, δὲν ἐξέθηκαν εἰς κίνδυνον ἐνδεχομένης καταστροφῆς τοὺς ἐν τῷ Μουσείῳ θησαυροὺς τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ποτὲ μεγαλείου τῆς νήσου τοῦ Μίνωος; Ἄν ποτε γίνῃ ἢ συμπλήρωσις τοῦ Μουσείου, τὸ πρῶτον μέλημα τῶν ἀρμοδίων πρέπει νὰ εἶναι εἰς τὰ νέα τουλάχιστον διαμερίσματα τοῦ Μουσείου, εἰς τὰ ὁποῖα καὶ πρέπει νὰ μετακομισθῶσι τὰ πολυτιμότερα κειμήλια, νὰ ληφθῶσι πάντα τὰ νεώτερα ἐπιστημονικὰ ἀντισεισμικὰ μέτρα, καὶ ἐλαττωθῇ οὕτως ἡ πιθανότης μιᾶς τοιαύτης συμφορᾶς.

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ

Ὅσα λείψανα ἀρχαιότητος ἀπέμειναν εἴτε εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἀκόμη εὕρισκόμενα εἴτε καὶ καταχωσμένα εἰς τὴν γῆν, ἐπὶ αἰῶνας πολλοὺς καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἦσαν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ πρώτου τυχόντος νὰ τὰ καταστρέφῃ καὶ τὰ ἐξαφανίσῃ.

Ἐπὶ τῆς ἐνετοκρατίας ἐσώζοντο ἀκόμη ἐδῶ κ' ἐκσὶ τῆς νήσου καταφανῆ ἵχνη τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, οἰκοδομήματα, θέατρα, ὑδραγωγεῖα, γέφυραι, ἀγάλματα, ἐπιγραφαὶ κλπ. ἐνίοτε δὲ μορφωμένοι Ἐνετοὶ Δούκες ἢ στρατηγοὶ ἐπρόσβησαν εἰς αὐτὰ, καὶ συνέλαβαν τοιαῦτα καὶ τὰ περιέγραψαν καὶ τὰ

μετεχειρίσθησαν πρὸς νέας οἰκοδομὰς ἢ καλλωπισμὸν δημοσίων ἢ ἰδιωτικῶν μεγάρων, ἢ τὰ ἀπέστελλον εἰς Ἰταλίαν. Ἡ πρὸς τὰ μνημεῖα ὁμοῦς τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς ἀγάπη γενικῶς εἶπεῖν δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη ἢ εἰς περιωρισμένον κύκλον ἐξαιρετικῶν φύσεων, ἢ δὲ ἀρχαιογνωσία καὶ ἡ ἀρχαιολογία ἦσαν ἀκόμη πράγματα ἄγνωστα.

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐπετάθη ἀκόμη περισσότερο ἡ καταστροφή. Τὰ εἶρηπια τῶν ἀρχαίων πόλεων, τὰ τείχη, καὶ τὰ θέατρα ἦσαν τὰ προχειρότερα καὶ εὐκολώτερα λατομεῖα τὰ χορηγοῦντα ἔτοιμον καὶ καλὸν ὑλικὸν οἰκοδομίας, τὰ δὲ κατὰ τύχην σύρισκόμενα ἢ καὶ σκοπίμως ἀναζητούμενα ἀρχαῖα ἢ ἀπεμπολοῦντο ἢ ἐξηφανίζοντο διὰ παντός.

Ἡ πρώτη γενομένη μέριμνα διασώσεως καὶ συλλογῆς ἀρχαίων ἐγένετο εἰς τὸ Ἡράκλειον ἀπὸ τοῦ ἔτους 1883, ὅτε ὁ νεαρὸς τότε καὶ πλήρης ζέσεως ἰατρὸς Ἰωσήφ Χατζιδάκις ἐκλεγείς πρόεδρος τοῦ ἐν τῇ πόλει Φιλανθρωπικοῦ λεγομένου Συλλόγου ἐστρεψε τὴν προσοχὴν καὶ τὴν δρασίην τοῦ Σωματείου πρὸς τὴν ἔρευναν, περισυλλογὴν καὶ διάσωσιν τῶν Κρητικῶν ἀρχαιοτήτων. Βοηθούμενος εἰς τὸ ἔργον του καὶ ὑπὸ ἄλλων τινῶν φιλαρχαίων μελῶν τοῦ Συλλόγου κατώρθωσεν ὁ θερμουργὸς ἀνὴρ ἐντὸς ὀλίγων ἔτων νὰ καταρτίσῃ σημαντικὴν συλλο-

γὴν, νὰ ἐνεργήσῃ ἀνασκαφὰς μετὰ τοῦ τότε ἐπίσης τὸ πρῶτον ἐλθόντος εἰς Κρήτην Ἴταλου ἀρχαιολόγου, τοῦ πολυτίμου τῆς Κρήτης ἐξερευνητοῦ καὶ φίλου κ. Φρειδερίκου Ἄλμπερ. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, τοῦ Πυθίου ἐν Γόρτυνι, ἡ ἀνακάλυψις τῆς Μεγ. Ἐπιγραφῆς μετὰ τὴν νομοθεσίαν τῆς Γόρτυνος, εἶναι ἔργον καὶ κατόρθωμα τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν, τοὺς ὁποίους δικαίως ἡ Κρήτη καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς πρέπει νὰ θεωρήσῃ ὡς τοὺς πρῶτους σκαπανεῖς τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἰδρυτὰς τοῦ παγκοσμίου σήμερον φήμης Κρητικοῦ Μουσειου.

Ἐπηκολούθησεν εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ἡ μεγάλη ἐποχὴ τῶν Κρητικῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἀνακαλύψεων, πρωτοστατοῦντος τοῦ διασήμου ἀρχαιολόγου καὶ γενναϊόφρονος ἐξερευνητοῦ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Μίνωος ἐν Κνωσῶ κ. Ἀρθούρου Ἐβανς, τοῦ κορυφαίου ἐρμηνευτοῦ τοῦ λαμπροῦ αὐτοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ Ἰταλικὴ ἐν Κρήτῃ Ἀποστολὴ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ κ. Ἄλμπερ, οὐχὶ ὀλιγώτερον συνεβάλετο εἰς τὴν ἐξερεύνησιν, ἐπίσης ἡ Ἀγγλικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἡ Ἀμερικανικὴ διὰ τοῦ κ. Seager κ.λ.π. καὶ ἡ ἐπίσημος Κρητικὴ, καὶ μετὰ τὴν ἔνωσιν ἡ Ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία ἐξετέλεσαν ἐπιτυχεῖς ἐργασίας εἰς διάφορα σημεῖα τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς

Κρήτης, και οὕτως κατήρτισαν τὸ μοναδικὸν προϊστορικὸν Μουσεῖον τοῦ Ἡρακλείου, τὸ προσελκύον κατ' ἔτος χιλιάδας ἐπισκεπτῶν και θαυμαστῶν ἐξ ὅλου τοῦ παλαιοῦ και νέου κόσμου.

Κατ' ἀρχὰς αἱ ἀνευρισκόμενα ἀρχαιότητες ἐστραγγίζοντο εἰς αἰθούσας τινὰς τοῦ Μεγ. Στρατῶνος· κατόπιν ἐκτίσθη εἰς τὴν λαμπροτέραν θέσιν τῆς πόλεως παρὰ τὴν Πλατεῖαν τὸ σημερινὸν μέγα ἀλλ' ἡμιτελὲς ἀκόμη οἰκοδόμημα, εἰς τὸ ὅποιον κατ' ἔτος μεταφέρονται, καταγράφονται και ταξινομοῦνται εἰς τὰς μεγάλας και φωτεινὰς αὐτοῦ αἰθούσας τὰ ἀνευρισκόμενα ὅλοεν ἀρχαῖα. Μεγάλαι δρυῖναι ὑαλοσκεπεῖς προθῆκαι ὑπὲρ τοῖς ἑκατὸν περικλείουσι τὸ μέγιστον μέρος τῶν κειμηλίων, πολλὰ δὲ ἄλλα εἶνε ἐπίσης εὐπρεπῶς και καταλλήλως ἐκτεθειμένα.

Ἄλλὰ μόνον μέρος τοῦ μεγάλου Μουσείου ἔχει οἰκοδομηθῆ. Ὑπολείπονται δύο πτέρυγες ἀκόμη και τὰ μαρμάρινα προπύλαια πρὸς τὴν Πλατεῖαν, ὁπόθεν θὰ εἶναι ἡ κυρία εἰσοδος, ἡ δὲ στενότης τοῦ χώρου εἶναι πλῆρον καταφανῆς ἐν τῷ Μουσείῳ. Ἡ δαπάνη πρὸς ἀποπεράτωσιν τοῦ Μουσείου ὑπολογίζεται περὶ τὰς 500 χιλιάδας χρυσῶν φράγκων. Καὶ ἀπὸ μὲν τὸ Κράτος μὲ τὰς σημερινὰς οἰκονομικὰς δυσκολίας μικρὰ ὑπάρχει ἐλπίς νὰ ἴδωμεν τὴν συντέλειαν τοῦ ἔργου, ἀλλὰ πα-

εηγορούμεθα σκεπτόμενοι, ὅτι ποτὰ δὲν ἔ-
λειψαν ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν τὰ μεγαλόψυχα καὶ
γενναιόδωρα τέκνα. Ποῖος ἐκ τῶν πολυτα-
λάντων Κρητῶν ἢ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων δὲν
θὰ ἠθέλει νὰ ἀπαθανάτιση τὸ ὄνομά του συν-
δέων αὐτὸ μὲ τους θησαυροὺς τοῦ κρητικῆ
Μουσείου εἰς ἀσί ; Ἔχομεν κατὰ τὰ τελευ-
ταῖα ταῦτα ἔτη παραδείγματα τῆς γενναιο-
φροσύνης τῶν Ἡρακλειωτῶν εἰς ἔργα φιλαν-
θρωπίας. Δὲν θὰ λείψῃ, πιστεύομεν, καὶ ὁ
μέλλον τοῦ μεγάλου Κρητικῆ Μουσείου με-
γалоψυχος συντελεστής.

Τ Ε Λ Ο Σ

ἔνα

